

АҲМЕДОВ МУҲАММАД ҚОСИМОВИЧ

ЎРТА ОСИЁ МЕЪМОРЧИЛИГИ ТАРИХИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги Олий ўқув
юртларининг меъморий мутахассисликлари
учун ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этган*

**ТОШКЕНТ
"ЎЗБЕКИСТОН"
1995**

85.113(2)

А 98

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Меъморчилик фанлари доктори,
профессор Д. А. НОЗИЛОВ, меъморчилик номзодлари Ҳ. И. ҚАЮМОВ
ва И. С. БОЙЖОНОВ

Муҳаррир Э. Ҳакимова

ISBN 5-640-01616-7

А 0503020904—19 95
М 351 (04) 95

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1995

КИРИШ

Қадим-қадим замонлардан бошлаб дунё маданий тараққиётида маълум ўрин тутиб келаётган Ўрта Осиё меъморчилигига қизиқиш бугунги кунда ҳам ниҳоятда ўсиб бормоқда. Айни пайтда замонавий шаҳарсозлигимиз ва меъморчилигимиз нафақат сайёҳларнинг эътиборини ўзига жалб қила олмай, балки бу ҳудудда яшаётган халқ талаблари ва эҳтиёжларига ҳам жавоб бера олмаяпти. Бунинг асосий сабаби замонавий меъморчилигимиз ўзининг теран томирларидан ажратилган ҳолда ривожланаётганлигидадир. Чунки, Октябрь инқилобидан кейин баъзилар наздида янглишча қолоқ ҳисобланмиш бизнинг сиёсий-иқтисодий жамият тузумимиз янгича тараққиётга юз тутди. Европа инқилобий руҳи билан суғорилган ғояларнинг кириб келиши, уни тезроқ ҳаётга татбиқ этиш учун бўлган интилиш эски тараққиётни бутунлай янгисига ўзгартиришга замин яратди. Натижада ҳар бир маҳаллий маданият намунаси қолоқ, четдан қабул қилинган илғор деган нотўғри тушунча пайдо бўлди. 1930—50 йилларда эса сиёсий жиҳатдан нотўғри қўйилган “Шаклан миллий, мазмунан социалистик” қабилидаги Лиорлар ва 1956 йилда қабул қилинган “Меъморчилик ва қурилишда жимжимадорликни бартараф этиш ҳақидаги” давлат қарори тезроқ барча бадий ижодиётни бир умумий қолипга солишга қаратилган эди. Бунинг оқибатида бирига ўхшаш, юқоридан бўладиган кўрсатмага мос тушадиган қатор бадий жиҳатдан саёз ижодий асарлар, жумладан ғўр меъморий ва шаҳарсозлик асарлари юзага келди.

Масаланинг иккинчи томони олий таълим жабҳамизнинг Европа олийгоҳлари методикаси асосида қурилганлигида ҳамдир. Ўқув режалари бутун дунё маданияти тарихида Юнон, Рум ва улар орқали Европа меъморчилиги тараққиёти йўлларини ўрганиш орқали олиб борилади. Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи Италия Уйғониш даври, Франция ёки Россия классицизминини ўрганиш даражасида ва ҳажмида ҳам ўтилмас эди. Масаланинг бу жиҳати ҳамон эътибордан четда эди. Чунки ҳозир ҳам жуда кўпчилик одамлар шаҳарларимиз замонавий меъморий қиёфасини Европа ёки Америкадаги замонавий меъморий ансамблларга ўхшаш бўлишини истаётганликлари сир эмас.

Аммо бугунги кунда маҳаллий ва ҳудудий маданиятлар тараққиётига эътибор бермасдан туриб, замонавий меъморчилик ва

шаҳарсозлик соҳасини ривожлантириб бўлмаслиги ғоятда аниқ. Чунки аввало ҳар бир миллий маданиятни ривожлантирмасдан туриб, умуммиллий тараққиётга эр. шиш мумкин эмаслиги равшандир. Ўтмиш маданиятимиз ва тарихимиз, санъатимиз иддиэларини чуқур тадқиқ этмасдан ва тараққиётимиз босқичларини изчил ўрганмасдан ҳозирги кун тараққиётига эришиш мумкин эмас.

Неча-неча ўн йилликлар, узоқ даврлар мобайнида йўл қўйиб келинган манқуртларча эътиборсизлигимиз оқибатида халқимиз ўзининг ўтмиш маданияти, тарихи, авлод-аждодаларимизнинг қутлуг анъаналаридан бутунлай ажралиб қолди.

Мана шуларнинг ҳаммаси меъморчиликни тараққий эттириш учун унинг тарихи ва назариясини ўрганиш ишини янги поғонага кўтаришни тақозо этади. Бироқ Ўрта Осиё меъморчилиги тарихини ўрганишнинг бугунги тақдири ҳамон умумиттифоқ дастури асосида нашр этилган 12 томлик умуммеъморчилик тарихи¹ китобларини ўқиш ва ўрганиш орқали ҳал этилади. Рус тилида нашр этилган бу китоб умуман олганда қомусий билимни ўзида мужассам этган. Аммо Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи баёни унинг 1 ва 8-томларида келтирилган бўлиб, бу курсни махсус ўрганадиган мазкур соҳанинг мутахассислари учун у старли эмас.

Бунинг сабаби биринчидан, бу китоблар ҳозирда яна қайта нашр этилиши зарур бўлган дастурга айланди. Иккинчидан, уларда меъморчилигимиз тарихининг энг муҳим ҳисобланган бир қатор жиҳатлари тўлиқ ёритилмаган. Бундан ташқари кейинги ўн йилликларда талайгина тарихий ва назарий изланишлар амалга оширилдики, бу билимларни ҳам ўрганишни йўлга қўймоқ лозимдир.

Ўрта Осиё меъморчилик тарихининг юқорида айтиб ўтилган 12 жилдлик умумтарихига кирган бобларнинг муаллифлари В. Л. Воронина ва Г. А. Пугаченкова, М. С Булатов, В. А. Нильсен, П. Ш. Зоҳидов, Л. Ю. Маньковская ва бошқаларнинг изланишларини назардан четда қолдирганлар. Айниқса меъморчилик тарихидан ўзбек тилида битилган дарсликларнинг йўқлиги масалани янада мушкуллаштиради. Давримиз талаби нуқтаи назаридан олиб қаралганда мазкур фан ҳам ҳозирги кунда ўзбек тилида ўқитилиши зарурати келиб чиқади. Шунинг учун ўта тез суръатлар билан мазкур соҳада зарурий ўқув қўлланмаларини яратиш ва уларни шу соҳа мутахассислари ҳамда талабалар эътиборига ҳавола этиш фойдадан холи эмас. Биз ана шу мақсадни кўзлаб яратган ушбу қўлланмада, бугунги кунда бизнинг имконият даражамизда бўлган барча тарихий манбалар асосида Ўрта Осиё тарихий тараққиётини қисқача баён этиб, унинг меъморчилиги ривожланиш йўлларини ёритиб беришга ҳаракат қилдик. Қўлланмада энг қадим замонлардаги меъморий фаолиятнинг келиб чиқишидан бошлаб Октябрь инқилобигача бўлган тарихий

¹ Всеобщая история архитектуры в 12 т., М.: Изд. лит. по стр., 1970-77.

давр қисқача ёритилади. Бунда асосан, меъморчилигимизнинг ноёб қадимги намуналарини таъмирлаш, муҳофаза қилиш ва замонавий меъморчиликка кўчиши лозим бўлган анъаналарни англаб олиш имкониятлари хусусида батафсилроқ тўхталиб ўтиш кўзда тутилди. Шунинг учун ҳам турли тарихий босқичлар, тураржой меъморчилиги, ансамбл тузиш санъати, меъморчилигимизнинг назарий асосларини алоҳида таҳлил қилиш каби боблар қўлланма мазмунини ташкил этади. Ёритилган масалалар янада тушунарлироқ бўлиши учун сунъий тепаликлар ҳақида тушунча, меъморий лугат каби иловалар киритилди.

Ўқув қўлланмасининг биринчи бобини ёзишда шарқшунослигимизнинг сўнгги илмий изланишларига таянилган бўлса, қулдорчилик даври меъморчилиги археологик манба ва улар асосида тузилган китоблар асосида юзага келди. Қолган бобларни битишда М. С. Булатов, В. Л. Воронина, П. Ш. Зоҳидов, В. А. Лавров, Л. Ю. Маньковская, М. Е. Массон, В. А. Нильсен, А. М. Прибиткова, Л. И. Ремпель каби устоз олимларнинг иши қаторида муаллифнинг шахсий изланишлари ва И. М. Азимов каби ёш олимларнинг меҳнати маҳсулига ҳам кенг ўрин берилди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтишни лозим топдикки, мазкур қўлланмани яратиш ушбу соҳада қўйилган дастлабки хайрли қадам бўлиб, айрим камчилик ва нуқсонларга йўл қўйилган бўлиши табиийдир. Шунинг учун биз уни ўқувчилар эътиборига ҳавола этиш билан биргаликда улардан ўзларининг фикр ва мулоҳазаларини билдиришларини илтимос қиламиз. Ўйлаймизки, келгусида улар билдирган истаклар ҳисобга олинади.

Муаллиф Халқаро Оға Хон жамғармасининг масъул котиби Суҳа Озхонга ва ёш олим Камол Раҳимовга мазкур қўлланманинг нашрини моддий таъминлашдаги саъй-ҳаракатлари учун миннатдорчилик билдиради.

ЎРТА ОСИЁДА МЕЪМОРЧИЛИКНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

(энг қадим замонлардан то милoddан олдинги
1-минг йиллик бошларигача)

Маълумки Ўрта Осиё ерлари жуда қадим замонлардан бошлаб табиий ҳаст манбаи бўлиб келган. Чунончи Ер куррасининг қуруқликларга ажралиш жараёни ҳамда наботот ва мавжудот оламининг вужудга келиш жараёни бу ўлкаларда ҳам ўзига хос хусусиятларга эга бўлган. Жумладан 40—20 млн йил бурун денгизлар қуриб, қуруқликларнинг вужудга келиши даврида Фарғона водийси, Оролбўйи ҳавзалари (Олигоцен ва Неоген даврларида) ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсига бой эканлиги олимлар томонидан аниқланган¹.

Бу жараён узлуксиз давом этган бўлиб кўпгина олимлар эътироф этишича, Ўрта Осиё (тахминан 1 млн. йил бурун) дастлабки идрокли одам — "Homo sapiens"² нинг вужудга келиб, ривож топган жойларидан бири сифатида қаралади. Шундай қилиб Ўрта Осиё кишилик жамъияти томонидан жуда қадим замонлардан бошлаб яшаш жойи сифатида табиий шарт-шароитларнинг мос келиши натижасида танланган бўлиб, тош асри — палеолит давридан бошлаб кишилар ҳаёт кечириши мумкин бўлган ҳудуд сифатида қаралганлиги исботланган.

Юқори тош асрига тўғри келувчи "ашель"³ даври тош қуроллари ва қадимги ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари жанубий Қозоғистоннинг Қоратог этакларидан, Сирдарёнинг юқори оқимида жойлашган Онарча, Фарғона водийсидаги Бақиргансой дарасида ва бошқа жойларда топилган⁴.

Бундан кейинги ҳаёт ўрта тош асрига ўтиш вақтига тўғри келиб "мустьер" даври дейилади ва биздан 100—40 минг йил бурунги даврни ўз ичига олади. Бир қатор олимлар эътироф этишларича инсон мана шу даврга келиб олов ҳосил қилишнинг бир неча йўллари билиб олади. Энди тураржой сифатида фақат табиий

1 Т. Г. Мартинсон. В поисках древних озёр Азии. Л.: "Наука", 1989, с. 155.

2 Латинчада "онгли одам" дегани.

3 История Узбекской ССР (с древнейших времен до наших дней). Ташкент, "Фан", 1974, 7-бет.

4 Археологияда маълум даврни англатади.

унгурлар ва ғорлардан фойдаланиб қолмасдан, балки сой ва тўқайларда сунъий бошпаналар тиклашни ўрганишади. Ибтидоий одамлар аждоди питекантроп ва синантроплар неондерталецга айланади ҳамда ташқи қиёфаси жиҳатидан ҳозирги одамларга бирмунча яқинлашади.

Бу давр маданий ёдгорликлари қаторига Сурхондарё вилоятидаги Тешиктош, Самарқанд яқинидаги Омон-қўтон, Тошкент областидаги Обираҳмат ва Бухоро ёнидаги Уч тут қароргоҳлари киради.

Қуйи ёки кечки тош асри (янги эрадан олдинги 40-12 минг йилликлар) ёдгорликлари қаторига Самарқанд марказидаги ҳозирги болалар боғининг сунъий кўли ва унинг тўғрисида жойлашган "Динамо" стадионининг қурилиш майдончаларида очилган қароргоҳлар киради. Бу вақт музлаш даврининг вюрм ва валдай қисмига тўғри келади.

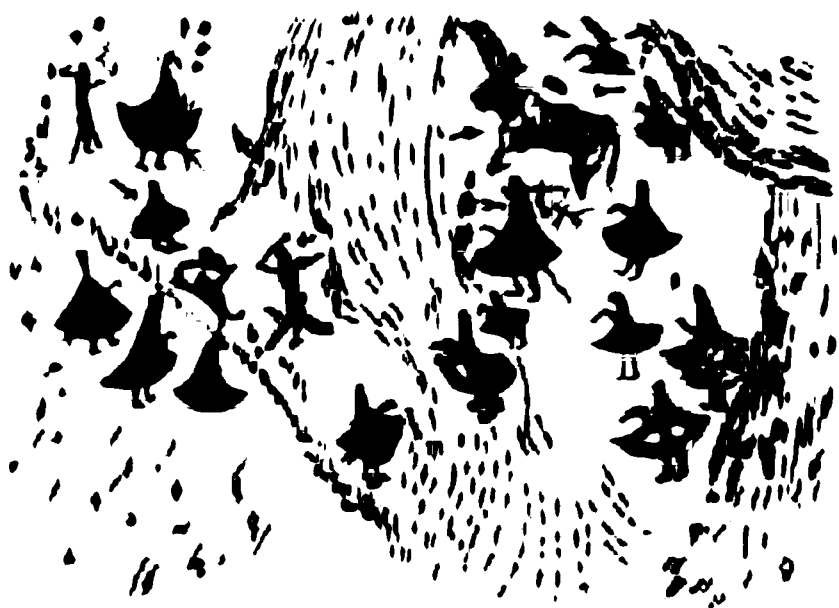
Музликлар тамоман чекинганидан сўнг янги давр — мезолит ёки оралиқ тош даври бошланади ва ўз ичига эрадан олдинги 13-5 мингинчи йилларни олади. Бу даврга келиб ўқ-ёй ва сополсозлик кашф қилинганлиги маълум. Айнан шу даврга хос ашёлар Бойсун тоғларидаги Мачай горидан топилган.

Қуйи ва оралиқ тош асрига оид маданий ёдгорликлар қаторига Кўхитангдаги (Ўзбекистон жанубида) Зараут сой, Фарғонадаги Суратли сой ва Сўх қишлоғи яқинидаги қоя суратлари, Самарқанд яқинидаги Оқ сой ва Илон сой, Қирғизистондаги Тошмади сой ва яна бир қатор бошқа сой ва тоғлардаги қояларда топилган тасвирлар киради. Бу суратларда Ўрта Осиё ҳайвонот дунёсига хос бўлган тоғ эчкилари, архарлар, қўтос, баъзан от ҳамда ўша даврларда яшаган одамлар тасвирлари ўз аксини топган. Бу чизиқли тасвирлар секин-аста турли синиқ ва айланасимон шаклларга ўтиб илк нақш элементлари пайдо бўла бошлайди.

Қуйи ёки янги тош асри — неолит даврида Ўрта Осиёда сополдан турли идишлар ясашни ўргана бошлаганлар. Қадимий сополдаги (пиширилган лой парчалари) қириб ва ўйиб солинган арчасимон ва тўлқинсимон чизгиларда Олтой, Хитой, Эрон ва Месопотамиядан топилган қадимий нақшинкорликларга ўхшашликлар кузатилади¹. Бу даврга келиб чайлага ўхшаш катта қабила уйлари қурилганлиги маълум. Жумладан эрамиздан олдинги IV—III минг йилликлар билан белгиланадиган Қадимги Хоразм (Калта минор аҳоли пункти яқини)да очилган "Жонбоз — 4" деб номланувчи овчилар ва балиқчи-лар бошпанаси — чайласифат тураржой бунинг гувоҳидир². Бу имо-

¹ Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусств Узбекистана (с древнейших времен до середины девятнадцатого века) М.: "Искусство", 1965, с. 19.

² С. П. Толстов. Древний Хорезм. М.: МГУ, 1948, с. 59—66.

1-расм. Қоя суратларидан намуналар: Тянь-Шань ва Зараутсойдан топилган.

рат қум бархани устига қурилган бўлиб (290x17 м), иморат марказида диаметри 1,2 м бўлган бош ўчоқ жойлашганлиги аниқланган. Бу ўчоқлардаги олов муқаддас ҳисобланиб, туб аҳолига хос оташпарастликнинг илк намуналари ўша даврда пайдо бўлган деган тахмин мавжуд. Оила аъзолари тахминан 100—125 кишини ташкил этган. Бино чеккаларида 100 тача рўзгор ўчоқлари борлиги аниқланган. Чайланинг томини спишда ва устунларини ясашда Амударё теракларидан фойдаланилган деб ҳисобланади. Бу ердан кўплаб тош қуроллар, сопол бўлаклари ва бошқа ашёлар топилган. Улкан оилалар биргаликда яшаган бунга ўхшаш уйлар Ўрта Осиёда мазкур даврдаги яшаш тарзини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлган.

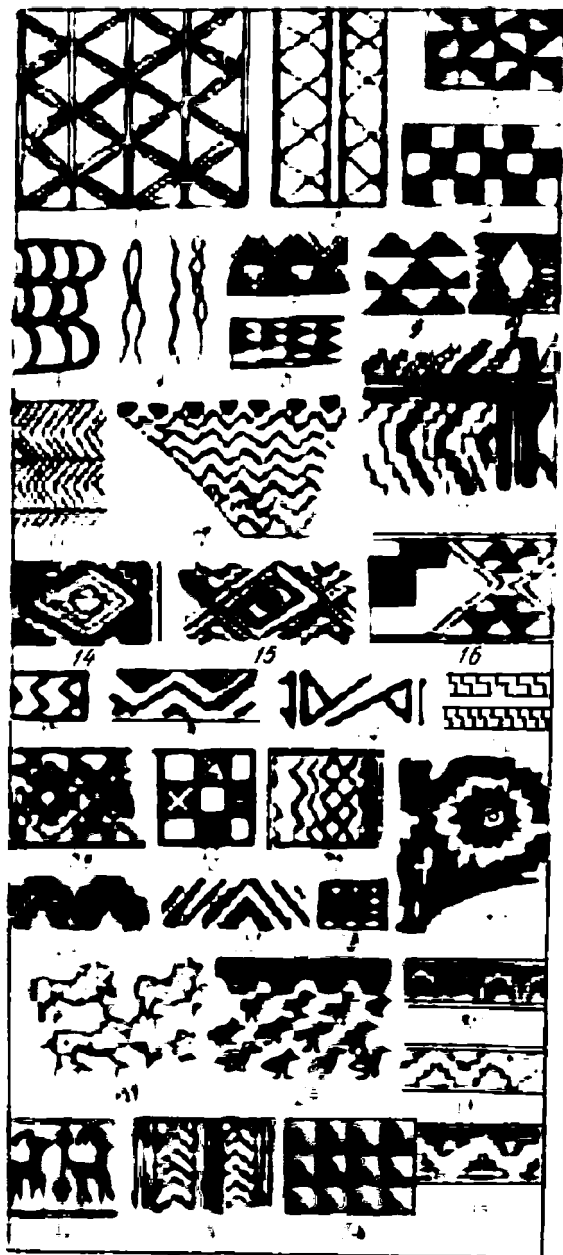
Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, деҳқончилик ва чорвачилик билан аҳоли шуғуллана бошлаган давр ҳам айнан шу вақтга тўғри келади. Чунончи эрамиздан олдинги III мингинчи йилда Ўрта Осиёда икки ўрқачли туянинг хонакилаштирилганлиги маълум¹.

Сўнгги илмий изланишлар Ўрта Осиёда деҳқончиликнинг вужудга келиши эрамиздан олдинги VI мингинчи йилларга тўғри келишини кўрсатмоқда. Кўпгина олимлар бир қанча катта бўлмаган (50—300 киши яшаган) қароргоҳлар эрамиздан олдинги V—IV мингинчи йилларда 100—200 киши яшаган Қоратепа, Кўксур каби марказлар вужудга келганлигини қайд этадилар. Эрамиздан олдинги III мингинчи йилларда Олтинтепа ва Намозгоҳтепа қароргоҳларида 500—10000 аҳоли яшаган, оҳангарлик ва сополсозлик марказлари вужудга келган. Бу даврда келиб икки қаторли хумдонлар ва сополсозлик чархи пайдо бўлади. Ўрта Осиёда Қадимги шарқнинг ўзига хос илк жамиятлари ташкил топа бошлайди. Бу эса давлат шаклланишидан далолат беради. Аста-секин диний дунёқараш шакллана бошлайди. Масалан Олтинтепада баландлиги 12м ва узунлиги 28м бўлган тўрт босқичли (ошёналик) минора бир қарашда Месопотамия босқичли миноралари — зиккуратларини эслатади. Умуман олиб қаралганда Олтинтепа маданияти жуда катта бадиий хусусиятга эга².

Худди шу даврда ҳозирги Афғонистон ерларидан Ўрта Осиёга қалай олиб келинади ва бронза (бринжи-жез) қотишмасини ҳосил қилиш йўллари излаб топилади ҳамда унинг мисдан кўра мустақамроқлиги аниқланилади. Бронзанинг кашф этилиши, деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келиши — буларнинг барчаси Ф. Энгельс табири билан айтганда илк ижтимоий меҳнатнинг тақсим-

¹ Г. Ф. Ильин, И. М. Дьяконова "Предгородские культуры Средней Азии и Ирана", в кн: История древнего мира (ранняя древность). М.: "Наука", 1982, 173-бет.

² В. М. Массон. Средняя Азия в III—I тысячелетиях до н. э., История древнего Востока. М.: "Высшая школа", 1988, с. 283, 290.

2-расм. Миллодан олдинги IV—II минг йилликлардаги (воҳа маданияти) Ўрта Осиё нақш элементлари: 1—2 — Ясси тепа; 3—4 — Анау; 5—6 — Жайтун маданияти; 7—13 — Анау I маданияти; 14—20 — Анау II маданияти; 21—35 — Анау III маданияти археологик топилмаларидан.

ланишига олиб келади. Бу эса ўз навбатида қулдорлик муносабатлари шаклланишига ва синфий жамиятнинг барпо бўлишига олиб келади.

II 50Б

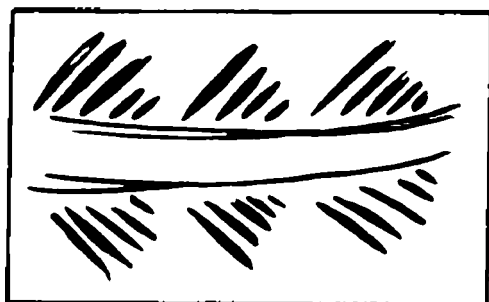
ҚУЛДОРЛИК ДАВРИ МЕЪМОРЧИЛИГИ ВА ШАҲАРСОЗЛИГИ

(милоддан олдинги I минг йилликнинг бошларидан
то милодий V асргача)

Милоддан олдинги 2 минг йилликнинг охирлари ва I минг йилликнинг бошлари Ўрта Осиё тарихида қулдорлик муносабатларининг юзага келиши билан белгиланади. Амударёнинг қуйи этакларида, Фарғона водийси ва Зарафшон воҳасида чорвачилик билан шуғулланган қабилаларнинг қароргоҳлари ва қабргоҳлари маълум. Шу вақтга қадар туялар уй ҳайвонлари сифатида маълум бўлган бўлса, эндиликда отдан ҳам шу мақсадларда фойдаланила бошлайди. Милоддан олдинги X—VII асрларда бир қатор иш қуроллари темирдан ясаиб, йирик суғориш иншоотлари барпо этилганлиги изланишлар асосида аниқланган. Мана шу даврга келиб қулдорлик муносабатларига асосланган илк давлат куртаклари пайдо бўла бошлайди. Бир-бири билан ер ва мулк талашган қабилаларнинг ўзаро урушлари натижасида ва енгилган томон одамларининг қул қилиб олиниши арзон иш кучини келтириб чиқаради. Натижада маълум халқ — “банда” ва унинг ҳокими “худо” юзага келади. Бу эса эзилувчи ва эзувчи синф муносабатларини келтириб чиқаради¹.

Бу даврга келиб суғорма деҳқончилиги олиб борилган ерлар шимолга қараб кенгайди ва илк давлатчиликнинг шаклланишидаги дастлабки бирлашмалар юзага келади. Ўрта Осиёнинг шимолида ва Шарқий Эронда олов муқаддас ҳисобланганлиги милоддан олдинги I минг йилликнинг бошларига тўғри келади ва бир неча юз йилдан сўнг Мидия ва Форс давлатининг бошқа ерларига тарқалади. Оташпарастларнинг муқаддас китоби “Авесто” айна шу пайтда (м. о. X—IV асрлар) ёзила бошланган деган фикрлар бор. Чунки унда милоддан олдинги VI асрнинг иккинчи ярмида шаклланган марказлашган Эрон давлати ҳақида ҳеч қандай гап юритилмайди. Атрек, Ўргон, Қундуз, Мурғоб, Амударё ва Зарафшон дарёлари ҳавзаларида бир қанча юртлар юзага келади. Милоддан олдинги X—VI асрларда қадимги Фирқония (Каспий денгизининг жануби-шарқий қирғоқларида), Парфия (ҳозирги Туркменистон жанубида),

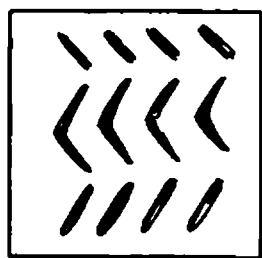
¹ История Узбекской ССР (с древнейших времен до наших дней) Ташкент: “Фан”, 1974, с. 19.

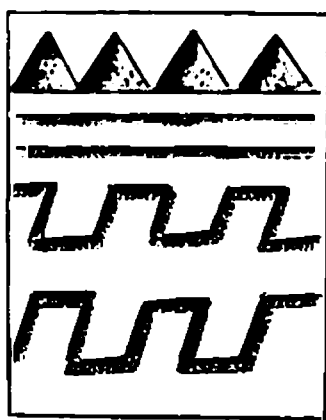
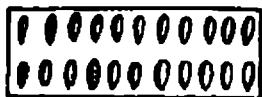
1

2

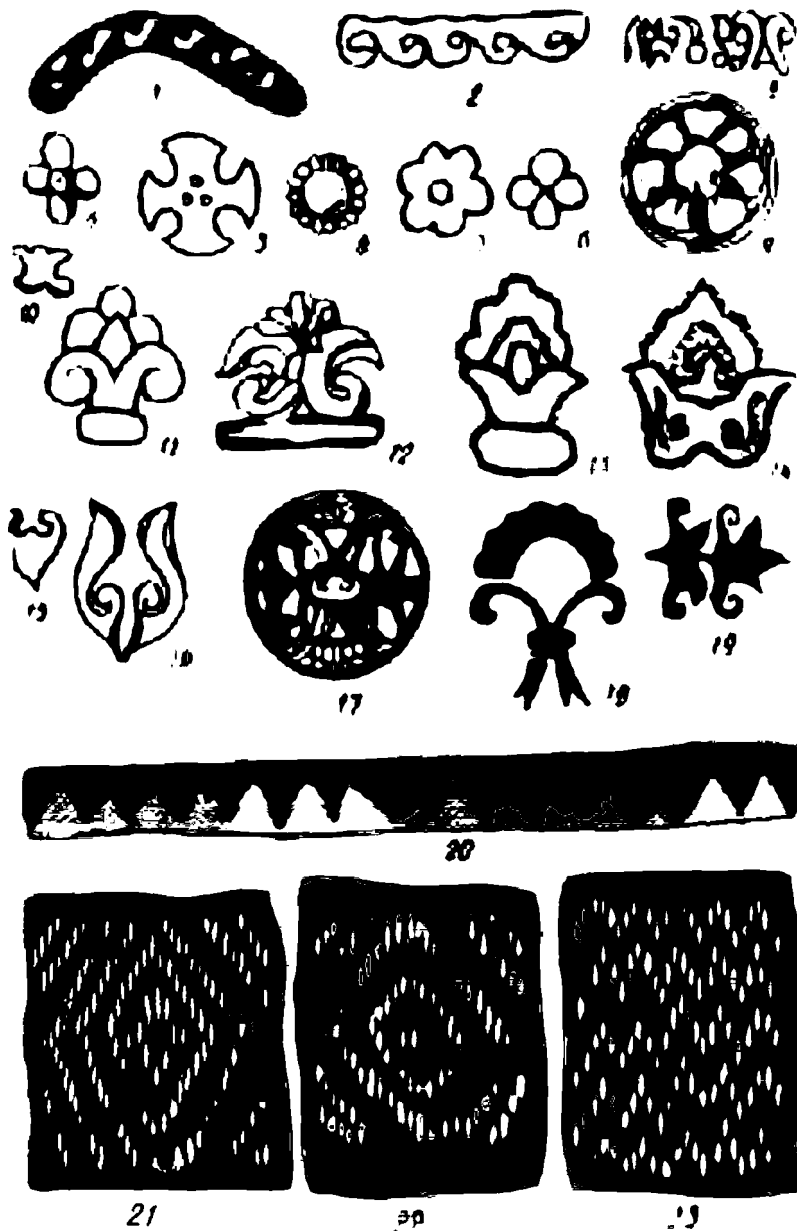

3

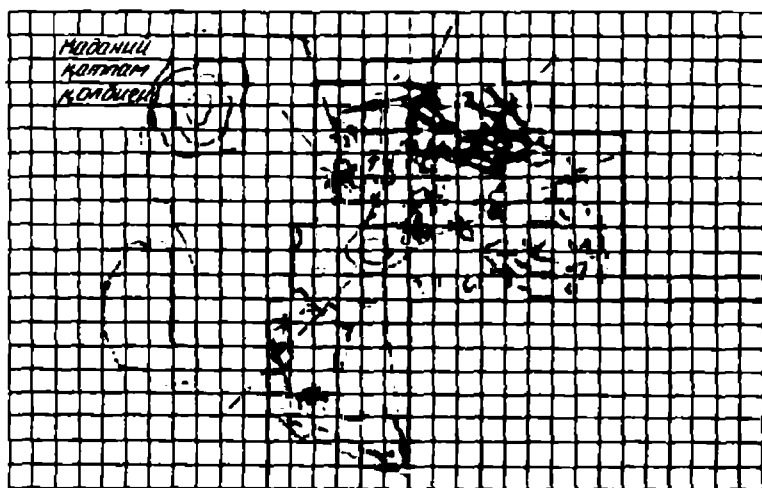
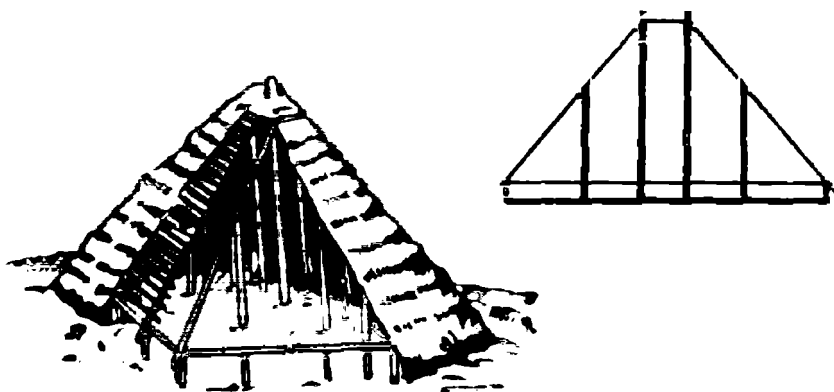

4

3-расм. Милoddан олдинги II—I минг йилликда пайдо бўлган нақш аломатлари (саҳро маданияти); 1-Тозабогёл; 2—Амиробод; 3—Суярган; 4—Тахтари.

4-расм. Милоддан олдинги 1 минг йилликка оид сак ва массагеллар нақш намуна-
лари: 1—3— бурама шакллар; 4—9— гулсимон шакллар; 10—14 ва 18—19— ял-
роқсимон шакллар; 15—16— шохсимон 17, 20—23— тўқимасимон шакллар.

- 1
- 2
- 3
- 4

- 5
- 6
- 7
- 8

5-расм. "Жонбоз—4" номли овчилар ва солиқчилар бошпана — қароргоҳи: 1 — марказий учмас учоқ; 2 — гулхан қолдиқлари; 3 — ёнган дарахт қолдиқлари; 4 — чизма лаги қайта тиклаш чегаралари; 5 — устуллар урнатилган чуқур уйиқлар (30 см дан чуқурроқ), 6 — 30 см дан оз бўлган чуқур уйиқлар, 7 — топилмалар ҳудуди, 8 — геологик қазилмалар ҳудуди.

Арея (Теджен-Гарируд ҳавзаларида), Марғиёна (ҳозирги Мари, бурунги Марв воҳаси), Сугдиёна (Зарафшон воҳаси), Бақтрия (Амударёнинг сўл соҳилларида) ва Дранғиёна (ҳозирги Афғонистоннинг жанубий-ғарбида) маданиятлари юзага келганлиги маълум¹.

Булар ўзига хос вилоятларни ташкил этардилар. Бундан ташқари қадимги Фарғона (юнон тарихчилари шарҳида Паракан — Парканус) ва қадимги Хоразм мамлакатлари ҳақида ҳам маълумотлар бор. Жумладан Абу Райҳон Бериунийнинг хабарига кўра Қадимги Хоразм марказлашган давлат бўлиб, у ўз давлат тилига, ҳамда йил ҳисобига эга бўлган, Искандар Зулқарнайн (ёки Мақдуний ва яна Александр Македонский милоддан олдинги IV аср) бошчилигидаги грек—македония аскарлари бостириб келишганда маҳаллий тақвим ҳисоби билан X аср бўлган².

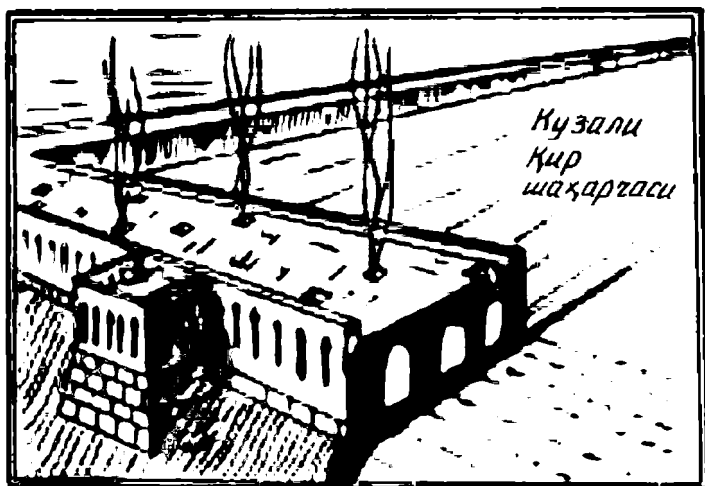
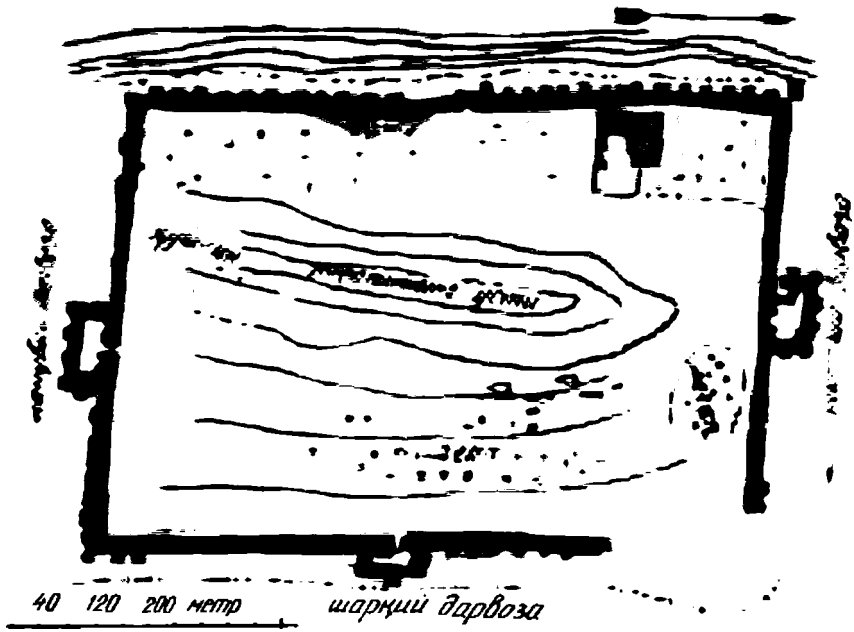
Қадимги юнон манбаларида Бақтрия ҳоқими “минг шаҳар эгаси” деб номланган ва Фарғонада 70 тача катта ва кичик шаҳар бўлган дейилади³. Ҳақиқатан ҳам Ўрта Осиёдаги кўпгина дарёлар воҳаларида кўплаб шаҳар харобалари эндиликда жонсиз пастроқ тепаликлар сифатида ястаниб ётганлигини кўрамай. Жумладан милоддан олдинги VI—IV асрларда мавжуд бўлган Қадимги Хоразмдаги Кўзали қир, Бозор қалъа, Фарғонадаги Элатон бузилмас, Тожикистондаги Қалъаи Мор, Қабодиён, Туркменистондаги Гаур қалъа ва бутун дунёга машҳур Мароқанд — ҳозирги Самарқанд шаҳрининг (Афросиёб) харобаларини айтиб ўтиш керак.

Яна шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, энг қадимги шаҳарларга тегишли деб ҳисобланган харобалар орасида қизиқарли бир тури аниқланган. У ҳам бўлса атрофи кўпинча тўғри бурчакли ва баъзан тўғри тўрт бурчакли бўлмаган ўзига хос тураржойлар бўлиб, улар атрофи деворлар билан ўраб олинган шаҳарлардир. Булар жумласига Қалъали қир, Кўзали қир каби шаҳар харобалари киради. Бундай шаҳарчаларни ўша вақтда 40×40×10 см ўлчамли хом гишдан икки ёки уч қатор қилиб ёнма-ён тикланган, усти эллипс шаклидаги равоқ билан ёпилган бир неча қатор йўлаклардан иборат ҳудуд ташкил этиб, шаҳар майдони махсус девор билан ўраб олинганлиги аниқланган. Маълум масофада шаҳарни мудофаа қилиш миноралари жойлашган. Шаҳарга кириш жойлари махсус лабиринт тарзида қурилган дарвозахонадан иборат бўлиб, мудофаа аҳамиятига эга бўлган. Девор орасидаги йўлкалар томида туйнуқлар қолдирилган

¹ Г. Ф. Ильин, И. М. Дьяконов. Индия, Средняя Азия и Иран в первой половине I тысячелетия до н.э. В. кн.: “История древнего мира (ранняя древность)”, М.: “Наука”, 1989, с. 396.

² А. Р. Бериуни. Памятники минувших поколений

³ С. П. Толстов. Древний Хорезм, М.: МГУ, 1948, с. 82.

6-расм. "Вара" кўринишидаги шаҳар: 1—Қалъали Қир шаҳарчаси тарҳи; 2—Кузали Қир шаҳарчаси девор кесимининг реконструкцияси.

деб ҳисобланади. Улар мўри ҳамда ёруғлик тушиш манбаи бўлиб хизмат қилган. Энди мана шу девор билан ўраб олинган майдон нега бўш қолдирилганлиги масаласига келсак, унинг сув оқадиغان манбалар саҳнидан баландлигини ҳисобга олиб С. П. Толстов бу ерда шаҳар аҳолисининг мол-ҳоли сақланган бўлса керак деб тахмин қилади.

Олимларнинг фикрича бундай шаҳарлар ўтга сифинувчиларнинг муқаддас китоби Авестода шоҳ Жамшид номидан қайд этилган Ўрта Осиёда жуда қадим замонлардан маълум бўлиб келган "Вара" типигаги шаҳарнинг кўриниши бўлиши керак. Чунончи Авестонинг Вендидади (боблари)нинг II фаргардида Йима (Жамшид) қурган тўрт бурчакли Вара тўғрисида сўз кетади:

"33. Ва Йима Вара қурди, унинг ҳар томонининг узунлиги бир от югуриш масофасида бўлиб (тахминан — 3 км) бу ерга уруғлар, ҳўкизлар, отлар, итлар, паррандалар ва оловларни бамисли чўғдек қизил тусда олиб кирди...

34. Бу ерга бир хатр масофадан (тахминан 165 км) сув олиб келди... Бу ерда уй, иморат, айвон, ҳовли, жой қурди, барча томонин берк этиб.

37. Иншоотнинг кенг томонида тўққиз қатор, ўрта қисмида олти қатор, тор қисмида уч қатор йўлак қурди.

38. Ва унга эшик ҳамда туйнук ясади..."¹.

Бир сўз билан айтганда, Қадимги Хоразм ерларида олиб борилган археологик қазилмалар милоддан олдинги IV асргача Искандар Зулқарнайн (Александр Македонский) истилосигача бўлган даврда Ўрта Осиёдаги шаҳарларнинг асосий қисми девор бўшлиғига турар-жойлар жойлаштирилган истеҳкомлар тарзида бўлган. Булар "Авесто"да баён этилган "Вара" типигаги шаҳарлар бўлиб деворларининг периметри 7—12 км бўлган. Шундан кейинги даврда то араблар истилосигача, Ўрта Осиёда бунчалик йирик шаҳарлар қурилмаган. Искандар юришларининг тарихнавислари Арриан, Курций, Плутархлар шу ҳақда хабар бериб, Хориена шаҳри 60 стадийлик (тахминан 9 км), Сизимитра — 12 км, Мароқан — 22 км узунлигидаги деворлар билан ўраб олинганлигини баён этишади. Бундай шаҳарлар бутун Бақтрия ва Суғдиёна учун ҳам характерли бўлиб, улар асосан тепаликларда жойлашган, Грек-Рим тарихчилари уларни "скала" деб аташади, эҳтимол бу "қалъа" сўзининг бошқачароқ талаффузи бўлса керак. Бу шаҳарларга мисол қилиб Қалъали қир ва Кўзали қир харобаларини кўрсатиш мумкин. Милоддан олдинги VI асрда Ўрта Осиёни Эроннинг Аҳмонийлар хонадонидан бўлмиш шоҳ Кирнинг қўшинлари босиб олиши ўша давр Эрон ва Ўрта Осиё маданий

¹ С. П. Толстовнинг "Дрениый Хорезм" китобидан олинди.

тараққиётида умумий жабҳаларни келтириб чиқаради. Юқоридаги фикрлар бунга далил бўлиб хизмат қилади.

Миллоддан олдинги IV асрда аввалига Хоразм, сўнг Сирдарё ёқаларидаги халқлар мустақилликка эришадилар. Лекин бу узоққа чўзилмади. IV асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёни фотиҳ Искандар бошчилигидаги грек-македония қўшинлари истило этади. Искандар Ўрта Осиё (грекча Трансоксиана)нинг шарқида, Сирдарё бўйида (тахминан ҳозирги Хўжанд шаҳри ўрнида) ўзининг чекка истеҳкоми Александрия — Эсхата (Олис Искандария)ни қурди. Греклар бостириб келган даврда Самарқанд, Марв, Ромиш ва бошқа яна бир қатор гуллаб-яшнаган шаҳарлар бўлганлиги маълум.

Аммо ўзининг шаҳар кўринишидаги структурасини яхши сақлаб қолганлари сирасига кирувчилар яна Қадимги Хоразм ва Жанубий Туркменистон ҳудудидан топилган шаҳар харобаларидир. Буларнинг ичида энг мукаммал ўрганилгани ва яхши сақланиб қолгани Султон уиз тоғ этакларидаги тепаликларда жойлашган Жонбоз қалъа харобалари ҳисобланади (миллоддан олдинги IV—I асрлар).

Бу шаҳар-қалъа 200×170 м ўлчамдаги тўрт бурчакни ташкил этиб, географик томонларга нисбатан анчагина тўғри жойлаштирилган. Деворлари икки қаватли бўлиб, остки қисми 1 м, 30 см қалинликдаги пахсадан ва юқорилари ингичкароқ этиб 40×40×10 см ли хом гиштдан бунёд этилган, лой орасига сомон қипиғи қўшилган. Деворда ҳар 1,2 м да икки қатор найзасимон тиргоҳ — ўқ отадиган тешиklar мавжуд, бурчакдаги тиргоҳлар қия жойлашган.

Шаҳарнинг дарвозахонаси 52×20 м ўлчамда бўлиб, шимолий томондан мураккаб иншоот тарзида қурилган. Бу ерда бошқа шаҳар харобаларида топилгани каби бурчак мудофаа ва истеҳком миноралари йўқ. Ўқ отиш тешиklари жами 2000 аскарга мўлжалланган, бу ўз навбатида 400 хонали шаҳар учун ажабланарлидир. Дарвозахона томонга қаратиб иккита мудофаа буржи ўрнатилган. Шаҳарнинг қоқ ўртасидан кенглиги 30 метрга борадиган кўча кесиб ўтади ва у истеҳком тўрида жойлашган олди майдонча, атрофлари бир қанча қўшимча хоналар билан туташ марказий бино — оташ-парастлар ибодатхонаси билан якунланади. Кўчанинг икки томонидан ҳар қайсиси яхлит бир яшаш квартали — маҳаллани ташкил этувчи икки тураржой мажмуа (комплекс) си жойлашган. Бу иморатлар шаҳарда икки уруғ ёки қабила яшашига мўлжалланган бўлиши эҳтимол. Ҳар бир мажмуа таркибига 150 дан ошиқ, агар кейинчалик қум кўчкиси кўмиб юборганларини ҳам ҳисобга олса 200 дан ортиқ хона кирган. Икки тоифа одамлар яшаганлиги деворлардан тушган гиштлардаги махсус белги-тамғалардан ҳам билинади. Чунончи топилган гиштларда 9 хил тамға аниқланган бўлиб, қарама-қарши томонлардаги деворлар гиштининг тамға нусхаси бир-бировидан кескин фарқ қилади. Умуман қадимги Ўрта

Осиё ва Эрон учун шу типдаги аҳолиси икки жамоа бўлиб яшаган шаҳарлар ҳарҳолда характерли бўлиши керак. X аср араб жуғрофиячиси — сайёҳи Мақдиси Гургон шаҳрининг Шаҳристон ва Бекобод каби икки қисми ҳақида хабар беради. Бу икки маҳаллот аҳли мусулмонлар Қурбон ҳайитида "туя калласи учун" қандайдир (эҳтимол зардуштийликдан қолган ақида бўлса керак) илоҳий жанг — тортишув олиб боришган. Шунингдек Марв шаҳри Мадина ва Эски бозор, Нисо шаҳри Ал-хона ва Сарибозор (бозорбоши), Абиверд эса Кордори ва Саришаҳар (шаҳарбоши) каби қисмларга бўлинган. Балх ва Самарқанд шаҳарларига ҳам бу нарса хос. Археологик қазилмалар олиб борилган Ғовур қалъа, Кўҳна уоз шаҳарчалари ҳам бундан дарак беради.

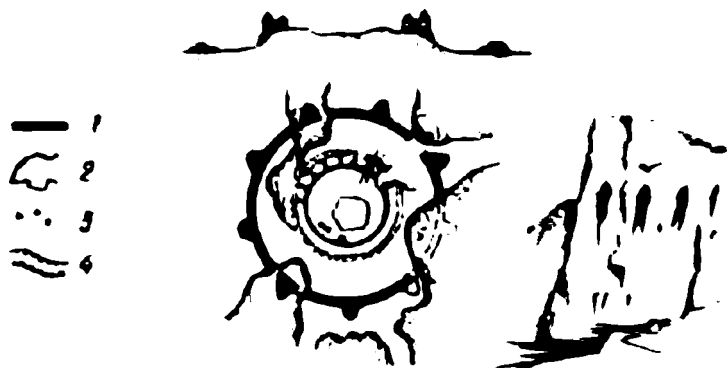
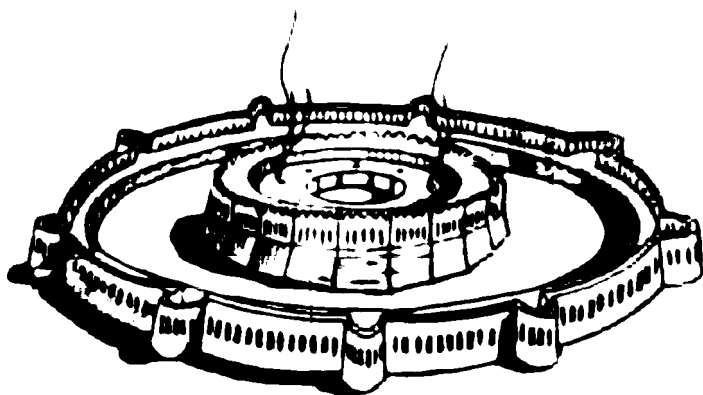
Умуман олганда, Жонбоз қалъа шаҳарчаси ўзининг шакли, мудофаа системаси ва иморатлари билан Ўрта Осиё кўҳна шаҳарсозлигининг типик тимсоли ҳисобланади. Қадимги меъморчилик тарихини ўрганишдаги яна бир асосий ҳисобланган манба, бу шаҳарчанинг энг тўрида 40×25м саҳидаги, баландлиги 4,5 метрга борадиган тепаликда жойлашган иншоотлардир. Бу иншоот бир-бировидан катта-кичиклиги билан фарқ қиладиган тўртта хонадан иборат. Хоналарнинг баъзи бирлари оташпарастларнинг ибодатхонаси — оловхона вазифасини ўтаганлиги аниқланган¹. Хона марказида муқаддас олов ёқилувчи жой бўлган ва унинг атрофига йирик ғиштлардан ишланган ўтиргич — супалар ясалган. Бу хонага ёндош жойлашган бошқа хоналар оташпарастлик тоат-ибодати учун зарур бўлган жойлар ҳисобланади.

Бу даврнинг яна бир буюк шаҳарсозлик намунаси қадимги Қўй қирилган қалъа ҳисобланади (мил.ав. IV—III асрлар)².

Умумий кўриниши ҳалқасимон бўлган бу шаҳарчанинг марказий қисмини думалоқ шаклдаги саҳн ташкил этади. Унинг атрофида диаметри 31 м бўлган арк деб тахмин қилинган айлана тарзидаги иморат жойлашган. Арkning ташқи девори эса хом ғишдан қурилган, диаметри 40 метрга яқин мунтазам 16 бурчакдан иборат. Ниҳоят бу 16 бурчакли иморатдан 15 метр масофада ҳалқа тарзидаги ташқи мудофаа девори жойлашган. Ташқи деворда ҳар 18—26 метр масофада буржлар жойлашганлиги аниқланган. Бу девор ҳам хом ғишт ва пахсадан қилиниб, қалинлиги 1 метрдан ошиқроқ ва баландлиги 7 метрга яқин бўлган. Қўй қирилган қалъа кўпдан бери олимларнинг диққатини тортиб келмоқда. М. С. Булатов уни ўзига хос обсерватория бўлганлиги мумкинлигини тахмин қилади. Умуман олганда Қўй қирилган қалъа Қадимги Миср, Греция ва

¹ С. П. Толстой. Древний Хорезм. М.: МГУ, с. 96.

² История Узбекской ССР. Ташкент, "Фан", 1974, с. 37.

7-расм. Қўй қирилган қалъа шаҳарчаси: умумий кўриниши (реконструкция): бўйлама қирқим, шаҳарча тарҳи ва деворининг бир қисми кўриниши.

баъзи бир бошқа ерлардаги каби муқаддас шаҳар — эҳром вазифасини бажарганлиги эҳтимолдан холи эмас. Бу ердан оромий хатига асосланган қадимги Хоразм сзуви топилган. Искандар Мақдуний истилоси Яқин Шарқ ва Ўрта Осиёнинг кўп ерларини унинг саркардаси Селевк тасарруфиға ўтказган эди. Мил. ав. III асрда дастлаб Парфия, сўнг Бақтрия бу тасарруфдан халос бўлишди. Ўрта

Осиёнинг баъзи бир еридаги меъморчилик тараққиётига қисман эллинизм (Греция) маданияти таъсири ўтди. Жумладан Амударё ёқасидаги Айритом (Термиз) ва Нисо (Парфия пойтахти) шаҳарчаларидан топилган меъморий шакл ва элементлар бу фикрга мисол бўлади. Иморатлар одатдагидек 40×40×10 см ли хом гишт ва пахсадан қилинади. Пишиқ гишт баъзи ҳолларда фарж қилинади, устунларни кўтаришда қўлланилади. Шунингдек устун тагкурсилари мрамрдан қилинганлигининг ҳам гувоҳи бўламиз. Томларни ёпишда гумбаз, тоқи (савод) билан бир қаторда ёғоч ҳам ишлатилади. Сомонли лойсувоқ, баъзан эса унинг устидан оҳак ва маҳаллий ганч пардози юритилган. Сополли безак элементлари ҳам қўлланилган.

Милоддан олдинги I асрнинг охирларида ҳокимият нуфузли Кушан шоҳлари қўлига ўтади ва милодий I—IV асрларда Ўрта Осиёнинг катта қисми марказлашган Кушан давлати таркибига кирган. Ҳаятда серқирра маданиятга эга бўлган бу давлат меъморчилиги ва тасвирий санъат (асосан ҳайкалтарошлик) намуналари Сурхондарёда қазиб ўрганилаётган Далварзинтепа ва Холчаён харобаларидан маълум. Бу харобалар остидан бир қанча иморатларнинг қолдиқлари ҳамда лойдан ва сополдан ишланган ҳар хил ҳайкаллар, турли ашёлар топилган.

Қулдорлик давридаги ҳаёт тарзини ўрганишда муҳим ҳисобланган яна бир диққатга сазовор шаҳарча Тупроқ қалъа (Қадимги Хоразм — милодий I—VI аср) ҳисобланади. Шимолдан жанубга қараб тўғри тўртбурчак шаклида чўзилган шаҳарнинг томонлари 500×350 м. Мустақкам деворлари қадимий хом гишздан ишланган ва шимоли-ғарбий бурчагида 180×180 метрлик саҳнда учта тўрт бурчак минорали шаҳар арки жойлашган. Арк ёнидаги майдонда бир-бири билан уланган ижтимоий характерга эга бўлган қатор иморатлар жойлашган. Улардан бири ўртасида устун жойлашган пештоққа эга. Марказда майдоннинг асосий биноси — оловхона жойлашган. Ундан эса шаҳар дарвозасига қараб марказий кўча ўтган. Бу кўчадан ўнг ва сўл томонга кетган кичик кўчалар ҳар бири 200 тагача хонани бирлаштирувчи 8—10 тача тураржой кварталларини ажратиб туради. Тупроқ қалъадан деворий расм намуналари ва юздан ортиқ чарм ҳамда ёғочга битилган ёзувлар топилган. Деворий расм бу Моний асос солган янги диний оқим — оташпарастликнинг насронийлик ва буддизм билан қўшиб ифодаланган йўналишидан хабар беради.

Бу давр Урта Осиёда қулдорлик жамиятидан аста-секинлик билан янги давр — феодал муносабатларнинг шаклланишига ўтиш жараёнини белгилаб беради.

ИЛК ЎРТА АСРЛАР МЕЪМОРЧИЛИГИ ВА ШАҲАРСОЗЛИГИ

(V—VIII асрлар)

Милодий III—IV асрлар Ўрта Осиёда қуддорлик тузумининг таназулга юз тутиши билан характерланади. Натижада маълум бир вақтга келиб аввалги ҳукми асосида марказлашган шаҳар ҳоқимияти ўз таъсирини йўқотиб нуфузли деҳқонлар атрофига умумий меҳнат асосида бирлашган кадиварлар уюшмалари юзага келади. Бу эса ўз навбатида феодал муносабатларнинг юзага келишига асос бўлади¹.

Шунинг натижасида бу давр (III—IV асрлар)даги шаҳарлар қурилишида аввалги даврлардагига нисбатан ўзгаришлар содир бўлади. Натижада Ўрта Осиё меъморчилигида янги социал ҳаёт юзага чиқарган бино — феодал кўшклари барпо бўлади.

Феодал кўшкларининг қадимги харобалари бутун Ўрта Осиё ҳудудида тупроқ-тепаликлар сифатида учрайди². Улар атрофи ҳандақ билан ўраб олинган, кўпинча тўғри тўрт бурчак шаклидаги кўринишга эга. Уларни синчиклаб ўрганилганида археологик жиҳатдан ўша даврдаги ҳаёт тарзига мос равишда қурилганлигини аниқлаш мумкин. Чунки бу каби феодал кўшклари бирон нуфузли феодал оиласининг яшаши ҳамда мудофааланишига мослашганлиги маълум бўлади. Шунинг учун бу қасрлар мустаҳкамроқ мудофаа иншоотини ташкил этиб, алоҳида сув билан таъминлаш мажмуасига ва захира озиқ-овқат жамлаш имкониятига эга бўлган.

Одатда бундай қалъалар атрофида йирик мулк эгасининг ер-мулки ва унинг кадиварлари жойлашган. Шундай қилиб ҳар бир феодал маълум бир мавзени эгаллаган ва ўз нуфузига эга бўлган.

X аср тарихчиси Муҳаммад Наршахийнинг ёзишича шу даврда (IV асргача) Бухоро воҳаси ҳам интенсив ўзлаштирилади. Туркистондан кўчиб келган кишилар дастлабки даврда деҳқончилик учун ноқулай ҳисобланган ерларни ўзлаштиришади. Дастлаб кўчиб келганлар чодирлар ва ўтовларда яшашади. Бу жойларда сувнинг кўплиги, ов шароитининг яхшилиги ва дарахтзорлар борлиги уларни шу ерда ўтроқлашиб мустаҳкам бинолар барпо этиб, ўтроқ ҳолда ҳаёт кечирish тарзига ўтишларига шароит яратган. Жумладан бир қанча: Нур, Харқонруд, Вардона, Таравжа, Сафна, Исвона каби аҳоли пунктлари юзага келди. Улар бирлашиб ўзларига ягона ҳоқим сайлашади. Қадимги давр тарихидан яхши маълум бўлган Абрўй шундай ҳоқимлардан бири эди³.

¹ История Узб. ССР.

² Сунъий тепаликлар турлари ва уларни ўрганиш хусусиятлари иловада берилган.

³ *Вамбери Херман*. История Бухоры. М., 1924, с. 41.

Тарихчиларнинг гувоҳлик берилишича Абрўй ўша вақтда шаҳар ҳисобланмаган, аммо оз фурсатдан кейин Ўрта Осиёнинг асосий савдо шаҳрига айланган Пайкентда яшаган. Абрўйнинг асосий шаҳри Қалъан Добусия (харобалари ҳозирги Пахтачи районида) ҳисобланган.

Аммо кўп ўтмай Абрўй қўл остидагиларга қаттиқ тазйиқ ва зулм ўткази бошлайди. Бунга чидамаган деҳқон-қадиварлар турк хоқони Қора Чўринга мурожаат этадилар. Кўпчилик деҳқонлар бопқа ерларга, жумладан Туркистонга кетиб қолишади. У ерда улар Чимкент (манбаларда Хомукат) шаҳрини бунёд этишади. Ўз навбатида Қора Чўрин бу зулмни даф этмоқ учун ўғли Шири Кишварни юборади. Шири Кишвар Абрўйни маҳв этади ва бу ҳудудлар унга маъқул бўлгач, отасининг рухсати билан Бухорога подшоҳ этиб тайинланади. Янги тайинланган шоҳ Туркистонга кетиб қолган деҳқонларни қайтаради ва уларнинг мол-мулкни ўзларига беради. Уларга "худо" лақаби берилади. Натижада феодал синф — "Бухорхудотлар", кейинчалик эса Самарқандда "ихшид" юзага келади.

Бухорода қолиб кетган мол-мулксиз бечоралар эса хизматкорга айланади.

Шири Кишвар баъзи маълумотларга кўра 20 йил, бошқа хабарларга қараганда 30 йил ҳукм сурган. Ундан сўнг Сўяки Жакат (тахмин қилишларица), Севикли Жакат исмли вориси шоҳлик қилиб Ромитан, Фароқчи (Варахша бўлса керак) шаҳарларини бунёд этади. Шири Кишвар ҳамда унинг вориси даврида Бухоро воҳасида, Мамастин, Сақматин ва Фароб каби қўрғонлар бўлганлиги маълум.

Шундай қилиб илк ўрта (V—VIII) асрлар Ўрта Осиёда феодализмнинг шаклланиши даври сифатида характерланади ва шу сабабли тарихий ва илмий адабиётда илк феодализм даври деб номланади. Юқорида айтиб ўтилган шаҳарлар билан биргаликда бу даврда Суғдиёна, Чағониён, Таҳористон, Шош ва Фарғонада ҳам қатор нуфузли шаҳарлар барпо этилган. Буларнинг ичида Суғдиёна давлатининг пойтахти ҳисобланган қадимий Самарқанд, Қадимги Панжакент ва Кушания шаҳарлари анча машҳур бўлган.

Араб сайёҳлари, тарихнавислари ва географияшуносларининг маълумотига қараганда илк ўрта аср давридаги Ўрта Осиё шаҳарларининг аксарияти уч қисмдан иборат бўлган. Бу уч қисмининг бири шаҳар арки (кўҳандиз) — ҳукмдор қароргоҳи бўлса, иккинчиси шаҳристон (мадина доҳил) бўлиб, шаҳарнинг асосий қисми савдо-ҳунармандчилик расталари, бошқа жамоат ҳамда тураржой биноларини ўз ичига олган. Учинчи қисм работ деб аталган ва у шаҳардан ташқаридаги савдо-ҳунармандчилик зонасини ташкил этган. Лекин VII—VIII аср шаҳарларини ўрганиш натижалари уларнинг кўп-

чилиги фақатгина икки қисмдан — арк (ёки қалъа) ва шаҳристондан ташкил топганлигини кўрсатади¹.

Милод VII асрининг 30-йилларида Самарқанд орқали ўтган Хитой руҳонийси Сюань Цзаннинг маълумотига қараганда, бу шаҳар девори айланасининг узунлиги 20 метри бўлиб, тахминан 10 километрни ташкил этган ва Искандари Мақдуний (Александр Македонский) давридаги Мароқан катталигига тақрибан тенг келган².

Кўҳна Самарқанд тадқиқотчиларидан бири М. Пачос фикрича, илк феодализм даврида шаҳар қурилиши уч қисмдан иборат бўлган. Шаҳарнинг қалъа қисми шимолий томонда Сиёб ариғи бўйлаб ястанган бўлиб, 1,5 км узунликдаги мудофаа деворлари билан ўралган. Шаҳарнинг иккинчи қисми жануброқда жойлашган бўлиб, зодагонларнинг қароргоҳларидан ва жамоат биноларидан ташкил топган. Учинчи қисм — рабод эса қалъа деворлари ташқарисида жойлашган бўлиб, мудофаа деворларига эга бўлмаган. VI асрда шаҳар тобора жанубга кенгая бориб, иккинчи мудофаа девори билан ўраб олинади. Шаҳар ўзининг каналлари бўйлаб интенсив тараққий этади. Бу нарса Балх ва Термиз учун ҳам характерли ҳисобланган³.

Бу даврда яна Сюань Цзан маълумотига кўра Самарқандда ҳам оташпарастлик, ҳам буддизм дини тараққий этган эди. Шунинг учун ҳам шаҳарда уй-жойлар ва бошқа фуқаро бинолари қаторида бу икки динга тааллуқли илоҳий бинолар — оташкадалар, санам ва бутлар билан жиҳозланган эҳромлар, ибодатхоналар, дахмалар мавжуд бўлган.

Афросиёбнинг умумий ҳудуди 230 гектарни ташкил этади ва унинг айтарлик бутун ҳудудида V—VI асрлар қатламлари учрайди. Шулардан яхши ўрганилганлари сифатида дастлаб "сарой комплекси" ва эндиликда "нуфузли оилалар маҳалласи" деб аталган шаҳарчанинг марказий қисмида жойлашган бинолар мажмуасини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу кварталнинг баъзи жойлари ўтган аср охири ва XX аср бошларидаги археологик қазималар вақтида очилган бўлса-да, асримизнинг 60-йилларида Афросиёб бўйлаб Самарқандни унинг шимолий ҳудудида жойлашган аҳоли пунктлари билан боғлаш мақсадида автомобиль йўли қурилиши жараёнидаги тасодиф катта роль ўйнайди. Жумладан бульдозер ер текислаш ишларини олиб бораётганида ер остидан бир неча катта рангли

¹ В. А. Нильсин. Архитектура Средней Азии (V—VIII вв.). Ташкент, "Фан", 1966, с. 11.

² Сюань Цзан. 1857, с. 18.

³ М. Пачос. К изучению топографии раннесредневекового Самарканда. "Объединенная научная сессия посвященная 2500 летию Самарканда". Ташкент: "Фан", 1969, с. 18.

8-расм. Илк ўрта аср (V—VIII) лар меъморчилиги намуналари. Афросиёб (Қадимий Самарқанд) шаҳарчасининг марказий қисмида очилган деворий суратли тураржой комплекси.

девор бўлақларини суриб чиқаради. Унинг нималигини аниқлаш учун мутахассислар таклиф қилинади. Мутахассислар бу топилмаларни аниқлаганларидан сўнг қурилиш ишлари тўхтатилиб, археологик қазишмалар кенг кўламда авж олдирилди. Натижада бир неча хоналар харобалари очилади, улардан баъзиларининг деворларида рангли бўёқлар—темпера (тухум саригига рангдор минерал упаси аралаштириб тайёрланади) билан ишланган деворий расмлар топилди. Буларнинг ичида айниқса бир хонадан топилгани анча яхши сақланиб қолган.

1965—1968 йилларда Афросиёбнинг иккинчи ва учинчи ҳалқасимон мудофаа деворлари оралиғида бир неча хоналардан иборат комплекс кавлаб олинган эди (кейинчалик қазишмалар анча кен-

гайтирилди). Деворий сурат мана шу комплекснинг марказида жойлашган бир неча хонадан иборат иморатнинг меҳмонхонасидан топилган. Расм сюжетига ва бу деворий суратлардаги бир одам тасвирининг камзули этагига туширилган сўғдий ёзувга қараб бинолар Самарқанд шоҳи (ихшиди) Вархуманга дахлдор иморатлар бўлса керак деб тахмин қилинади¹.

Иморат унчалик катта бўлмаган (харсанг тошдан терилган йўлак ёнидаги) майдончининг гарбий томонида жойлашган. Киравсриш қисми гарчи ёмон ҳолатда бўлса ҳам нисбатан бир қисми сақланиб қолган. Икки ён девори борлиги ва унинг шарққа қаратилганлигидан унинг айвонли қилиб қурилганлигини тахмин қилиш мумкин. Айвондан йўл (икки эшик) кўндаланг жойлашган йўлак тарзидаги даҳлизга олиб киради. Даҳлизнинг марказий қисмида эса, ичма-ич жойлашган қисқариб борувчи уч тоқли (перспективные арки) эшик ички девор томонлари 11,20×11,20 метр бўлган квадрат тарҳли меҳмонхонага олиб киради. Меҳмонхонанинг тўрт бурчагида 2,5 метр масофада хона ёлмасини кўтариб турган тўрт устун излари сақланиб қолган. Тўрт ички девор билан ўралган ўтиришга мўлжалланган яхлит супа ишланган.

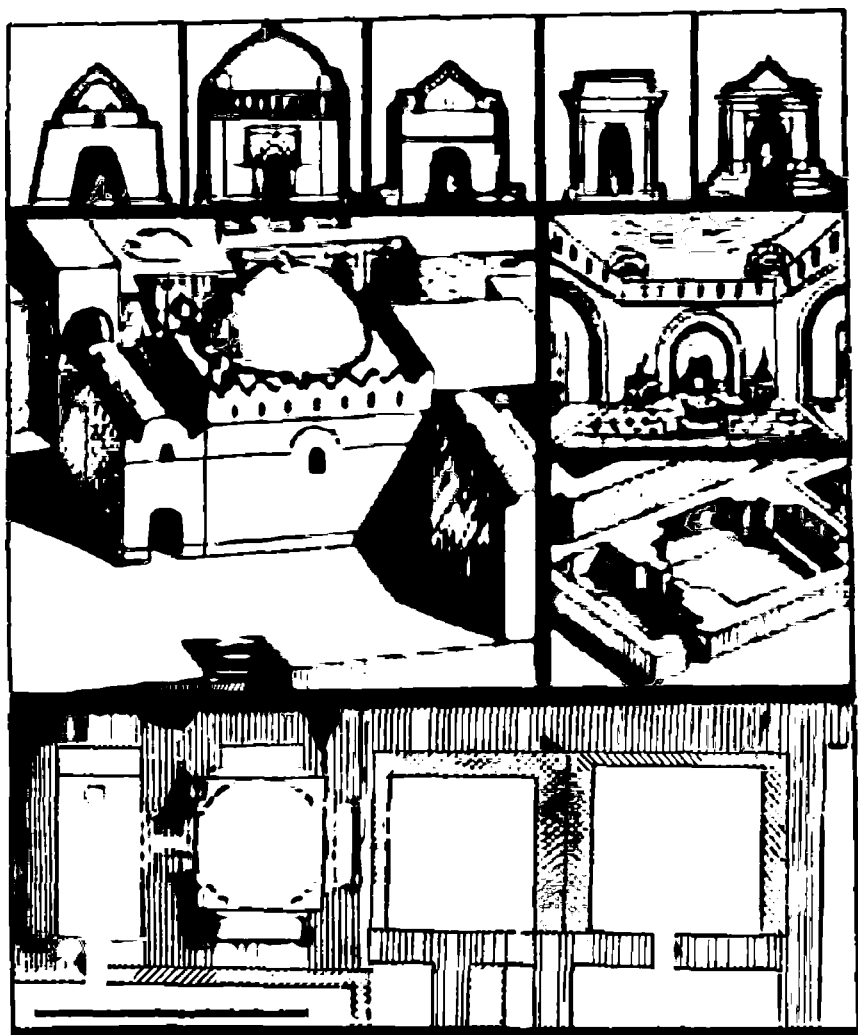
Деворлар ҳамда супа хом гишт ва пахсадан бунёд этилган. Киравсришда, рўпарада тахтга ўхшаш ўриндиқ жойлашган бўлса керак, супанинг ўша қисми бўртиб турганлиги аниқланган. Хона деворларидаги расмларда шоҳ аъёнлари, Чағониён, Таҳористон, Шарқий Туркистон, Шош, Чину Мочин, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлардан келган элчилар, олиб келинган от-улов, совғалар ва ов саҳнаси ифодаланган. Суратлар ниҳоятда нафис ишланиб, юқори дид билан зийнатланиб бўялган.

Деворий расмлар шунингдек Панжакент, Болалик тепа, Варахша, Ер қўрғон ва V—VIII асрларга оид бошқа кўпгина шаҳарчалар харобаларидан ҳам топилган.

Бухоро ҳам илк феодализм даврида каттагина шаҳар бўлганлиги маълум. Л. И. Ремпелнинг фикрича Бухоро арки ёнида жойлашган шаҳристонни фалакнинг тўрт томонига қарата икки кўча кесиб ўтган. Арkning икки (Регистон ва Гўриён) дарвозаси ва Шаҳристоннинг Атторон (Бену Саад), Миҳра (Бену Асад), Арк, Хоки Роҳ, Нур, Шаҳристон номли олти дарвозаси бўлган. Шаҳарни Руди-зар (Шоҳруд) ариғи кесиб ўтган. Наршахийнинг ёзишича шу ариқ ёнида санамсотарлар (бутсотарлар) бозори ва уларнинг катта ибодатхонаси бўлган.

Арк майдонининг 3,5 га эканлигини ҳисобга олсак, шаҳар нисбатан катта эканлигини билиб оламиз. Шаҳристоннинг канал оқиб ўтган зонасида унинг работи жой олганлиги ҳақида маълумот бор.

¹ Л. И. Альбаум. Живопись Афрасиаба. Ташкент: "Фан", 1975.

9-расм. Афросиеб шаҳарчасида топилган оловхона тарҳи ва умумий кўринишлари: муқояса учун келтирилган чортоқ кўринишидаги бинолар: 1-Нейсар (Эрон) лаги чортоқ; 2-сомонийлар мақбараси; 3-Баку яқинидаги Сурахона қишлоғидаги оташ-гоҳ; 4-Ленкорандаги чортоқ; 5-Желам (Ҳиндистон) водийсидаги оташпарастрлар ибодатхонаси (ҳаммаси юқорида)

Илк ўрта асрларга оид мукаммал ўрганилган шаҳарлардан яна бири Қадимий Панжакент ҳисобланади. Одатдагидай шаҳар ҳудудининг асосий қисмини Шаҳристон ташкил этади, унинг ғарбида алоҳида тепаликларда мустақкам мудофаа тизимига эга бўлган шаҳар арки жойлашган. Қадимги Панжакент Зарафшон дарёсининг жанубий ўзанида тикка тепаликни ташкил этувчи жойда қурилган. Шаҳар Шаҳристони юқори ва икки ёни планда грапация тарзида жойлашган бўлиб, жанубий томони бироз бўртиб чиққан. Мана шу бўртиб чиққан учидан шаҳарнинг бош кўчаси бошланиб шимолга томон йўналган. Шаҳарнинг тахминан марказий қисмида эса икки ибодатхонанинг вайроналари қазиб олинган. Шунингдек, жанубдан шимолга қараб йўналган марказий кўчанинг икки ён томонидан 1—2 қаватли асосий тураржой бинолари қазиб олинган.

Шаҳарнинг уч дарвозаси бўлган деб тахмин этилади. Буларнинг бири — асосийси бўлса керак, жанубда жойлашган бўлиб мустақкам буржлар билан истеҳкомланганлиги аниқланган. Иккинчи дарвоза шарқ ва учинчиси ғарб томонга қаратилган. Мана шу учинчи дарвоза шаҳарни арк (кўҳандиз) билан боғлаган.

Биз мазкур боб бошида номларини келтирган ва муфассалроқ тўхталиб ўтган Бухоро, Самарқанд, Панжакент каби шаҳарлардан ташқари Илк ўрта асрларда Ўрта Осиёда яна талайгина шаҳарлар мавжуд бўлганки, булар бизга қадимий ёзма манбалар, илмий ишлар ва археологик қазинмалардан маълум.

Бу шаҳарлар сирасига Эски Термиз, Пайкент, Варахша, Кушания, Нур (эски Нур-ота қалъаси), Бунжикент, Арбинжон, Ривдод, Иштихон, Бинкент, Ер қўрғон (Қарши яқинида), Хусрав-қалъа (Туркменистон)да ва бугунги кунда Кофир-қалъа, Қулдор тепа, Тали Барзу, Хайробод тепа каби номлар билан аталадиган харобатепаликларга айланган қатор шаҳарлар киради.

Энди мана шу шаҳарларда ўша даврда қурилган иморат турларини кўриб чиқадиغان бўлсак, улар орасида шаҳар арк (кўҳандиз)лари ўзининг муҳташамлиги билан ажралиб туради. Арklar одатда тупроқ ва лойдан шиббланиб бунёд этилган тепаликларда қурилиб, атрофи мудофаа иншооти сифатида қўлланилган чуқур чоҳлар билан ўраб олинган тарзда барпо этилган. Сўнг мустақкам пойдевор устига ўлчамлари 35—60×22—44×8—12 сантиметрга эга бўлган чорси (квадрат) ва 1:2 нисбатдаги узунчоқ хом гишт ҳамда лентасимон ёки 60—80 сантиметр ўлчамдаги пахса блокларидан қаср биноси қурилган. Варахша, Хусрав қалъа ва Афросиёб қасрларини ўрганиш иншоот ён деворлари бир-бирига узлуксиз уланиб кетган цилиндрсимон устунлардан иборатлигини кўрсатади. Ҳозирги Туркменистон ҳамда Қорақалпоғистон ҳудудларида хароба ҳолида сақланиб қолган қаср қолдиқлари бу мсьморий услубнинг ўша даврга хослигини кўрсатади.

Тураржой биноларини ўртада қурилган катта квадрат тарзидаги хона ва атрофи қатор узунчоқ ва тўрт бурчак хоналар билан ўраб олинган комплекслар ташкил этади. Уларнинг баъзилари энсизроқ ва эшик жойлари ярим айланасимон тоқлар билан ёпилган бўлса, баъзи чоғроқ квадрат хоналар гумбаз билан беркитилган. Каттароқлари эса хона ўртасидаги жойга тўрт устун жойлаштирилиб ёғоч тўсинлар билан ёпилган. Мана шу катта хоналар маркази кичкина тўрт бурчак тарзида очиқ қолдирилган. Бу эса ўз навбатида XIX—XX асрдаги Хива ҳовлиларининг кўринишини эслатади. V—VIII асрларда ҳам шу катта хоналар меҳмонхона ва ҳовли ролини бажарганлиги эҳтимолдан узоқ эмас.

Ўрта Осиёда гарчи шу даврда асосан икки хил дин — оташпарастлик ҳамда буддизм ҳукмронлик қилган бўлса-да, яна бошқа растан диний мазҳаблар бўлганлиги маълум. Шунинг учун ҳам турли хил ибодатхоналар барпо этилганлиги аниқланган. Лекин уларнинг орасида асосий кўпчиликни ташкил этадиганлари оташхоналар ва будда эҳромлари бўлган. Оташхоналардан чортоқ¹ ва Ҳиндистонда учрайдиган тураржойларга мансуб мандала типидagi кичикроқ муқаддас олов меҳроблари (алгар) маълум. Будда ибодатхоналарининг минорасимон ва олди айвонга қараган ичма-ич жойлашган хоналардан иборат турлари бу даврда кенг тарқалган. Бу ибодатхоналар олтиндан ишланган ҳайкаллар ҳамда қимматбаҳо тошлар билан зийнатлангани ҳақида жуда кўплаб тарихчилар маълумот берганлар. Бундан ташқари араб жуғрофиячиси Ибн Ҳавқалнинг Афросиёб майдонлари жуда чиройли ишланган ҳар хил афсонавий кўринишдаги ҳайкаллар билан безатилганлиги ва Наршахийнинг Бухорода санамлар ҳайкаллари соғиладиган шаҳар бозори бўлганлиги ҳақидаги маълумотлари бор.

Оташпарастларда сув, ҳаво, ер ва осмон (қуёш) муқаддас ҳисобланганлиги туфайли улар мурданинг суякларини алоҳида ажратиб, махсус идишлар — остодон (ассурий)ларга солиб алоҳида хоналарда сақлашган. Бу хоналар дахма (науа) дейилади. Яна муғхона² деб аталувчи дахмалар ҳам маълум.

Бундан ташқари V—VIII асрларга оид қатор қишлоқ иншоотлари маълум. Қизиғи шундаки, буларнинг асосий қисми хом ғишт, пахса, ёғоч ва баъзилари тоғ тошидан қурилган. Пишиқ ғишт (гарчи милоддан олдин маълум бўлган бўлса-да) деворларни тиклашда ишлатилмаган. У фақат баъзи қаср ва оташхоналарнинг полини

1 Чортоқ — форсчада "тўрт тоқ, яъни тўрт равоқ" дегани. Жуғрофий кенгликнинг тўрт томонига тўртта очиқ эшикли, усти гумбаз билан ёпилган куб шаклидаги иморат.

2 Мурданинг суякларини ажратиш, унга химиявий ишлов бериш билан маълум билимдон кишилар шугулланган. Уларнинг билимлари сеҳрли ҳисобланиб улар "муғлар" (русчада "маг") деб аталган.

қоплашда ишлатилган. Хона деворлари майин сомоншувоқ ва махсус ганч пардози билан сайқалланган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Илк ўрта асрлардаги бинолар жуда ҳам ҳашаматли тарзда безатилган. Бунга жумладан Афросиёб, Панжакент, Варахша, Болалик тепа, Ер қўрғон ва бошқа шаҳарчалардан топилган деворий расмлар гувоҳлик берса, иккинчи томондан махсус лойдан ишланган нақшлар ва кўплаб топилган ёғоч ўймакорлиги намуналари мисол бўла олади.

Хулоса қилиб айтганда, бу даврда Ўрта Осиёда илк феодализм шаклланиб, маданий ҳаёт барқ уриб келаётган эди. Лекин VII аср охири ва VIII аср бошларидаги араблар истилоси тараққиёт суръатига ўзининг сезиларли таъсирини ўтказди.

IV БОБ

ЎРТА ОСИЁДА ФАН ВА МАДАНИЯТНИНГ ҚАЙТА УЙҒОНИШИ ДАВРИ МЕЪМОРЧИЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

(IX асрдан XIII асрнинг 20-йилларигача)

Араб халифалиги қўшинлари Хуросонни босиб олиб Балхга етиб келгач у ерда Сугдиёна ва умуман Ўрта Осиё бойликлари ҳақидаги маълумотларни эшитиб Амударё ёқасига келадилар. 670-йилдан бошлаб улар Мовароуннаҳрга бир неча марта юришлар уюштириб, дастлаб жанубда жойлашган ва катта маданий ҳамда савдо маркази ҳисобланиш Пайкент шаҳрини, сўнг бутун Бухоро воҳасини ва кейинчалик Ўрта Осиёнинг каттагина қисмини босиб оладилар.

Араблар ўзлари босиб олган шаҳарларни талон-торож этиб, кўп вайронгарчиликлар келтирдилар. Тарихчилардан Наршахий, Табарий ва бошқаларнинг маълумотларига қараганда кўплаб олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо ҳазиналарни талаб кетадилар. Жумладан, улар талаб олиб кетган бойликнинг фақатгина бир қисмини ташкил этувчи Пайкент подшоҳи Хотуннинг 20 минг дирҳамлик олтин зийнати, шу шаҳар бутхонасидаги 40 минг дирҳамлик олтиндан ясалган санам ҳайкали ва унинг икки кўзига қадалган катталиги кабутар тухумидек келадиган икки инжу, Самарқанддаги ҳозирги Ҳазрат Хизир масжиди ўрнида жойлашган ибодатхонанинг соф олтиндан ясалган ҳайкаллари эритиб, қуйма тиллога айлантириб халифалик маркази — Боғдодга олиб кетилганлигини эслатиб ўтсак, бу босқинчилик хусусида маълум даражада тассаввур пайдо бўлар, деб ўйлаймиз.

Араблар ўзлари истило қилган ҳудудлардаги аҳоли онгига Ислом динини тезроқ сингдириш мақсадида бўйин товлаган одамларни, исломни инкор этган тараққийпарварларни ўлдириб, оташпарастлик

(зардуштий), будда дини, насронийлик ва бошқа диний мазҳабларга хос иморатларни бузиб ташлайдилар, китобларни ёқиб юборадилар. Жумладан, аввалги бобда эслатиб ўтилганидек, Варахша, Афросиёб, Панжакент ва бошқа шаҳарлардаги деворий расмларга ҳар хил нопок нарсаларни чаплаб, суратларни бузиб, кўз ва бош тасвирларини қириб, унга "Оллоҳ", "Муҳаммад" калималарини ўйиб ёзган-ликлари бунинг яна бир исботидир.

Шундан сўнг маҳаллий халқ то янги динни буткул қабул этиб, маданий ҳаётни яна қайтадан тиклаб, обод шаҳар ва қишлоқларни бунёд этгунича кўплаб ўн йилликлар кечишига тўғри келди. Араб босқинчиларига қарши кетма-кет ҳали Бухорода, ҳали Самарқандда, Хоразмда, Нахшабу (Қарши) ва бошқа кўплаб шаҳарларда кетма-кет қўзғолонлар бўлиб турди. Буларнинг ичида энг катта норозиликлар Муқанна ва кейинроқ Рофъе ибн Лайс бошчилигидаги халқ ҳаракатлари ҳисобланади. Рофъе ибн Лайс қўзғолони Мовароуннаҳр ҳаётида туб ўзгариш содир бўлишига олиб келди. Чунончи кетма-кет кўтарилиб турган норозилик қўзғолонларини араблар ўзининг қучи билан бартараф этолмасликларини Халифа ар-Рашиднинг ўғли Халифа Маъмун тушуниб этади. У Рофъе ибн Лайс қўзғолонини бостириш учун Балх яқинидан чиққан ва зардуштийлик динининг тарафдорлари бўлган сомонийларга мурожаат қилади. Рофъе тез орада Сомон билан сулҳ тузишга мажбур бўлади. Қизиги шундаки, Сомон халифаликка мадад берадию ўзи исломни қабул қилмайди. Аммо ўғиллари ва невараларига ислом динини қабул эттиради. Шундай қилиб IX асрнинг биринчи чорагида Ўрта Осиё сомонийлар амирлиги тасарруфига ўтади ва бу даврда маданий тараққиёт аста-секинлик билан юксала бориб марказлашган давлат тузилишига шароит юзага кела бошлайди.

Мана шу даврдан бошлаб айтарлик 400 йил мобайнида (IX аср бошидан то XIII аср бошигача), яъни мўғиллар истилоси давригача, гарчи ички низолар тез-тез юз бериб турган бўлса ҳам, Мовароуннаҳрда фан ва маданиятнинг юксалиш суръати ўсиб дунё фани тараққиётига маълум даражада ижобий таъсир кўрсатади. Жумладан Ўрта Осиё бу давр ичида бутун дунё илмий казинасига алгебра фанининг асосчиларидан бири ҳисобланмиш буюк математик, астроном, жуғрофиячи Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий (790—847-йиллар), табиатшунос ва жамиятшунос олим Абу Бакр ал-Розий (864—925 йиллар), Шарқ фалсафаси асосчиларидан Абу Наср ал-Форобий (872—950 йиллар), машҳур қомусий олимлар Абу Али ибн Сино (980—1037 йиллар) ва Абу Райҳон Беруний (973—1048 йиллар) ҳамда бошқа бир қатор олимлар, шоирлар ва фозилларни берди. Шунинг ҳисобига олиб олмон олими Адам Мец бу даврни Ўрта Осиёнинг Уйғониш даври деб номлаган¹.

¹ Адам Мец. Ученые мусульманского ренессанса. М., 1956.

Араб истилосидан кейинги мсърмочилик ва шаҳар қурилишининг дастлабки равнақи Исмоил Сомоний (847—906-й.й.) номи билан боғлиқ. Унинг даврида пойтахт шаҳар — Бухоро атрофида Саҳрои Кабирдан Тянь-Шангача, Басра кўрфазидан Ҳиндистонгача ва Ироқдаги халифалик марказигача буюк марказлашган давлат юзага келди. Унинг валиаҳдлари Марв, Нишопур, Рой, Омул, Қазвин, Исфаҳон, Шероз, Ҳирот, Балх каби шаҳарларда ўз ҳукмронликларини юритардилар.

Исмоил Сомоний Бухоронинг Абу ал-Аббос Тусий томонидан 830-йилда қурилган деворларини таъмир эттирди, 11 та ариқ тортирди, қатор саройлар қурдирди. Буларнинг ичида Регистон ва Мўлиёндагиси машҳур эди. Тарихчиларнинг маълумотига кўра бу даврда Бухородаги мадрасалар сони бутун Шарқ мамлакатларидagini кўшиб ҳисобланилганидан кўп бўлган¹. Бизгача етиб келган иморатлардан Бухородаги сомонийлар мақбараси, Самарқанд Афросиёбидаги сомонийлар қасри харобалари ва П. Ш. Зоҳидов тахминича сомонийлар буюртмаси билан қурилган деб ҳисобланувчи Тимдаги Араб Ота мақбарасини тилга олиш мумкин. Шундан сўнг, X асрнинг 60-йилларида сомонийлар нуфузи пасая бошлади. Қулликдан ва зирликкача кўтарилган турк қаҳрамони Алп Текин сомоний амир Мансурга қарши жанг қилиб уни Нишопурга бож тўлашга мажбур этди. Сомонийларнинг кейинги авлодлари газнавийлар билан раҳнамолик йўлини тутишади. Кўп жангу жадал ва курашлардан кейин 999—1004 йилда Буғрохон Самарқандни ва Иликхон Бухорони босиб олиб сомонийлар ҳокимиятига барҳам беришади. Бундан фойдаланган араб ва форс тарихий манбаларида "ғуш" деб аталувчи кўчманчи турклар қабиласи Бухоро жанубидаги Жанд деб номланувчи жой яқинига келиб жойлашади ва ислом динини қабул қилишади. Уларнинг қабила бошлиғи Салжуқ ўз одамларининг барчасини йиғиб сомонийларга ёрдам кўрсатиш мақсадида ҳаракат қилади. Шундан сўнг унинг авлодлари Мовароуннаҳр жанубида ва Хуросонда пойтахти Марвада жойлашган марказлашган салжуқийлар давлатини барпо этдилар. Салжуқийлардан Туғрулбек 1054 йилда ҳажга бора туриб Византиянинг (Румо) бир қисмини забт этди. Унинг истилочилик ҳаракатларини Алп Арслон давом эттириб, император Романни асир этди. Шундан сўнгги тарих мобайнида турклар ҳамма вақт Рум устидан ғалаба қилиб келдилар ва 1452 йилда Константинополни босиб олиб Истамбул номини ўзгартирдилар. Бир вақтлар шарқий Рим давлати ҳисобланмиш Византия ўрнида Усмонли турклар мамлакати Туркия пайдо бўлди. Турк давлатининг ҳудуди жанубда Африканинг шимолий-шарқий қисмигача ёйилган эди. Лекин салжуқийлар Мовароуннаҳрда обрўй қозонмадилар.

¹

Герман Вамбери. История Бухоры. Москва, 1924.

Чунки фақатгина 40 йил подшоҳлик қилган Султон Санжаргина баъзи бир ободончилик ишларини амалга оширди холос.

Бу даврда Мовароуннаҳрнинг асосий қисмини салжуқийларнинг абриқдор (косадор)и ҳисобланган хоразмшоҳлар бошқариб келарди. Маълум бир даврга келиб (1133—1199) Мовароуннаҳрнинг Хоразмдан бўлак ерлари шарқий турклар қарамоғига ўтди. Хоразмшоҳ Текешнинг вафотидан сўнг (1199 й.) унинг ўғли Муҳаммад Хоразмшоҳ ўз давлати чегараларини ҳам шарқ, ҳам ғарб, ҳам жанубга кенгайтирди ва ўзига "Искандари соний" (иккинчи Искандар) лақабини берди. Унинг Ўтрордаги амири Қоҳирхон 490 нафар савдогар кийимидаги Чингиз жосусларини тутиб олади. Муҳаммад шоҳ уларни жазолайди. Шундан сўнг Чингизхон юборган элчиларнинг бошига ҳам шу кунни солади. Бу эса катта низо келиб чиқиши аниқлигидан далолат бериб туради.

Шундай қилиб Ўрта Осиёнинг IX асрдан то XIII аср бошигача бўлган даврдаги тарихи сиёсий жиҳатдан гарчи бир яхлитликка эга бўлмасда, сомонийлар, салжуқийлар, қорахитой ва қорахонийлар ҳамда хоразмшоҳлар ҳукмронлиги вақтида бутун Ўрта Осиёда бир қадар марказлашган ҳокимият пайдо бўлиб, маҳаллий халқ маданиятида умумийликни юзага келтиради.

Бу даврга келиб феодал муносабатлар ниҳоятда тараққий этиб, шаҳарларнинг маъмурий аҳамияти ўса бориши билан бирга, улар қизгин савдо ва ҳунармандчилик марказига айлана боради. Шаҳар аҳолиси сони тобора ўса борди. Уларнинг структуравий асосини аявалгидек фалакнинг тўрт томонига йўналган ва шаҳар марказида кесишиб ўтган икки кўча ташкил этарди. Бироқ шаҳар арки аввалгидек алоҳида ташқарида жойлашган истеҳком тарзидамас, балки шаҳар девори ичида жойлашади. Бухоронинг ўн бир дарвозаси бўлиб ҳозирги эски шаҳарнинг ярмидан кўпроқ қисмини ташкил этган¹.

Самарқанд (Афросиёб) ҳудуди 218 га ерни ташкил этиб ҳалқали мудофаа деворига эга бўлган. Ҳозирги Ҳазрат Хизир масжиди ўрнида тўғон жойлашганлиги аниқланган. Унга Дарғом каналидан сув келтирилиб, дамба яқинидаги осма сувўтказгич (акведук) орқали сув шаҳарнинг уч каналига тарқалган. Шаҳар кўчалари тоғ тоши билан ишланган бўлиб, шаҳар ўз водопровод системасига эга бўлган². Янги бинолар турлари вужудга келиб шаҳар ичида савдо маркази, маъмурий майдон, жомъе масжидлари, мадрасалардан ташкил топган марказчалар юзага келади. Аҳолининг касб-корига

¹ Н. Н. Негматов. Государство саманидов (Мавераннаҳр и Хорасан в IX—X вв). Душанбе: "Дониш", 1977, с 34.

² В. А. Шишкин. Афрасиаб — сокровишница древней культуры. Т. "Фан", 1966, с 28.

ва тоифага қараб жойлашуви натижасида маҳаллалар ва уларнинг марказлари пайдо бўлади.

Ўрта Осиёда Ислом нафақат мустаҳкамланибгина қолмай, балки илмий жиҳатдан ҳам тараққий эта бошлади. Янги бинолар турлари вужудга келди. Жумладан масжидлар, миноралар, мақбаралар, мадраса, карвон сарой, сардоба, хонақоҳ, дорус-шифо (хасалхона) каби янги турдаги бинолар, тураржойлар, ҳаммомлар шу каби бошқа бинолар шаҳар ва қишлоқларда ҳамда бошқа аҳоли пунктлари оралиғида кўплаб қурилди.

IX аср бошларида аявалгидек асосан хом ғишт, пахса ишлатилган бўлса кейинчалик пишиқ ғишт маъмурий ва жамоа бинолари қурилишида асосий материал бўлиб қолди. Тураржой бинолари қурилишида эса синчли конструкция кенг тарқалди. Пардоз ишларида сомонли лойсувоқ қаторида ганчнинг ҳар хил турлари ишлатилган. Кейинроқ сирланмаган кошин ва сопол плиткалар, XII асрга келиб қисман сирланган кошин ва сирланган яхлит ўймакорликда пиширилган лой бўлаклари — парчин (майолика) ишлатиш усули кашф этилди.

Энг қадимий обидалардан Қадимий Хоразмдаги Қават қалъа, Самарқанд (Афросиёб)даги сомонийлар қасрининг бир қисми ва Термиз яқинидаги Қирқ қиз қалъасини қайд этиш мумкин. Буларнинг ҳар уччаласи ҳам хом ғишт ва пахсадан бунёд этилган.

Афросиёбдаги сомонийлар қасрининг бир қисми ҳисобланувчи бинонинг олд томони ёғоч устунли, пешайвонли бўлиб, ўртада томи гумбаз билан ёпилган катта хона ва унинг икки ёнида яна иккита қўшимча хона бўлган. Асосий зал штурк деб (европача) номланувчи оҳақтошли ганчнинг ичига толасимон ўсимликлар қўшилган материалдан жуда нафис ўймакорлик усулида қашамдор қилиб ишланган.

Термиз яқинидаги Қирқ қиз қалъаси ўзининг конструктив ва меъморий ечимлари билан ҳаммани 1000 йилдан бери лол қолдириб келмоқда. Унинг тарҳи квадратга яқин кўринишда бўлиб (53,8×54,8м) тўрт бурчагида тўртта гулдастасимон буржлари бор. Дикқатга сазовор жойи шундаки, пахса ва хом ғишдан тикланган бу иморатнинг асосий девори мана минг йилдирки қад кўтариб турибди. Бунинг бир неча омиллари бор. Биринчидан бино атрофи ҳамдақ билан ўраб олинган бўлиб, у ҳам яхши сақланган. Бу эса қазиб олинган тупроқнинг қурилиш материали сифатида ишлатилганлигидан ташқари, бинонинг сунъий тепалигига ётқизиқ бўлиши, мудофаа иншоотини ташкил этишда ҳамда ер ости сувларини мана шу чоғга тўплаб бино пойдевориغا сизиб чиқишини бартараф этишда муҳим ўрин тутган. Иккинчидан минглаб йиллар давомида яратилган ва бугунги кунда эътиборсизлик натижасида унутилиб кетган махсус лой қориш ва уни ишлатиш технологияси афзаллигини кўрсатиб ўтиш лозим. Номигагица давлат томонидан муҳофаза этиладиган, аслида қаровсиз ётган бу бинонинг охириги гумбазлари

қулаб ҳозирги кунда бир неча узунчоқ даҳлсиз ёпмалари нураган ҳолда сақланиб турибди.

Умуман олганда IX—X асрларда хом ғишт ва пахсадан қурилган иморатларнинг турли ҳолатда сақланиб қолган харобалари Мари атрофлари, Қадимги Хоразм ерларида учрайди. Лекин пишиқ ғишдан ишланган дастлабки иморатлар қаторида Бухорода сақланиб қолган Сомонийлар мақбарасини мисол келтириш мумкин. Бу иншоот Исмоил Сомоний даврида (873/4—907 йиллар) қурилган деб ҳисобланади.

Ўрта Осиё меъморчилиги дурдонаси ҳисобланадиган бу мақбара кубсимон ҳажмда бўлиб, томонларининг ташқи узунлиги 10 метрга яқиндир¹. Ниҳоятда жозибador ишланган бу бинонинг ички томонлари 7,2×7,2 метр бўлиб, усти гумбаз тарзида ёпилган. Композицион жиҳатларидан сомонийлар мақбараси қадимги Эрон ва Ўрта Осиё меъморчилигидан маълум бўлган "чортоқ" композиция типини ташкил этади ва V—VIII асрларда кенг тарқалган оташпарастлар ибодатхонаси — оловхонани эслатади. Унинг тавсифи куп адабиётларда берилганлигини ҳисобга олиб, бинонинг қурилишида ишлатилган асосий ғишт размери 23×23×3 см эканлигини, шу билан бирга кичкина ғиштчалардан бошлаб (12×12×3 см тоқида ишлатилган), то йирик размерли (60×63×6,5 см) ғиштлар қўлланилганлигини кўрсатиб ўтаемиз.

Яна бир диққатта сазовор бино — бу Самарқанд вилояти, Тим қишлоғидаги Араб-Ота мақбарасидир. Бу иншоотни қатор олимлар 977/78 йилларда мақбара сифатида қурилган деб ҳисоблашса², П. Ш. Зоҳидов уни кейинчалик мақбарага айлантирилган, аслида сомонийлар қасрларидан бирининг сақланиб қолган қисми, деб ҳисоблайди. Араб-Ота мақбараси ҳам 23×23×3,5 см ли пишиқ ғишдан бунёд этилган бўлиб, ички размери 5,6×5,6 метрни ташкил этади. Унинг фарқи шундаки, кириш йўли битта бўлиб, ҳашамдор пештоқ орқали йўналган.

Гарчи олимлар орасида Ўрта Осиё меъморчилигида пештоқнинг ишлатилиши қаралаётган даврдан бирмунча олдин маълум эди, деган фикр мавжуд бўлсада, сақланиб қолган обидалар орасида Араб-Ота мақбарасига бу жиҳатдан дастлабки намуна деб қараш мумкин. Бу ерда пештоқ бутун бир (шарқий) деворни ташкил этади. Кираверишдаги тоқининг сечорак (цилиндрнинг 3/4и) қисми устунга ўрнатилганлиги сомонийлар мақбарасидаги киришни эслатади. Кираверишдаги равоқ устида яна учта ёруғлик тушувчи равоқчалар

¹ М. Булатов. Мавзолей саманилов — жемчужина архитектуры Средней Азии. Ташкент: Изд-во им. Г. Гуляма. 1976.

² Г. А. Пугаченкова. Мавзолей Араб-ата. В сб. "Искусство зодчих Узбекистана", 11, Ташкент, 1963.

жойлашганки, бу услуб кейинги даврларда пештоқлар устки қисмини равоқлар билан безатиш йўналишини келтириб чиқаради.

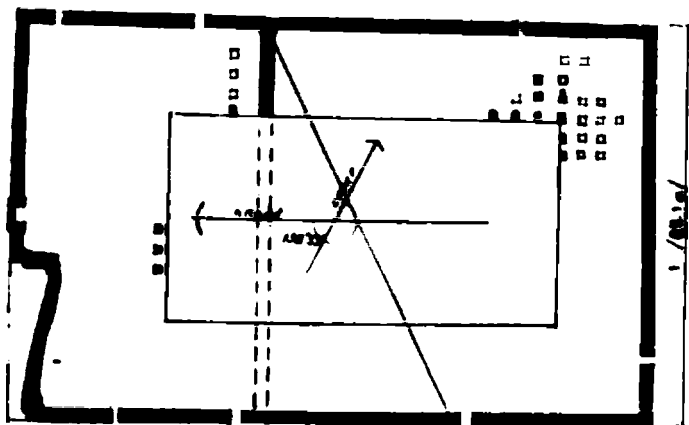
Қурилиш услубига қараб X аср охири XI аср бошларида қурилган деб ҳисобланадиган Карманадаги (Навоий райони) Мирсаид Баҳром мақбарасининг ҳам олд фасадия пештоқ ташкил этади. Унинг ички размерлари 4,47×4,4 метрни ташкил этиб, 21×21×2,5 см ли пишиқ гиштдан қурилган.

Умуман олганда IX—XII асрга оид мақбаралар Ўрта Осиё ҳудудида анчагина сақланиб қолган. Булар жумласига Термиз яқинидаги Султон Саодат комплексидаги, Ўзган, Миёна, Серахс, Мари (Кўҳна Марв) даги ва бошқа мақбаралар киради. Шуларнинг ичида айниқса Марвдаги Султон Санжар мақбараси диққатга сазовордир. 1175 йилда вафот этган ва Хуросон ҳокими бўлган салжуқий Султон Санжар ўзи ҳаётлик вақтида қурдирган, деб тахмин қилинувчи бу бино деворларининг қалинлиги 5 метрни ташкил этиб, мақбаранинг ички томонлари 17 метрни ташкил этувчи квадратдан иборатдир. Ички баландлиги 35 метрга тенг бўлган бу иморат ниҳоятда маҳобатлидир. Кириш эшиги ғарб томонда жойлашган. Тўртбурчак қисмининг баландлиги 15 м. Ундан юқоридаги гумбазга ўтувчи саккизбурчак қисми ташқи ва ички тарафдан равоқдор галереяни ташкил этади. Саккиз бурчакнинг ҳар учидан гумбаз конструкциясини ташкил этувчи қобирғалар интерьерда кўриниб туради. Улар ўзаро кесишган тоқлар ("линг зарба" усули) мажмуасидан иборатдир. Бино гишт ва ганчдан иборат гириҳ ҳамда чизма нақшлар билан зийнатланган. Гумбаз ташқи кўриниши мовий рангда бўлганлиги ҳақида ўша вақтда яшаб ўтган муаллифларнинг маълумоти сақланиб қолган. Сирли кошиннинг қўлланила бошланиши мана шу давр яъни XII асрдан бошланганлигини кўпгина олимлар қайд этганлар.

Яна диққатга сазовор ҳол шуки, Ўрта асрларда Ўрта Осиё меъморчилигида кенг ишлатилган икки гумбазли (ички ва устки) конструкция ҳам дастлаб XI—XII асрларда Хуросонда учрайди. Мисол тариқасида Серахсдаги Абул Фазл, Миёнадаги Абу Саид, Тусдаги ал Ҳазолий мақбараларини кўрсатиб ўтиш kifоя¹.

Шунингдекк бутун дунёга машҳур Марв (қадимда Хуросон маркази, ҳозирги Мари ва Байрам Али шаҳарлари оралигидаги харобалар) яқинидаги энг катта бир хонали иморатлардан ҳисобланадиган Султон Санжар мақбараси ҳам икки қаватли гумбаз билан ёпилган.

¹ Г. А. Пугаченкова. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабонладения и феодализма, М. Изд-во АН СССР, 1958, с. 324.

10-расм. Афросиёб жомеъ масжиди тарҳи.

XI—XII асрларда бунёд этилган мақбаралар ичида чодирсимон (шатровые) гумбаз билан ёпилганлари алоҳида ажралиб туради. Бу турдаги гумбазлар Покистон, Ҳиндистон ва шу каби мамлакатларда "гумбази туркистони" деб номланишини эътиборга олиб биз ҳам шу иборани қабул қиламиз. Гумбази туркистони билан ёпилган мақбаралар туркумига Қадимги Тороз (ҳозирги Жамбул) яқинидаги XI асрда қурилган Бобажи Хотун ва Кўҳна Урганчдаги Фахриддин Розий ҳамда Султон Текеш мақбараларини мисол келтириш мумкин. Бу бинолар ҳам пишиқ ғиштдан қурилган бўлиб ички ва сиртқи гумбазлардан иборат бўлган.

Юқорида айтиб ўтганимиздек IX—XII асрларда қатор янги турдаги бинолар барпо этилдики, уларнинг аҳамияти кейинги давр меъморчилиги тараққиётида бениҳоя катта бўлди. Жумладан масжидлар қурилиши алоҳида аҳамият касб этади, чунки ҳар қандай диннинг тарғибот ва идеология маркази ибодатхона бўлганидек исломнинг асосий биноси масжид ҳисобланади.

Эътироф этишларича, Муҳаммад пайғамбар дастлаб ибодатгоҳ сифатида онасининг уйидан фойдаланган экан. Шунинг учун ҳам исломда асосий кенг тарқалган масжидлар тураржойлардагидек ҳовли атрофини ўраб олган айвон кўринишига эга. Аммо ислом дини Эрон ва Урта Осиёга тарқалган даврда маҳаллий оташгоҳларга хос бўлган, катта бўлмаган чортоқ композицияси кўринишидаги масжидлар қўлланилди. Бундай услуб кўшк қурилишида ҳам ишлатилганлиги туфайли инглиз тадқиқотчилари уни "киоск" деб номлашган ва бу термин ҳозирги кунда жуда кенг маъноларда ишлатилмоқда.

Урта Осиёда дастлабки масжидлар Марв ва Бухорода VIII аср бошларида қурилганлигини тарихчилардан Истаҳрий ва Нарша-

қийлар хабар беришади. Деҳистон (Машҳади Мисриёна) даги Шири Кабир ва Барсиёнадаги (Туркменистон республикаси) масжид қолдиқлари VIII—IX асрларда қурилган бундай иморатлар — чортоқ ёки киоск типдаги масжидлар намунаси бўлиб хизмат қилади. Кейинчалик бу бинолар тури тараққий этиб, меҳроб томони алоҳида безатилади ва кўпинча унинг тўғрисида ягона кириш қисми жойлашади. Натижада Марв воҳасидаги Галхатан бобо ва Бухородаги Мағоки (яширинча дегани) аттори каби пишиқ ғиштдан қурилиб усти гумбаз билан ёпилган XI—XII асрлар масжиди юзага келади. Булар эса ўз навбатида ўрта асрларда кенг тарқалган хонақоқ типдаги томонларга айвонлар ёпишиб турган мақсураддан иборат маҳалла ва қишлоқ масжидларининг биринчи намуналари эди.

Ҳовлили масжидларнинг дастлаб барпо этилганларидан бири Афросиёб қазишмаларидан маълум. Сомонийлар даврида пахса ва 52×26Ф12 см размерли хом ғиштдан бунёд этилган бу масжид дастлаб ташқи томонлари 84,6×84,6 метр ли квадрат тарзида бўлган¹. Унинг ички ҳовлисининг тўрт томонида хом ғиштдан тикланган устунлар кўтариб турган айвонлар бўлган. Кейинчалик масжид бир неча марта қайта қурилиб мўғиллар истилоси даври (1220 йил) да унинг томонлари ўлчами 84,6×137,4 метрни ташкил этади. Унинг Макка (қибла) га қаратилган меҳроб томони айвонининг эни чуқурлиги 34,5 метрли бўлиб қолган уч томон айвонидан 1,5 мартаба кенгдир. Бухородаги Калон масжидининг ҳам шу даврда ёғочдан (синчли бўлса керак) қурилганлиги ва уни Чингизхон ёқиб юборганлиги маълум.

Шу даврда Хуросонда бунёд этилган ҳовли атрофи айвонлар билан ўралган масжидлар қаторига Дандонакон (ҳозирги Туркменистон) даги ва Бошондаги масжидларни мисол келтириш мумкин. Улардан биринчиси эни 25 ва узунлиги 35 м га яқин бўлган тўғри тўртбурчак кўринишида бўлса, иккинчиси квадрат шаклидаги томонлари 35 м дан ортиқ ва киравериш томонининг чан (шимолий-шарқий) бурчагида минораси бўлган.

X—XI аср масжидларидан яна Термиздаги Чорсутун ва Кармана яқинидаги Ҳазора қишлоғидаги Деггарон масжидларини қайд этиб ўтиш лозим. Деггарон масжиди хона марказида жойлашган пишиқ ғиштдан бунёд этилган тўрт цилиндрик устунлар воситасида ёпилган иморатдан иборат. Тўрт устуннинг устида диаметри 6,4 метр бўлган марказий гумбаз ва унинг атрофида 8 та яна кичикроқ гумбазлар бино ёпмасини ташкил этади. Ён деворлар хом ғишт ва пахсадан иборат

1

Аҳмедов М. Соборная мечеть Афрасиаба. Архитектура и строительство Узбекистана, № 11, 1976

Тарихчи Муҳаммад Наршоҳийнинг маълумотига қараганда Бухорода (шу жумладан Мовароуннаҳрда)ги илк масжид 713 йилда шу шаҳар аркида санамлар бутхонаси ўрнида қурилган. Айни шу тарихнавис Бухоро марказидан ўтадиган Шоҳруд еқасида, санам ва бут бозори яқинида ибодатхонани қайта қуриш натижасида пайдо бўлган Моҳ масжиди ҳақида ҳам сзлади. В. В. Бартольд ва ундан кейинги олимлар бу масжидни ҳозирги Мағоки Аттори (ҳозирги пештоқи XII асрда қурилган, асос қисмлари X аср)¹ ўрнида бўлган деб тахмин қилишади.

Бизга маълум, неча-неча минг йилликлар давомида шаклланган одатга кўра намоз ўқиш азонга чиқаришдан бошланади. Шунинг учун ҳам масжидларни минорасиз тасаввур этиш қийин. IX асрга оид минора пойдевори Афросиёб масжидининг шимолий девори ташқарисида топилган. Лекин унинг ёмон ҳолатда сақланганлиги бошланғич кўриниши ҳақида фикр юритиш имконини бермайди. Шунингдек XII аср бошларида қурилган миноралар Тўқмоқ (Бишкек яқинида) шаҳрида, Кўҳна Урганчда, Термизда сақланиб қолган.

Аммо Жарқўрғон (тўлиқ баландлигида бўлмасада), Бухоро ва Вобкент миноралари яхши сақланиб қолганлиги туфайли уларнинг тавсифига муфассалроқ тўхталамиз.

Жарқўрғондаги минора 1108—1109 йилларда Серахслик усто Али ибн Муҳаммад томонидан қурилганлиги маълум. Унинг дастлабки баландлиги анча виқорли бўлиб уч ошиёнадан иборат бўлган деб тахмин этилади. Ҳозирги сақланиб қолган баландлиги 21,6 м ва остки диаметри 6,4 метрга тенг. Деворлари ярим айланасимон бўртмалар тарзида олиниб улар юқори қисмида равоқчалар билан туташтирилган. Бу шакл Ўрта Осиё меъморчилигида кўп қадим даврлардан бошлаб мавжуд бўлган ва 1220 йилда Деҳлида қурилган Қутб Минорада ҳам қайтарилади.

Яна бир дунёга машҳур обида — бу Бухорода 1127 йилда қорахоний Арслонхон буюртмаси билан қурилган Минораи Калон ҳисобланади. Унинг баландлиги 45м60см, 10 бурчакли пойдевор устидаги асосининг диаметри 9 метрга яқин. Жуда ҳам нафис ишланган бу иншоотнинг мезанадан пастроқ қисмида уни қурган уста-меъмор Бақо номи кошнлар орасига яширинча ёзилган деб саналади.

Халқ орасида Минораи Калонни қурган устанинг шоғирди бунёд этган деб ҳисобланувчи Вобкент минораси ҳам диққатга сазовордир. Баландлиги 38,7 метр, 12 бурчакли пойдеворга қурилган бу минора 1196—1197 йилларда қурилган бўлиб, остки асосининг диаметри 6,2 м. Бу минора ҳам пишиқ гишт билан нақшинкор этиб зийнатланиб

¹ "Мағок" дегани "яширинча" деган маънони англатади. Бухорода икки мағок масжиди — Мағоки Аттори ва Мағоки Кўрпа билолари бўлиб ҳар иккаласи ҳам қисман ер остида жойлашган.

Минораи Калон сингари мезана остида сирли кошчилик ҳалқа нақшга эга.

Бу даврда мақбара, масжид, минора, ҳаммомлар, қаср ва тураржойлардан ташқари кўплаб савдо бинолари, доруш-шифо (табобат уйи) ва бошқа кўпгина турдаги иморатлар қурилганлиги маълум. Жумладан кўплаб мадрасалар бўлганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам учрайди. Лекин мадрасаларнинг бизгача етиб келганларини учратмаймиз. Фақатгина Шоҳи Зинда комплексидаги Тамғоч Бугрохон мадрасасининг қолдиқлари деб ҳисобланувчи иморат пойдевори қазиб ўрганилган. Бу мадраса хусусида тарихий манбаларда 1066 йили қурилган, деган маълумотлар келтирилган Археологик қазишмалар натижаси унинг томонлари 44x55 м бўлган деб, тахминлашга асос берди. Кираверишда шарққа қаратилган, унча катта бўлмаган пештоқ жойлашган бўлиб, унинг ўнг ва сўл томонларида иккита гумбазли дарсхона ўрнашган бўлса керак, деб тахмин қилинади. Ҳовли атрофи тахминан 10 чоғли ҳужра, мадраса масжиди ва ёзги дарсхона билан ўралган бўлиши мумкин.

Маълумки Ўрта Осиё жуда қадим-қадим замонлардан Шарқ билан Ғарбни, Жануб билан Шимолни ўзаро боғлаб турган. Шунинг учун ҳам савдо йўллари ва унда жойлашган карвон саройлари катта аҳамиятга эга бўлган.

Аҳоли пунктлари орасида жойлашган карвон саройлар "работ"¹ деб номланган. Аввалги бобда айтиб ўтганимиздек бу иборани шаҳарнинг марказий қисмини номлаш учун ишлатиладиган рабод сўзидан фарқ эта билиш керак.

Мовароуннаҳрда IX—XII аср работ ва карвон саройларининг кўпчилиги йўқолиб кетган бўлиб, кўплаб Тошработ, Қўшработ, Оқработ сингари жой ва номларгина сақланиб қолган. Хуросон сиҳро сарҳадларида эса Доҳистон ва Бошон яқинидаги ҳамда Ахча қалъа, Сули тепа, ал Аскар, Бейловли каби қатор работ харобалари бор¹.

Вайрона ҳолида бизгача етиб келган карвон саройлари орасида Чоржўйдан тахминан 170 км шимолда жойлашган Доя хотин ва Карманадан 25 км ча жануброқдаги Бухоро йўлида жойлашган Работи Малик иншоотлари катта аҳамиятга эга. Бу работларнинг ҳар иккиси ҳам мустаҳкам муҳофаа системасига эга бўлган. У ерда тўхтаган карвон учун бир неча соатдан бошлаб, бир неча кунгача тирикчилик ўтказиш имкониятлари яратилган бўлган.

¹ Қаранг: Г. А. Пугаченкова Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М., АН СССР, 1958, 216—244 с.

Доя хотин работининг дастлабки номи тарихий манбаларда келтирилган Тоҳирийлар сулоласининг асосчиси Тоҳир ибн Ҳусайн (776—822 йиллар) қурдирган Тоҳирия карвон саройига муқояса этилади. Бу иншоотнинг асосий биноси тарҳи квадрат тарзида бўлиб, томонлари 53×53 метрни ташкил этади. Бино деворлари хом ғиштдан ишланган бўлиб ички ва ташқи томонидан 28×28×5,5 см ўлчамли пишиқ ғишт билан қопланган. Деворларнинг ташқи тўрт бурчаги мустақкам буржлар билан мустақкамланган. Бинога пештоқ орқали ўтилувчи йўлдан кирилган. Кириш йўлагининг ўнг ва чап томонида бирдан-бирига ўтиладиган хоналар жойлашган. Карвон сарой тўрида гумбаз билан спилган, томонлари 4,3 м дан иборат квадрат хона жойлашган. Қолган хоналар 39×39 метрли ҳовлига қаратиб қурилган, улар тоқлик айвон орқали бир-бири билан боғланган. Бу ерда ҳам қуббали гумбаз, ҳам балхи гумбази, ҳам ширвони ёпма учрайди. Қуббали гумбазга ўтувчи квадрат бурчак қанос (паруслари ғишти осилтириб чиқариб, устма-уст бурчакли чиқарилиш (консол)лар воситасида бажарилган. Карвон сарой биноси работ билан ташқари томонидан ўраб олинган.

Работи Малик карвон саройи эса 1078—1079 йилларда Қорахоний Шамс ул-Мулк томонидан қурилган, деб тахмин қилинади. Бир қатор олимларнинг фикрича бу бино буюртмачиси номаълумдир. Бу иморат ҳам хом ғишт (28×28×6,5 см)дан қурилиб, 24×24×4 см ўлчамли пишиқ ғишт билан пардозланган. Ҳозирги кунда фақатгина пештоқи сақланиб қолган бу бионинг тарҳи 86×86м ўлчамли квадрат шаклида бўлган. Деворларининг баландлиги 12 метр эканлиги унинг икки ошёналик бўлганлигидан далолат бериб турибди. Бино икки қисмдан иборат бўлган. Пештоқдан киргач кўндаланг жойлашган ҳовлига чиқилган, унинг тўрттала томони хоналар билан ўраб олинганлиги аниқланган.

Ҳовлининг тўридаги иккинчи қисми марказида катта гумбазли сарой ва атрофлари яхлит томли хоналар жойлашган. Олд кўринишининг икки бурчагини икки минора безаб турган. Миноралардан пештоқгача бўлган девор оралигида кунгурадор (русчасига гофр) яримустунлар жойлаштирилган бўлиб, уларнинг усти равоқ тоқлари билан бирлаштирилган. Бир вақтлар бу работ катта комплексдан иборат бўлган ва ҳозирги кунда қарама-қаршисида сардоба сақланиб қолган.

Ҳарқолда сардобалар қурилиши биз кўриб чиқаётган даврда шаҳарлар оралигида жойлашган карвон саройлар — работлар учун хос нарса бўлса керак. Чунки кўпинча сардоба шу ердаги бирдан бир сув манбаи бўлиб хизмат қилган. Бу иншоотлар гумбазли сув йиғич — айлансимон ҳовузлар тарзида қурилган. Улар махсус иншоот орқали қор ва ёмғир сувларини, баъзан қудуқлардан оқизилган сувларни узоқ муддатга йўловчилар учун сақлашга хизмат қилган.

Сув сизиб чиқиб кетмаслиги учун ғиштлар махсус қоришма — қир¹ билан терилган ва пардозланган.

Шундай қилиб IX—XII аср Ўрта Осиё меъморчилиги ҳам шаҳарсозлик, ҳам бинолар янги турларининг вужудга келиши, ҳам янги қурилиш материаллари ва конструкциялари, безатиш зийнати-нинг ўзига хослиги ва бошқа жиҳатлари билан яққол ажралиб туради ҳамда шу даврни ўрганиш борасида катта аҳамият касб этади.

V БОБ

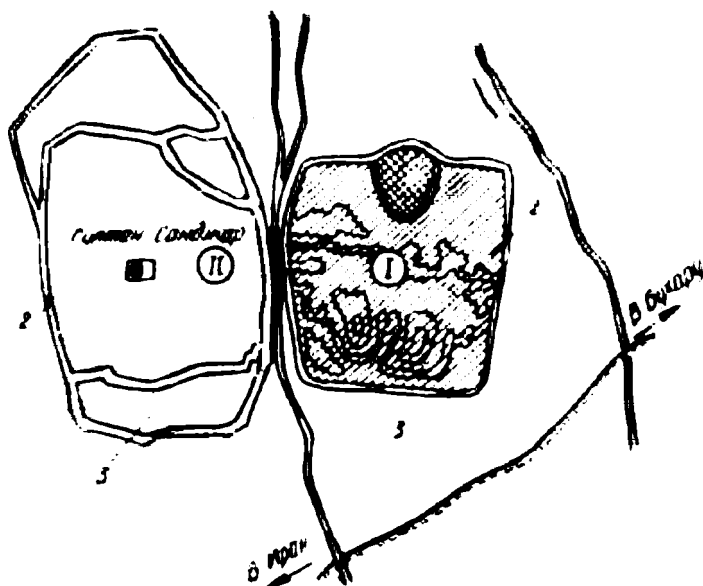
ЎРТА АСРЛАР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ МЕЪМОРЧИЛИГИ

(XIII асрнинг 20-йилларидан то XVI асргача)

Аввалги бобда айтиб ўтилганидек 1218 йилда Ўтрорда жосус дсб тушунилган 490 нафар мўгул савдогарлари ва Чингизхон элчилари-нинг Муҳаммад Хоразмшоҳ буйруғи билан Ўтрордаги унинг ноибни Қоҳирхон томонидан қатл эттирилиши Чингизхоннинг Ўрта Осиёга ҳужум бошлашига сабаб бўлди.

Ўзининг нуфузи ва қудратидан мағрурланган Муҳаммад Хоразмшоҳ ойрот, қўнғирот, найман, уйғурлар ва бошқа ғарбий турклар уруғларини ўзига бирлаштирган мўгул қўшинларининг кучини тўғри баҳолай олмади. Натижада мўгуллар Ўтрорни яқсон қилдилар, Хоразмшоҳ Самарқандга чекинди. Чингизхон 1218 йилда 600 минг аскар билан Хоразмшоҳ устига қўшин тортди. Бундан ташқари уларга Сигноқ ва Олмалук ҳукмдорлари ёрдам берди. Чингизхон ўз ўғиллари Чигатой ва Уқтойни Ўтрор ҳамда Фарғона атрофларини, Жўжини Қизилқум орқали Жандни забт этишга юборди, ўзи эса Бухоро томон юрди. Ҳаммаёқ талон-торож қилинди; жуда кўплаб одамлар тигдан ўтказилди. Қимматли китоблар от-уловлар оёғи остига ташланиб, китоб сақланган сандиқлар эса охурга айлантирилди. Чингизхоннинг ўзи шахсан Бухородаги ўша пайтда ёғочдан барпо этилган Масжиди Калонни ва шаҳарнинг қатор бошқа иморатларини ёқиб юборишга бошчилик қилди. Сўнг 1221 йилда Самарқанд, ундан сўнг Нахшаб (Қарши), Термиз ва бошқа ша-ҳарлар қўлга киритилди. Иморат ва боғ усталари, ипак матолар туқувчи ҳунармандлар Узоқ Шарққа ҳамда Хуросонга олиб кетилди. Ўзининг ажабтовур тарихий мадрасалари билан машҳур бўлган Марв ва мағрур Нишопур хароб этилди. Роя, Шероз, Исфаҳон ва бошқа шаҳарлар ҳам шу куйга солинди.

¹ Оҳак, қамиш кули ва қипигидан тайёрланган махсус сув ўтказмайдиган қоришма.

11-расм. Ўрта Осиё шаҳарларининг уч қисмдан ташкил топишига мисол: 1—Эрк қалъа, 2—Султон қалъа — ҳар иккаласи ҳам ҳозирги Мари ва Байрамали яқинида 1— арк ёки кўҳандиз; 2—шаҳристон ёки мадина доҳил; 3—рабoт ёки мадина хирож.

Ўрта Осиё маданий тараққиёти бир ярим асрдан зиёдроқ давр давомида кишанлаб қўйилди. Бу даврдаги шаҳарлар тараққиёти ва меъморчилик соҳасининг ривожига ҳақиқатда маълумотлар жуда ҳам оз. Шулардан бири Бухорода 1261 йилда қурилган Сайфиддин Баҳорзий мақбарасидир. У пишиқ гиштдан барпо этилган бўлиб усти гумбаз билан ёпилгандир. Кейинчалик XIV асрда унинг олд томонига зиёратхона солинган.

Мовароуннаҳрда маданий ҳаёт давлатни бошқариш маҳаллий халқ — темирлар қўлига ўтганидагина тараққий этади. XIV асрнинг ўрталарига келиб шарқий Туркистон ва Мовароуннаҳрни идора қилиб турган Чигатой ҳокимияти емирила бошлайди. Шимолда жалоирлар ва солдуз, жанубда, яъни Кеш (Шаҳрисабз) ва Наҳшаб (Карши) да барлос уруғининг кўрагон оиласи ҳокимиятни ўз қўлига олади.

Мана шу туркий уруғдан бўлмиш Амир-Темур (1333 йилда туғилган) 20 ёшида бир қишлоқ (кент) ҳокими сифатида тарихий саҳнага чиқди. Кўп жангу жадаллар, сарсон-саргардонликлардан кейин у 1363 йилда Қундуз ёнидаги жангда биринчи катта ғалабасини қўлга киритди. Шундан сўнг шиддатли урушлар олиб бориб Самарқандни қўлга киритди ва мавқеи йил сайин мустақамланиб бораверди.

12-расм. Самарқанд. XV—XIX асрлар шаҳар тарҳи.

Кейинги ўн йилликларда Темур Хоразм давлатини, Балх ва Ҳиротни босиб олди. Бутун Мовароуннаҳр ва Хуросон унинг тасарруфига ўтди. Олтин Ўрда хони Тўхтамишни, Рум (Усмонли Туркия — Византиянинг Анатолія қисми) ҳокими Боязидни енгди, Ироқу Шому Мисрни, Эрон ва Кавказни босиб олди. XIV аср охирларида Ҳиндистонни забт этди ва 1405 йилда Хитойга томон бошланган юриши чоғида касалланиб вафот этди.

Темур Қуръон ўқишни, шатранж ўйнашни ва чавандозликни ҳаятда хуш кўрган, улкан тарихий ва ҳарбий билимга эга бўлган. У ўзи босиб олган ерларидан нафақат моддий бойликларни, балки маънавий манбаларни ҳам ўз давлати ва пойтахтига тўплаган.

Жумладан, жуда кўп юртлардан, қимматли ва ноёб китоблар, машҳур олимлар, меъморлар ва бошқа кўплаб турли соҳалардаги салоҳиятли кишиларни Самарқандга олиб келган. Улардан уз давлати ва унинг пойтахтини сиёсий, иқтисодий ҳамда маданий жиҳатдан юксалтиришда фойдаланган.

Амир Темур Самарқандни ўз пойтахти қилиб танлаб олади ва 1371—1373 йилларда ҳозир маъмурий бинолар жойлашган тепалик (Тепа кўрғон)да ўз аркини бунёд этади. Шаҳар деворлари, фасллари ва буржларини қайтадан тиклайди ва бутун умри давомида Самарқандни ободонлаштириш, кўчаларини равон этиш, маҳобатли иморатлар қуриш билан шуғулланади. Темур даврида Самарқанднинг Оҳанин, Феруза, Сўзангарон, Қаризгоҳ, Чорсу, Шайхзода номли олти дарвозаси бўлган. XV аср бошларига келиб шаҳар гоаят гўзал иморатлар, обод ва файзли майдонлари-ю ариқ ва ҳовузлари билан кишини лол қолдириб, "Самарқанди Фирдавфсмонанд" деган таърифномани олган. Шаҳар ташқарисида эса Темурнинг Боғи Нақши Жаҳон (Чўпон-Ота ёнбағирларида), Боғи Баланд (ҳозирги шу номли маҳалла ўрнида), Боғи Шамол (ҳозирги шу номли даҳада), Боғи Беҳишт, Боғи Нав (қалъа ёнида), Боғи Чинор, Боғи Дилқушо, Боғи Бўллу, Боғи Зоғон, Боғи амирзодаи Шоҳруҳ, Боғи Давлатобод, Боғи Жаҳоннамо каби боғ ва чорбоғлари бўлган.

Амир Темур арк (қалъа) ичида тўрт ошёнали Кўк Сарой қасрини, ичида Бўстон Сарой номли қаср бўлган чорбоғ, тураржой бинолари, аслаҳахона, маъмурий бинолар, ҳаммом, шифохона, хазина, зиндон ва бошқа иморатларни, жумладан Шайх Нуриддин Басир шарафига Қутби Чоҳардаҳум деб номланган мақбарани (Новадон ариғи ёнида) бунёд этди. Арк (қалъа, "шаҳри дарун" ва шаҳарнинг девор билан ўралган қолган қисми "ҳисор" деб аталадиган бўлади.

Темур даврида қурилган бинолар (жумладан чорбоғ иншоотларининг барчаси)нинг талайгина қисми бизгача етиб келмаган. Лекин сақланиб қолганлари, ҳам унинг қудрати ва ўша давр меъморчилигининг ниҳоятда юксалганлигини кўрсатиб турибди. Булар жумласига Самарқанддаги Шоҳи Зинда тарихий ёдгорлиги ичидаги қатор мақбаралар, Биби Хоним масжиди, мақбараси ва мадраса қолдиқлари, Руҳобод (Шайх Бурхониддин Сағоржий мақбараси), Гўри Амир ансамблининг асосий қисми, Шаҳрисабздаги Оқсарой, Жаҳонгир мақбараси (хонақоҳи), Шамсиддин кулол мақбараси харобалари ва умуман девор билан ўраб олинган Шаҳрисабз тарҳи ҳамда Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий хонақоҳини киритиш мумкин.

Шунингдек, Темурдай кейин ўтган унинг авлодлари даврида ҳам Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва меъморчилиги анъаналари яхши давом эттирилди. Бугунги кунгача сақланиб қолган Хўжа Аҳрор ва Хўжа Абди Дарун хонақоҳлари, Оқ сарой ва Ишратхона мақбаралари, Улуғбек қурдирган Расадхона, ҳамда Самарқанд, Бухоро ва

Ғиждувондаги мадрасалар фикр-иътиқидининг далилидир. Бундан ташқари Шоҳрух, Навоий ва бошқа теуурийлар даврида Ҳирот, Машиқад, каби шақарлар. бобурийлар даврида эса Ҳиндистон меъморчилиги юксак даражада тараққий этди. Шоҳрух мирзо XV аср бошида Ҳирот шаҳри тарҳини Самарқанд ва Шаҳрисабзникига ўхшатиб қайта бунёд эттирганлиги бунга мисол бўла олади.

Самарқанд, Шаҳрисабз ва Ҳирот шақарлари тузилиши шуни кўрсатадики, теуурийлар даврида шақарларнинг бурж ва дарвозалари бўлиб, мустақкам мудофаз деворлари билан қуршаб олинган. Ҳар қайси шақар ўзининг арки ва ҳисоридан ташкил топиб, унинг марказий қисми, кўчалар кесишган жойида ёпиқ савдо гумбазлари — баъзан эса шунчаки очиқ чоррақалар чорсулар воситасида ажралиб турган. Жума масжидлари шақар бозори билан ёндош жойлашиб бир марказни ташкил этса, бош мадраса олдидаги майдонлар шақарнинг иккинчи бир марказини ифодалаган. Ҳунармандлар, ҳунармандчилик касб-кориға кўра, аҳолининг табақаларға бўлиниши мақалла, даҳа сингари шақар қисмларини келтириб чиқарган. Бош кўчалар ҳунармандчилик ва савдо расталаридан иборат бўлган. Унчалик кенг бўлмаган кўчалар майдон ва сарқовузалар воситасида аҳоли юриш ва тўхташ жойларини ташкил этган.

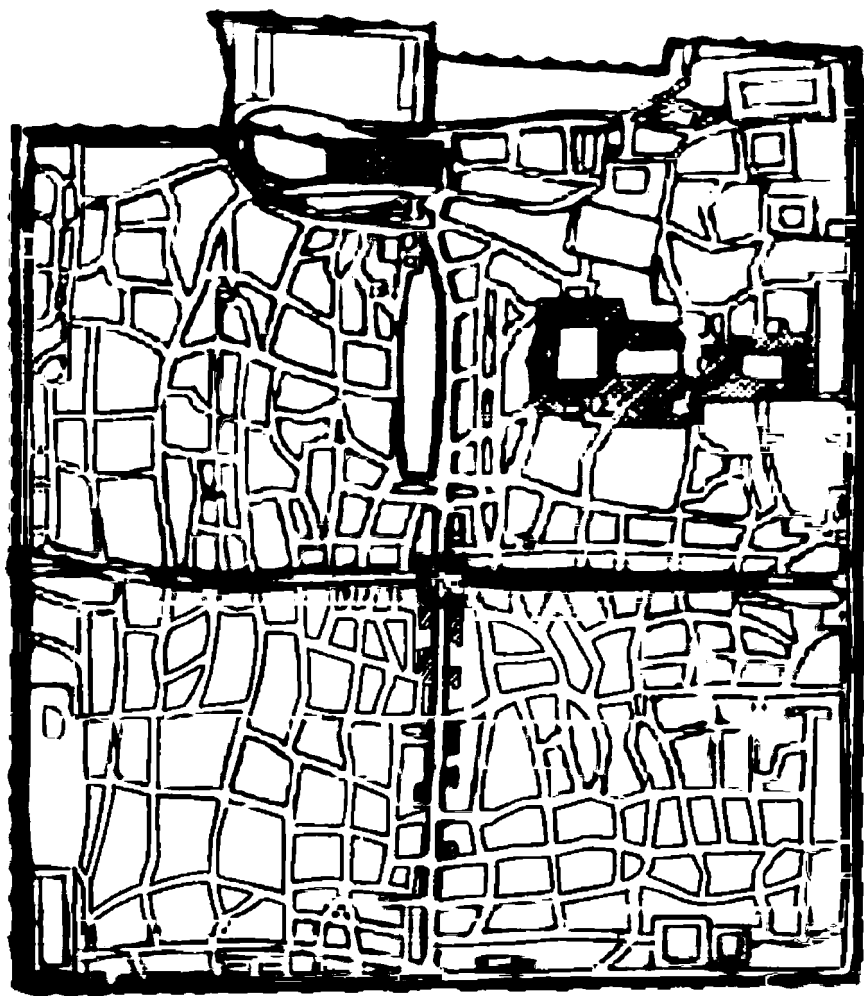
Теуурийлар даври шақарсозлигида Бухоро, Ҳирот, Маря ва Шаҳрисабз шақарларининг тўртбурчак тарзда шаклланганлиги Ўрта Осиё кўп асрлик меъморий анъаналарининг давом эттирилганлигидан далолат бериб туради.

Тарихнавис Шарофиддин Али Яздийнинг "Зафарнома" асарида маълумот берилишича, Теуур 1378 йилда Кеш шаҳрини қайта қуриб унга Шаҳрисабз (кўклам шақар) номини беради. Шаҳарнинг шимолда Китоб (ёки Арк), жанубда Чармгар, шарқда Кунчиқар ва ғарбда Кушхона номли тўрт дарвозаси бўлган. Бу тўрт дарвозани бирлаштирувчи икки кўча шақарни бир неча мақаллани бирлаштирган тўрт даҳаға бўлган. Кеш Марказида Чорсу жойлашган.

Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Шаҳрисабзда Регистон номли бош майдонлар тузилганлигини эътиборға олиб, бундай майдонлар бошқа катта шақарларға ҳам хос эди дея тахмин этиш мумкин.

Муаррихлардан Ҳофизи Абру ва Абдураззоқ Самарқандийлар Теуурнинг ўғли (Улуғбекнинг отаси) Шоҳрух томонидан Марвнинг қайта бунёд этилганлигини талқин этишади. Бу даврга келиб шақар аввалги жойидан бироз (бирор чақиримча) жануброқда, бурунги рабод ерларида қайтадан қад кўтаради. Тўртбурчак шаклидаги 630×695 метрли ҳажмдаги шақарнинг 44 фасли (ярим минора)си бўлган. Шимолий шарқдаги Жума (ёки Туркистон) дарвозасидан бошланувчи кўча шақарни қоқ иккиға ажратган.

Шунингдек, Шоҳрух ва Навоийларнинг Ҳирот шаҳрининг кенгайтирилиши ва ободонлаштирилишидаги хизматлари ҳақида бир қатор тарихий манбаларда аниқ маълумотлар бериб ўтилган.

13-расм. Ҳирот. Темурийлар даври (XIV—XV асрлар) шаҳар тарҳи.

Темурийлар даври мсьморчилигини бинолар тури жиҳатидан кўриб чиқадиган бўлсак, тураржой иморатларидан бошламоғимиз лозим. Гарчи ўрта аср даври уйларида бирортасининг намунаси қолдиқлари ҳам бизгача етиб келмаган бўлсада, ўрта аср қўл-ёзмаларига ишланган мўъжаз расмлар (миниатюра), археология обидалари ҳамда тарихий манбалардаги шу ҳақда келтирилган қайдлар асосида маълум бир фикрларни айтиб ўтиш мумкин.

Археология тадқиқотлари шуни кўрсатадики бу давр тураржойлари илк ўрта (V—VIII) арлардан фарқли ўлароқ ҳовлили қилиб қурилган. Қурилиш материаллари сифатида пахса, хом ғишт ва синч ишлатилган. Пишиқ ғиштлар кўпинча пойдеворлар ва ҳовли юзасига ишлатилган. Мўъжаз расмларга эътибор берсак уйлар кўпинча икки ошёнали, болхона ва дарвозахонали қилиб қурилганлигини кўрамиз. Ёғоч камчилроқ жойларда баъзи хоналар гумбаз ва тоқлар билан ёпилган. Айвон ва балконлар (шоҳнишинлар) кенг қўлланилган. Боғли ҳовли ичида ҳовуз ва фавворалари бўлган. Бу жиҳатлар қаср мсьморчилигида кўпроқ ўз ифодасини топган. Аммо бу расмларда кўпроқ қасрлар акс эттирилганлигини ҳам унутмаслик керак.

Қасрлардан машҳурлари сифатида Самарқанд аркидаги Кўк сарой, Шаҳрисабздаги Оқ сарой, Ҳиротдаги Боғи Шаҳр, Маврадаги Шоҳ саройларини мисол келтириш мумкин. Шуларнинг ичида унча-мунча сақланиб қолгани ва маълум даражада ўрганилгани — бу Шаҳрисабздаги Оқ сарой ҳисобланади. Бу қаср Шаҳрисабзнинг арки ҳисобланган. Унинг қурилиши 1380 йилдан бошланган бўлиб, Испания қироли Карл III нинг Темур саройидаги элчиси Руи Гонзалес Клавихонинг хабарига кўра ҳатто 1404 йилда ҳам баъзи пардоз ишлари давом эттирилгандир. Иншоотни ҳовлининг тўрт томонини ўраб олган муҳташам иморат ташкил этган. Унинг ичида Амир Темурнинг ўзи ва ўғиллари учун алоҳида сарой хоналари барпо этилган. Шунингдек, қатор бошқа хоналар ҳам бўлган. Арkning кириш қисми улкан пештоқдан иборат бўлиб, бу пештоқ икки таянчининг харобаси бугунги кунда ҳам унинг салобатли эканлигидан гувоҳлик бериб турибди. Унинг тоқининг эни 22,5 метр бўлган ҳолатда дастлабки баландлиги 60 метрга етган дея тахмин этилади.

Арк тоқининг кираверишдаги ён деворларига икки равоқ ишланган. Пештоқ устунларининг турли услубларда ишланган кошинлари билан гириҳ, ислимий ва ҳаттотлик нақшу ниғорларининг асосий қисми бугунги кунда ҳам яхши сақланиб қолган. Жумладан ўнг устунга "Соҳибқирон буюрди..." деган сўзларини ўз ичига олувчи Темурга бағишланган тарихий лавҳа битилган. Китобаларнинг асосий қисми олтин суви билан зийнатланган.

Темурийлар даври шаҳарсозлигида бозор ва савдо иншоотларини қуришга ҳам катта эътибор берилганлиги маълум. Жумладан,

Клавихо Амир Тсмурнинг Самарқандда олий иморатлар қурдирганлиги баёнида Оҳанин дарвозаси билан Регистонни бирлаштирувчи кўча (ҳозирги Тошкенг кўчаси)да барпо этган усти ёпиқ, ярим ёпмали ва туйнукли савдо растаси ҳақида ёзади. Бундан ташқари Регистон ёнида (ҳозирги Чорсу ўрнида бўлса керак) Бозори Кулоқфурушон, Гўри Амир мақбараси мавзеида Муҳаммад Султон бозори, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар бозорлари ҳақида ҳам тарихий манбаларда хабарлар келтирилади. Чунончи Улуғбекнинг Бухорода қурдирган мадрасасини Васифий Чорсу ёнида қурилган деб ёзади. Демак ўш давр савдо иншоотлари очиқ бозорлар билан бир қаторда раста, чорсу, тим ва бошқа усти ёпиқ ёки махсус қурилмали иншоотлардан иборат бўлган.

Модомики, сўз савдо иншоотлари ҳақида борар экан, карвон саройлари ва ҳаммомлар хусусила ҳам тўхталиб ўтиш жоиздир, жумладан, "Бобурномада" Самарқанд Регистони ёнида Улуғбек томонидан қурилган ҳаммом тавсифи келтирилиб, унинг поли қимматбаҳо тошлардан зийнатланганлиги баён этилади. Шунингдек бир дона шам ҳарорати билан иситиладиган ҳаммом ҳақида ёзилади. Шаҳрисабз марказида XV аср ҳаммоми қолдиқлари қовлаб очилган. Бу иморат Ўрта Осиёда XVI асрдан кейин кенг тарқалган кўп хонали ҳаммом турининг ўша давр намунаси ҳисобланади. 1970 йилда бузилган Самарқанддаги Ҳаммоми бозори сандуқ ва Темур аркида қазилма ишлари олиб борилаётганда очилган Ҳаммоми арк сингари қатор ҳаммомлар бўлган. Улар пишиқ гиштдан ишланиб, ярми ер остида жойлаштирилган қатор, ҳарорати ҳар хил гумбазли хоналардан ташкил топган. Поли тош плиталар билан қопланган ва унинг остидан иссиқ ҳаво йўллари ўтган. Иссиқ ва совуқ сув билан таъминланган бу иншоотларнинг оқова сувлари махсус ёпиқ ариқлар (тозор) воситасида шаҳардан ташқарига махсус обпартавларга чиқарилган.

XVII асрда қурилган Тилла Кори мадрасаси деворлари Улуғбек бунёд этган ва кейинчалик бузилиб кетган Мирзон номли карвонсарой пойдеворлари устига барпо этилганлиги маълум. Шунга кўра бу карвонсарой тўрт бурчакли ҳовлини ўраб олган пештоқли иморатдан иборат бўлган деб ҳисобланади.

1408—1415 йилларда Мўғулистон ҳокими Муҳаммадхон томонидан Қирғизистонда томонлари 32×32 метрли қилиб тошдан қурилган карвонсарой ҳам алоҳида эътиборга эга. Унинг пештоқи шарққа қаратилган бўлиб, бино бурчакларида думалоқ минорасимон буржлар бор. Шунингдек Самарқанд, Бухоро, Ҳирот, Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда қурилган карвонсаройлар ҳамда шаҳарлар ташқарисидagi работлар ҳақида кўплаб маълумотлар бор. Аммо уларнинг аксарияти бузилиб кетган. Лекин бу иморатларнинг кўпчилиги тўртбурчакли, олди пештоқли буржлар билан мустаҳкамланган кўринишга эга бўлган.

Бу иморатлардан кўпчилигининг ёнида ҳовуз, каналлар, сардоба сингари муҳандислик иншоотлари барпо этилган. Муҳандислик иншоотлари ичида дарё, анҳор ва ариқлар устига қурилган кўп-риқлар қурилиши ҳам катта меъморий ҳамда муҳандислик билимини ва тажрибасини талаб қилган.

Юксак муҳандислик ва меъморий билим маҳсули сифатида юзага келган Улугбек расадхонасининг донғи ва унда олиб борилган изланишлар самараси ўрта асрлар тарихида ўчмас из қолдирган. 1424 йилда Оби Раҳмат ариғи ёнида, ости тоғ жинсли тошдан иборат тепада қурилган бу расадхона думалоқ шаклда бўлиб, диаметри 48 метрни ташкил этган. Абдураззоқ Самарқандий уни етти қаятли, Бобур эса уч ошёнали эди деб ёзишади. Археолог В. Л. Вяткин томонидан расадхонанинг пойдевори ва асосий асбоби — Фахрий секстанти жойлаштирилган чоҳи қазиб ўрганилган. Бу чоҳ айлананинг олтидан бир қисми (60°) сифатида ерга ўйиб ясалган. Унинг икки ҳошияси мрамар билан пардозланиб градус, минут, секундлар туширилган. Бино қатор хоналардан иборат бўлган ва пишиқ гиштдан қурилган бўлиб, ичкари ҳамда ташқариси анъанавий услубда пардозланган.

Фан ва маданият тараққиёти ҳақида сўз юритар эканмиз, сўзсиз ўша даврнинг юқори даражадаги илм масканлари — мадрасалари хусусида ҳам тўхталиб ўтишга тўғри келади. Маълумки Ўрта Осиё шаҳарларида бутун ўрта асрлар давомида кўплаб мадрасалар барпо этилган. Шунингдек, XIV—XV асрларда ҳам бу ишлар давом эттирилган. Жумладан, Самарқандда Темурбек Бибиҳоним масжиди рўпарасида мадраса қурдирган, деган фикр мавжуд эди. Батъи бир тадқиқотчилар эса мадрасанинг алоҳида тарзда мавжуд бўлганлигини рад этиб, уни Бибиҳоним масжиди таркибида бўлган деб ҳисоблашарди. 1989—1990 йиллардаги Самарқанд эски шаҳарида олиб борилган тадқиқот ишлари шуни кўрсатдики, ҳақиқатдан ҳам Бибиҳоним масжиди рўпарасида шу номли мадраса бўлган экан. Бундан ташқари унинг пойдеворлари асосида IX—XII асрларга оид икки қатлам аввалги даврга хос иморат пойдевори қолдиқлари чиқди. Бу эса ўз навбатида Бибиҳоним мадрасаси шундан олдин мавжуд бўлган Имом Восе мадрасаси пойдеворлари устига қурилган, деган мазмундаги тахминнинг ҳақиқатга яқинлигини кўрсатиб турибди.

Бибиҳоним мадрасаси шу номли масжид рўпарасида, кўчанинг нариги бети (шарқий томон)да жойлашган бўлса-да, у масжидга параллел ҳолда солинмаган. Масжид ва мадраса шимолий бурчаклари ораси жанубий бурчакка нисбатан анча кенгроқ очилган. Бунинг сабаби эҳтимол эски пойдевордан фойдаланилганлигида бўлса керак. Мадрасанинг ташқи деворининг икки бурчагида минора ва бино ҳовлисининг тўрида Бибиҳоним мақбараси жойлашган. Бу икки иморат (масжид ва мадраса) "қўш" туридаги меъморий ансамбли

ташқил этган. Ҳозирча бу мадраса ҳақида маълум бўлгани мана шулар.

Яна бир мадраса бу Гўри Амир ансамбли ҳовлисининг шарқий қисмида жойлашган Муҳаммад Султон номи билан аталадиган бино қолдиқларидир. Бу бино пойдеворлари ковлаб очилган. Пештоқли бу мадрасанинг ҳам икки ташқи бурчагида иккита минора бўлган. Тахминан квадратга яқин бўлган кўринишли мадраса ҳовлисининг тўрида, пештоқнинг тўғрисида ёзги дарсхона, тўрт бурчагида тўртта каттароқ хона, ҳовлининг икки ён томонида олтитадан ҳужра жойлашган. Шулардан бири масжид вазифасини бажарган бўлса, яна бири қишки дарсхона бўлиб, қолганларидан ижтимоий мақсадларда фойдаланилган. Темур даврида қурилган мадрасалар қаторига яна Г. А. Пугаченкова томонидан киритиладиган Шаҳрисабздаги Дор ут Тиловат мадрасасини кўрсатиб ўтиш мумкин. Аммо биз шу номли ансамбл таркибида XIX—XX асрларда қурилган ҳужралардан бўлак мадрасага хос нарсаларни кўринмаганлиги туфайли буни ташлаб кетамиз.

Масжид, мадраса ва хонақоҳлар ҳақида сўз борганида Амир Темур қурдирган бинолар келажакда мукаммал ўрганиб чиқилиши зарурлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки Биби Хоним масжиди хусусидаги баҳсли фикрлар, яъни у фақатгина жомеъ масжиди бўлганми ёки айни пайтда мадраса вазифасини ҳам ўтаганми, шунингдек Самарқанддаги Ишратхона ва Оқсарой, Тимдаги Араб ота мақбаралари дастлаб шу мақсадда қурилганми ёки бошқа бир иморат, жумладан қаср вазифасини бажарганми, деган фикр тадқиқотчилар, (хусусан Г. А. Пугаченкова ҳамда П. Ш. Зоҳидовлар) орасида ҳар хил баҳс туғдириб келаяпти. Худди шунингдек Темурбек томонидан Ясси (ҳозирги Туркистон)да бунёд этилган Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси — хонақоҳи, Шаҳрисабздаги Жаҳонгир мақбараси (Ҳозирги номи Ҳазрат Имом), Самарқанддаги Гўри Амирнинг тугалланмай қолган қисмлари каби иншоотлар Темурдан олдин ҳам, кейин ҳам ўша кўринишда (Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим мақбараси бундан мустасно) қайтарилмаган. Бу иморатлар ниҳоятда юксак меъморий счимга эга.

Аммо Шоҳрух, Улуғбек ва Навоий давларида улар томонидан Ҳирот, Самарқанд ва бошқа шаҳарларда талайгина мадрасалар қурилади. Жумладан Улуғбек бунёд этган Бухоро, Самарқанд ва Ғиждувондаги уч мадраса машҳурдир.

Шулардан энг йириги 1417—20 йилларда Самарқандда қурилгани ҳисобланади. Томонлари 81×56 метрни ташқил этувчи бу иморатнинг бош пештоқи тоқининг кенглиги 16,5 метрга тенг. Тўрт бурчагида ҳар бири уч ярусли тўртта минора бўлган, ҳозир уларнинг фақат биринчи ярусини (иккитасида у ҳам тўлиқ эмас) сақланиб қолган. Пештоқ марказида жойлашмай балки пештоқнинг икки ён деворига ёндош еридан бошланадиган кириш тирсаксимон йўлак орқали бино ҳовлисига олиб чиқади. Ҳовли атрофида 28 та ҳужра

икки қаватли тарзда жойлашган ва ҳужраларнинг ҳар бири ўз навбатида 2 бўлимли бўлган. Пастки қисми кундузи ўтиришга мўлжалланган бўлса, юқори қисми ётоқхона вазифасини ўтаган. Мадраса ҳовлисида томонларининг тўрт марказий қисмида тўртта маҳобатли равоқли айвони бор. Равоқлардан бири бош пештоқ орқасида жойлашганидан ташқари, қолган учтаси ёзги дарсхона вазифасини ўтаган. Қишги дарсхоналар эса бош пештоқнинг иккала томонида жойлашган, ҳовли тўрида мадраса толиблари ва аъёнларига хизмат кўрсатадиган каттагина масжид жойлашган.

Бино ташқариси гириҳ ва ҳаттотий нақшлар билан кошинланган. Миноралар каллагиси, (капитель) бошаси чиройли муқарнасли кошинланган. Пештоқ 10 юлдузли гириҳ, бош равоқ чети морпечдан иборат. Ҳовли томондаги дарсхона айвонлари ва ҳужра пештоқлари гириҳ, ислимий ва ҳаттотий нақшлар билан безатилган. Бу безаклар кошинбуруш ва кошинкорлик воситасида амалга оширилган.

Бухорода 1417 йилда қурилган Улуғбек мадрасаси Самарқанддаги мадрасадан кичиккина бўлиб қолмасдан (45x40 м), композицион жиҳатдан ҳам унга нисбатан одмироқдир. Бу ерда ҳам ҳужралар икки қаватли қилиб қурилган, аммо бир қишки ва икки ёзги дарсхона мавжуд, мадраса масжиди ҳам чоғроқдир. Шуниси диққатга сазоворки, бош пештоқ томондаги ҳужралар кўча томонга қаратилган. Бу кейинчалик Бухоро мадрасалари қурилишида баъзан Самарқанд, Тошкентдаги Кўкалдош ва Хева мадрасасозлигида кенг ўрин олди. Самарқандда барпо этилган бинонинг тўрт ташқи бурчагида тўртта минора қад кўтарган бўлса, Бухородаги мадрасанинг тўрттала бурчаklarини гулдасталар маҳкамлаб турибди. Бу усул ҳам кейинчалик кенг ёйилди. Мадрасада унинг бош меъмори Исмоил ибн Маҳмуд Исфаҳоний номи сақланиши билан, иморат дарвозасида "Илм олмоқ ҳар бир мусулмон ва муслиманинг бурчидир" деган Ҳадислардан олинган ёзув Улуғбекнинг халқига мурожаати сифатида сақланиб қолган.

Улуғбекнинг учинчи мадрасаси Ғиждувонда 1433 йилда қурилган бўлиб, бир қаватдан иборатдир. Бу мадраса XII асрда пайдо бўла бошлаган Хўжа Абдулқолиқ Ғиждувоний ҳазираси тўғрисида "қўш" услубида қурилади. Бино пештоқи ўзига хос шаклда садобатли қилиб ишланган. Пештоқ гумбаз билан ёпилган чортоққа чиқаради. Чортоқдан тўғрига юрсангиз ҳовлига, ўнг томонга юрсангиз масжидга, чапга юрсангиз мактаб-дарсхонага кирасиз. Масжид гумбазлари тўрт тоқи устига ўрнатилганлиги ҳам пишиқ конструкция, ҳам чиройли ички кўринишга эришишга ёрдам берган. Ҳовли тўрида ёзги дарсхона, икки ён томонда 8 та ҳужра жойлашган. Ташқи бурчаklar гулдасталар билан яқунланади. Анчагина содда кошинкорлик ишлатилган.

Булардан ташқари 1411 йилда Ҳиротда Шоҳрух томонидан қурилган ва 1432 йилда қурилган Гавҳаршодбегим, 1492 йилда Хусайн Бойқаро томонидан қурилган Нейматобод, Алишер Навоий томонидан қурилган Ихлосия ва бошқа мадрасалар маълум.

Мадрасалар ҳурилишини кўриб чиқарканмиз, кўпгина ҳолатларда уларга тугаштирилган ҳолда хонақоҳлар қурилганлигини кўрамиз. Чунончи Султон Муҳаммад мадрасаси қаршисида (Гўри Амир ансамбли) шу номли хонақоҳ пойдеворлари сақланиб қолган. Улуғбек мадрасаси рўпарасида хонақоҳ мавжуд бўлганлиги иккинчи мисол. Навоий "Вақфия" асарида Ҳиротда, Инжил ариғи бўйида Ихлосия мадрасаси қаршисида Халосия хонақоҳини қурдим деб ёзади. Шунингдек Самарқанддаги Хўжа Аҳрор, Абди Дарун, Ҳиротдаги Садриддин Армани, Зиёратгоҳдаги Мулло Калон сингари алоҳида бунёд этилган хонақоҳлар ҳам талайгина.

Хонақоҳлар асосан дарвешларнинг тоат-ибодати учун мўлжалланиб қурилган. Шунинг учун улар баъзан дарвешлар ва бошқа диний маслаклар тарафдорларининг пирлари қадамжолари ёки оромгоҳларида қурилган. Хонақоҳларнинг асосий кўриниши ва гумбазли каттароқ хонадан иборат. Гумбазли хона атрофида ҳар қайси ҳолатда ҳар хил кўринишли бир нечалаб хоналар ва ҳужралар қурилган. Масалан, Абди Дарун хонақоҳи. У сарҳовузнинг жанубий тарафида қурилган. Катта пештоқ ортида гумбазли хона жойлашган. Пештоқ кошинкорлик қилинган, иморат изораси сирли гиштлар билан пардозланган. Асосини гумбазли хона билан пештоқ ташкил этган хонақоҳ композициясининг шакли турличадир. Жумладан, тўрт томонга айвонлар ёки ҳужралар солингани ҳам учраб туради.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки XVI—XX асрларда кенг тарқалган гумбаз атрофи айвон билан ўралган маҳалла ва қишлоқ масжидларининг қишқи хоналари (мақсуралари) ҳам масжид хонақоҳи дея номланган.

Масжидлар турларига тўхталадиган бўлсак, ислом динининг асосий биноси сифатида уларнинг жуда кўплаб турлари мавжудлиги эътиборни тортади. Булар сирасига ислом байрамлари, яъни хайит кунлари намоз ўқиладиган, одатда шаҳар ташқарисида қурилган намозгоҳ ёки мусалло, шаҳарларда жума кунлари одамлар йиғиладиган жума ёки жомеъ масжидлари, маҳалла ва қишлоқ масжидлари, шунингдек арк, карвонсарой, работ, мадраса, зиёратгоҳ сингари бино ва қадамжолар қошидаги масжидлар киради.

Намозгоҳ ёки мусаллолар бутун шаҳар, аҳли — бир неча ўн минглаб кишиларнинг бир вақтда намоз ўқишига мўлжалланганлигини кўриш мумкин. 1119 йилда қурилган Бухоро намозгоҳи XIV асрда кошин билан қопланган. Дастлабки намозгоҳлар махсус ажратилган майдон (баъзан атрофи ўраб олинган)нинг қибла томонига ўрнатилган меҳробдан иборат бўлган. XIV—XV асрларга келиб

меҳроб олди ва ён томонларига айвон ёки чортоқсимон иншоотлар солинган. Унинг ичига минбар ва баъзан мезаналар қурилган.

Масжидлар ҳақида сўз борар экан, шуни алоҳида эътироф этиш керакки, ўрта асрлардаги шаҳар меъморчилигида жомъе ёки жума масжидлари қурилишига алоҳида эътибор билан қаралган. Бу даврга келиб Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент, Ҳирот, Машҳад ва бошқа шаҳарларда ўта пишиқ қилиб ва улугвор тарада қурилган жума масжидлари бўлган. Жумладан, Самарқандда Темурнинг Ҳиндистонга қилган сафаридан сўнг (1399—1404 йилларда) қурилган Бибиҳоним масжиди бутун Ўрта Осиё тарихий обидалари ичида ўзининг салобати билан ажралиб туради. Бобур бу масжид пештоқидаги ёзув бир қуруқ — тахминан 2,5 километр масофадан ҳам кўриниб турарди, деб ёзади.

Шарофиддин Али Яздий "Зафарнома" асарида баён қилишича Темур бу масжидни Ҳиндистондан йиғиб келтирган бойликлари эвазига қуради. Бунинг учун Ҳиндистондан махсус тоштарошловчи усталар ва тош устунларини ташиш учун филлар олиб келтирди. У ерда бутун забт этилган ўлкалардан асир қилиб олинган моҳир меъмор ва усталар ишлашади. Тарихчининг маълумотига кўра 380 донга тош устун тарошланган ва масжид асосий биносининг баландлиги 90 газ бўлган. Агар С. М. Булатовнинг бу бино учун ишлатилган газнинг узунлиги 60,8 см деган тахминини қабул қилсак, мақсура-нинг баландлиги даставвал тахминан 55 метрга тенг бўлган.

Бибиҳоним масжидининг ташқи томонлари бурчакларидан ҳисоблаганда (миноралар марказидан) 130×99 м. Ҳовлиси эса 78×64 м. Масжиднинг тўрт бурчагига тўрт минора ўрнаштирилган. Ҳозирги пайтда унинг шимолий-ғарбий бурчагидаги бир минора ярим вайрона ҳолда сақланиб қолган. Бош пештоқ анча олдинга чиқарилиб, кичрайиб борувчи учта тоқ тарзда ишланган. Пештоқнинг икки ташқи четини ҳам икки думалоқ минора бурж шаклда безаб турганлиги аниқланган. Бош пештоқ катта тоқнинг эни 18,8 м. Ҳовлининг тўрида мақсура жойлашган бўлиб, унинг ҳам пештоқи маҳобатли ишланган ва буржлари кунгурадор (кўпёқли) икки минора билан зийнатланган. Мақсура бош тоқнинг эни 17,5 м., гумбаз диаметри ундан бироз кичикроқ қилиб олинган.

Ҳовлининг қоқ марказидан ўнг ва сўл томонларда икки ён хонақоҳлари жойлашган. Масжиднинг хонақоҳ ва мақсуралари томи ўрта асрларга хос икки қават гумбазли тарзда ишланган. Бино пойдевори анча чуқур ва мустақкам қилиб тоғ тошларидан ишланган. Унинг остига қамиш ва жундан тўшамалар солинган. Бино деворлари пишиқ ғиштдан ишланиб, ораси яхши тиндирилган лой, ганҷоқ, ғишт парчалари билан яхлит монолит шаклда шибаланган. Гумбазларнинг ички сиртида ложувард, тилла ва бошқа ранглар билан ишланган ислимий нақшу нигор излари сақланиб қолган. Ташқи безаклар кошинкорлик ва кошинбуруш воситасида гириқ,

ҳаттотий ва озроқ (ён гумбазлар сиртида) ислимий нақшлар ишлаб чиқилган. Бино изораси ва ҳовли юзасига мармар фарч қилинган.

Самарқанднинг яна бир ҳозир сақланмаган катта масжиди ҳақида рисолаларда маълумотлар мавжуд. Бу Регистон майдонининг шарқий қисмида XIV асрда бунёд этилган Алика Кўкалдош масжидидир. 1365 йилда Мавлонозода исмли талабанинг мўғулларга қарши чақириғи шу масжиддан янграган бўлиши ҳам мумкин, деган тахминлар бор. Кўкалдош масжиди тахминан 90×60 метр саҳнли бўлиб, Ҳирот масжидидек кўп эшикли — 8 киришли, 240 гумбазли, тўрт томони айвонли иморат бўлган. Унинг ҳам ҳовлиси тўрида мақсура жойлашган.

1434—36 йилларда Шаҳрисабзда ўзига хос мсьморий тарзда Улуғбек томонидан қурилган Кўк гумбаз жума масжиди ҳам диққатга сазовордир. Отаси Шоҳруҳ Мирзо шарафига Улуғбек томонидан қурдирилган бу масжиднинг аосий қисми — мақсурасининг пештоқини Улуғбек шу даврда мавжуд бўлган теурийлар мақбараси — Гумбази Сайидонга қаратиб қурдирди. Мақсура вази-фасини ўтаган бу иншоотнинг икки ёнида тўрт қаторли тўрт-бурчакли устунлар кўтариб турган катта айвонлар барпо этирилган. Масжиднинг бу қисми Гилла Кори мадрасасининг масжид қисмига анчагина ўхшаб кетади.

Зиёратгоҳ, Анау, Ҳирот, Машҳад ва бошқа шаҳарлардаги мас-жидлар ҳам ўзига хос қайтариламас усулларда барпо этилган. Аммо миноралар масаласига тўхталадиган бўлсак, XIV—XV аср минора-лари асосан мадраса ёки масжид таркибида иморатнинг бир қисми сифатида бунёд этилган. Аммо уларнинг кўпчилиги XII асрда Жарқўрғонда ва XIII аср бошида Деҳлида қурилган кўп ошёналик, тепаси кунгурали иншоотлардир. Уларнинг янгича кўриниши Биби-хоним масжиди ва Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси минораларида шаклланиб, сўнг бутун яқин ўлкаларга тарқалган.

Умуман олганда, XIV—XV аср меъморчилигида бинолар тури жуда ҳам кўп бўлганлигини кўриш мумкин, лекин уларнинг ичида мақбаралар қурилиши хусусида алоҳида тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Теурийлар даврида қурилган мақбаралар шаклланиш компози-цияси жиҳатидан иккига бўлинади:

1. Бир хонали;
2. Кўп хонали бинолар.

Бир хонали мақбараларнинг икки кўриниши мавжуд. Биринчиси мисолида Ўрта Осиё ва Эрон меъморчилиги учун азалдан яқка тартибдаги иншоотлар учун дастуруиламал бўлиб келган чортоқ кўринишидаги биноларни кўрсатиб ўтиш жоиз.

Бу усул ислом тарқалгунча оташпараствлар эҳромлари — оташка-далар қурилишида кенг қўлланилган. IX—X асрларда мана шундай композиция қўлланилганлигини сомонийлар мақбараси барпо этили-

шида ҳам кўрамиз. Темурийлар даврида эса энди у яққол чортоқ сифатида эмас, балки, асосий композицион хусусиятларини сақлаб қолгани ҳолда мақбара қурилишларида қўлланилган. Жумладан, Бурхониддин Сағоржий шарафига Темур томонидан XIV асрнинг 80-йилларида Самарқанддаги Руҳобод деб номланган мақбара шу усулда қурилган. Унинг асосий қисми куб шаклида бўлиб икки композицион ўқ чизиқларининг кесишган жойи гумбаз марказини ташкил этади. Хонанинг тўрт бурчагида тикланган тоқлар саккиз бурчакли шаклни ташкил этса, уларнинг бурчакларига яна тоқлар қурилиб бино 16 ва ундан сўнг ўттиз икки бурчак ҳолига келтирилган ва усти гумбаз билан ёпилган.

Самарқанд ташқарисида — Чўпон Ота тепаликларида қад кўтариб турган ва шу ном билан аталадиган мақбара ҳам айнан шу усулда барпо этилганлигини кўриш мумкин. Аммо Чўпон Ота мақбарасининг конструктив жиҳатдан кўриниши нисбатан фарқлироқ бўлиб, бу ерда куб шаклидаги асосий бино ҳажми хонанинг ички бурчакларида ўзаро кесишган тўрт тоқ воситасида ёпилиб, ўртадаги чоғроқ очиқ жой ясси гумбаз билан тўсилган. Унинг устига эса баланд барабан (айлана девор) кўтарилиб сўнг усти қуббали гумбаз билан ва яна бир марта кошинли гумбаз билан қопланган. Тошкентдаги Қалдирғочбий обидасидаги ва Шоҳи Зиндадаги саккиз бурчакли мақбаралар тарҳининг тузилиши ҳам чортоқ композициясининг ҳосиласи деб қаралса бўлади.

Бир хонали мақбараларнинг яна бошқа иккинчи кўриниши гумбазли — пештоқли бинолардир. Бундай мақбаралар IX—XII асрларда Ўзган, Термиз яқинидаги Султон Саодат, Косондаги Ҳусам Ота, Шоҳи Зинданинг ғарбий йўлаги ва бошқа жойларда барпо этилган бўлиб, темурийлар даврида ҳам уларни қуриш кенг тараққий эттирилган. Бинобарин Шоҳи Зинда комплексида қурилган мақбараларнинг асосий қисми, Шаҳрисабздаги Шамсиддин Кулол ва Гумбази Сайидон, ҳамда Марв яқинидаги Асҳоблар мақбаралари фикримизнинг далилидир.

Бу турдаги биноларнинг аввалгисидан фарқи шундаки, энди иморатнинг чортоқ кўринишидаги тўрт томони бир хилда қурилмасдан, асосий кириш қисми алоҳида маҳобатли тарзда қурилиб кириш йўли пештоқ орқали ўтади. Гўрхоналар кўпинча ер остига туширилиб, алоҳида даҳмалар қовланганлигини кўрамиз. Гумбазлар эса ҳам бир қаватли, ҳам икки қават тарзда, икки қаватлилари айлана девор — устивор (барабан) устига қўндирилган.

Мақбараларнинг турли туркуми Шоҳи Зинда узлаттоқ (некропол)ида намоён бўлади. Унинг кириш пештоқи 1434—1435 йилларда Улуғбек томонидан ўғли Абдулазиз номига қурилган. Киргандан сўнг пештоқ ортида чортоқ жойлашган. Унинг чап томонида ўша даврда қурилган қишки масжид ва ўнг томонида 1812—1813 йилларда қурилган Давлат Қушбеги мадрасасига туташ чиллахона жойлашган. Чортоқдан ўтгач XIX аср ўрталарида қурилиб XX аср

бошларида таъмирланган ёзги масжид (чап қўлда) — айвон ва мадраса орасидан узлатгоҳ йўлаги бошланади. Йўлак 40 пиллапояли зина бўйлаб давом этиб XVIII—XIX асрларда бунёд этилган иккинчи чортоққа олиб боради. Иккинчи чортоққа етмасдан чап қўлда қўш гумбазли мақбара жойлашган. Буни яқингача Қозизода Румий мақбараси деб ҳисоблашарди. Аммо қабр очилиб кўрилгач у ердан бир хотин ва қиз жасадининг суяклари чиққан. Шунга кўра бу бино халқ талқин этган Темурнинг энагаси Ўлжа энага ва унинг қизи Биби Синаб мақбараси бўлса керак. П. Ш. Зоҳидов бу бино Темурнинг шаҳар девори ташқарисидаги саройларидан бири бўлган ва кейин мақбарага айлантирилган деб ҳисоблайди. Иккинчи чортоқдан чиққан жойда ўнг ва сўлда иккитадан бир-бирига қаратиб тўртта мақбара қурилган.

Мақбараларнинг чап томонидан биринчиси, Амирзода мақбараси деб аталиб, 1386 йилда қурилган. Иккинчиси Темурнинг опаси Қутлуғ Туркан оқа томонидан қизи Шоди Мулк учун 1372 йилда қурдирилган. Амирзода мақбарасининг рўпарасида 1376 йилда Туғлу Текин номи билан боғлиқ бўлган Амир Хусайн мақбараси қад кўтариб турибди, (баъзи олимлар эса аксинча — Амир Хусайн онаси Туғлу Текин учун қурган дейишади).

Бу уч мақбаранинг меъморий тузилиши бир-бирига анча ўхшаб кетади, уччаловининг ҳам гумбази бир қаватли, хона остида қабргоҳ — даҳма жойлашган. Шоди Мулк ва Амир Хусайн мақбараларининг гумбази қиррадор ва бўртиб чиққан, Амирзода мақбарасининг гумбази пишиқ гингтан ишланган, ярим айланали бўртмалардан иборат. Бу гумбазлар кулоҳларни эслатади. Пештоқлар, кириш равоқларининг ички сиртлари, муқарнаслари тўғри шаклларга ажратилиб ниҳоятда нафис нақшланган. Пардозловчи материал сифатида сирланиб пиширилган лой ўймакорлиги (резная поливная теракота), сирланган нақшли сопол — парчин (майолика) ишлатилган. Нақшлари турли ислимий мадоҳил ҳамда "девоний" услубдаги ҳаттотий тасвирлардан иборат. Хоналарнинг ичкари томони ташқи сиртидаги каби асосан ложувард ва феруза тусли сир бериб безакланган.

Шоди Мулк мақбарасининг муқарнасларида Бариддин ва Шамсиддин, пештоқ равоқини кўтариб турган устун пойида эса Зайниддин ибн Шамсиддин Бухорий (баъзилар Табризий уста деб ўқишади) каби меъморларнинг исмлари ёзиб қолдирилган. Мана шу мақбара қаршисида жойлашган Ширинбека оқа мақбарасининг меъморий счими қолган уч мақбара кўринишидан фарқ қилиб, унинг икки қаватли қуббали гумбази куб устида қад кўтариб турган 16 бурчакли девор устига қурилган ва гумбаз остидаги деворларида чиройли панжаралар ишланган.

Пештоқ нақшинкорлигида кошинбуруш (резная мозаика) кенг қўлланилган, ҳаттотий нақшлари сулс ёзувида бажарилган. Бино ичида олти бурчакли плиткалардан баланд изора (панел) ишланган.

Бу олти бурчакли плиткаларда турнасимон қуш тасвири ислимий нақшлар билан олтин сувида ишланган.

Шоҳи Зинда комплексида юқорида қайд этилган мақбаралардан шимолга қаратиб йўлак ёқасида бир неча мақбара жойлашган. Йиллар ўтиши билан уларнинг кўпи бузилиб кетган. Унча-мунча бутун сақланиб қолганларидан учинчи чортоқнинг олд томонида, йўлакнинг ғарбий бетидан ўрин олган Амир Бурундуқ (XIV асрнинг 90 йиллари) ва унга етмасдан қад кўтариб турган иккита "номсиз" деб аталадиган мақбаралар бор. Улардан биринчисининг кириш равоқи ўнг ва сўл қирраси устуннинг 3/4 қисми шаклида ишланган. Мана шу устунларнинг кўзагисида Уста Олим ва Уста Али Насафийларнинг номлари сақланиб қолган. Иккинчисида эса Улуғ Султон бегим номи зикр этилган.

Учинчи чортоқдан ўтгач юқори ҳовлича деб номланувчи саҳннинг чап томонида 1405 йилда қурилган Туман оқа (Темурнинг хотини) шарафига қурилган ва унинг рўларасида 1361 йилда бунёд этилган мақбаралар бор. Ҳовличанинг тўрида эса XIV аср ўрталарида қурилган Хўжа Аҳмад мақбараси жойлашган. Бу биноларнинг ҳаммаси гумбазли — пештоқли услуб асосида шаклланган. Шулардан Амир Бурундуқ ва Туман оқа мақбаралари зийнатида кўпроқ кошнингбуруш ва кошникорлик ишлатилган. Қолганларида эса олдинги кўриб чиққан биноларимиз сингари сирланган сопол — парчин (май-олика) ва унинг ўймакорлиги кенг жой олган.

Амир Бурундуқ ва Туман оқа мақбаралари баланд думалоқ девор — устивор устига ўрнатилган қуббали гумбаз шаклида бунёд этилган. Туман оқа гумбазининг қуббаси анча тикроқ бўлса, Амир Бурундуқ гумбази худди Ширинбека оқа мақбараси каби бироз ялпоқроқдир. Бу тур гумбаз "шалғоми" деб аталади. Туман оқа пештоқининг сиртида ҳаттот Хўжа Бандгир туғронависи Табрезийнинг номи битилган.

Ширинбека оқа мақбараси даҳмасининг ёпмасида биз бутсимон тарҳли хонанинг Ўрта Осиёда энг қадимги ҳисобланадиган ясси (вальмовий) гумбаз билан ёпилишини кўрсак, Амир Бурундуқ даҳмасида Шарқ учун анъанавий бўлмаган бутсимон (крестовий свод) тарзидаги гумбазни кўрамыз.

Иккинчи турни ташкил этадиган кўп хонали мақбараларнинг шаклланиш жараёнини кўрсак, улар кўпинча гуруҳ қилиб эмас, балки алоҳида-алоҳида бинолар сифатида тикланган. Мисол тариқасида Самарқанддаги Оқ сарой, Шоҳи Зинда комплексидаги Улжа знага, Ишратхона (П. Ш. Зоҳидов бу уч бинони даставвал мақбара эмас, балки қаср иморати бўлган деб ҳисоблайди), Гўри Амир, Тошкентдаги Юнусхон, Бухородаги Чашмаи Аюб ва бошқалар кирази. Лекин Туркистондаги Хўжа Аҳмад Яссавий (1389—1399 йилларда қурилган), Шаҳрисабздаги Дорус Саодат (XIV аср охири) ва Ҳиротдаги Гавҳаршодбегим (1433 йил) мақбаралари ўзининг тузилиши билан алоҳида ажралиб туради.

Г. А. Пугаченкова кўп хонали бу уч мақбаранинг тарҳи бир-бирига ўхшаш бўлган, деб тахмин этади. Археология материалларига асосланиб бошқа олимлар ҳам бу фикрни тасдиқдаганлар. Мана шу уч иморатнинг ичида ўзининг дастлабки ҳолатида деярли сақланиб қолгани Туркистон (аввалги Ясси) шаҳридаги Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасидир.

Томонлари 65,5×46,5 м бўлган, тарҳи тўғри тўртбурчакни ташкил этадиган бу иморат ташқи кўринишидан анча мураккабдир. Унинг олд девори яхлит пештоқ шаклида ишланган бўлиб, ҳозирги баландлиги асосий хонаси катта-қозонхона гумбази қуббаси билан тенг — 37,5 м Пештоқнинг икки ташқи бурчагининг юқориси айланасимон, ости эса кўпқиррали қилиб ишланган. Пештоқдан ўтгач бино марказида жойлашган тепаси гумбаз шаклида ёпилган энг катта хона — қозонхонага кирилади. Бу гумбазнинг ички диаметри (ташқариси 20,5 м) пештоқнинг равоқи кенглигига тенг бўлиб 18,2 метрни ташкил этади. Қозонхона тўрида жойлашган чоғроқ равоқ ортида гўрхона жойлашган. Унинг усти айлана девор — устиворга ўрнатилган Амир Темур мақбарасиникига ўхшаш бўлиб, диаметри 10 метрли кунгираддор қуббали гумбаз билан ёпилган.

Пештоқ, қозонхона, гўрхоналарнинг икки ён томонида масжид, китобхона, қудуқхона, катта ва кичик Оқ сарой номли хоналар бўлиб, уларнинг умумий сони 35 хонани ташкил этади. Аҳмад Яссавий мақбараси XIV асрнинг 90 йилларида Темур топшириғи асосида XII асрда қурилган мақбара ўрнига солинган ва XVI асрда пештоқ равоқининг чап томониغا Абдуллахон тоқча қилдирган. Бинонинг асосий қисми томони 24—26 см, қалинлиги, 4,5 см ли, пештоқнинг юқори қисми ва ичкаридаги қайта ишланган қисмлари томони 26—28, қалинлиги 6—7 см ли пишиқ чорси гишт билан ишланган. Қозонхона ва гўрхонага кириш эшиклари ниҳоятда чиройли ёғоч ўймакорлиги санъати намуналаридир, уларнинг биринчиси Шоҳи Зиндадаги Қусам ибн Аббос ҳамда Шаҳрисабздаги Гумбази Сайидон мақбаралари эшикларига ўхшаб кетади. Мақбаранинг икки ён ва орқа девори ташқарисидан, катта гумбазнинг тагдевори рангли сирли кошинлар билан ишланган. Баъзи изораларда сирли нақшинкор сопол, меҳроб ва ички баъзи безакларида кошинбуруш ва муқарнас ишлатилган. Ташқи нақшлар орасида усталардан Хўжа Ҳасан ва Шамс Абдулваҳоб Шерозийлар ҳамда ҳижрий 800 (1397 йилда) йил сана ёзувлари сақланиб қолган.

Юқорида қайд этилганидек тоқи Хўжа Аҳмад мақбарасиникига ўхшаб кетадиган ва қурилиш даври ҳамда буюртмачиси у билан умумий бўлган Шаҳрисабздаги Дорус Саодат ("Бахт уйи") ёки яна Ҳазрат Имом ҳамда Жаҳонгир мақбараси номи билан машҳур бўлган иморатдан ичида қабр жойлашган пештоқнинг бир таянчи ва даҳма ер тўласидаги гўрхона сақланиб қолган. Пештоқ таянчи орасига жойлаштирилган қабр усти "туркистони" деб номланадиган Хоразм

учун анъанавий ва Бухородаги Чашмаи Аюб мақбарасида учрайдиган конуссимон гумбаз билан ёпилган. Бино сиртидаги копинкорлик ичида мураккаб муқарнас ва гулкорлик намуналари сақланиб қолган.

Ҳиротда 1433 йилда қурилган учинчи шу турдаги иморат — Гавҳар Шод мақбараси ҳам қисман сақланган.

Умуман олганда Темур ва Темурийлар даври маданияти бутун дунё ўрта асрлар маданий тараққиётида катта йўлбошловчи куч бўлиб хизмат қилган. Шаҳарсозлиқда маълум қонуният ва билимлар йиғиндиси, меъморчиликда чексиз янги ечимлар ва амалий безак намуналари, қурилмалар шакллари, геометрик уйғунлик усуллари келиб чиқди ва юқори даражасига эришди.

VI БОБ

ЎЗБЕК ХОНЛИКЛАРИ ДАВРИ МЕЪМОРЧИЛИГИ ВА ШАҲАРСОЗЛИГИ

(XVI асрдан XX аср бошларигача)

Нафақат Ўрта Шарқ, балки бошқа бир қанча йирик мамлакатларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган темурийлар давлати 1405 йилда Амир Темур вафот этган сиёсий келишмовчиликлар майдониغا айланди. Темурнинг ворислари — ўғли Жаҳонгир, невараси Султон Муҳаммад унинг ҳаётлик вақтидаёқ вафот этишгани валиаҳдлик масаласини чигаллаштириб юборди. Натижада Темур вафотидан сўнг унинг невараси ва эваралари орасида мамлакатнинг бош шаҳри — доруссалтанат ҳисобланган Самарқанд тахти учун жанжаллар бошланди. Бу келишмовчиликларни бартараф этиш учун Хуросоннинг маркази бўлган Ҳирот шаҳрида ҳокимлик қилаётган Шоҳрух ибн Темурбек Самарқандни босиб олади ва тахтга ўз ўғли Улугбекни ўтқзади. Гарчи у 40 йил мобайнида Мовароуннаҳрда подшоҳлик қилиб сиёсат, иқтисодий ва маданий ҳаёт равнақини барқарор этган бўлсада, умрининг охириги йилларида ўғиллари Абдулазиз ва Абдулатифга бўлган айрича муносабати нифоққа олиб келди. Абдулатиф ўз отасини қатл эттириб, 6 ойча шоҳлик қилган бўлса, қолган 50 йил (1450—1500 йиллар) мобайнида Мовароуннаҳрни бошқарган темурийлар орасида бирлик бўлмади.

Буюк мамлакатнинг бир қанча шоҳликларга бўлиниб кетиши, сиёсий ва иқтисодий беқарорлик Ўрта Осиёга Шайбонийхон бошчилигидаги кўчманчи қабилаларнинг бостириб келишига имконият яратиб берди. Шайбонийхон 1501 йилда ҳужум бошлаб дастлаб мағлубиятга учраган бўлсада қисқа вақт ичида Бухоро ва Са-

марқандни босиб олди. Кейинроқ Ҳисор, Фарғона ҳамда Тошкентни босиб олиб Хуросонга ҳужум қилди.

Шайбонийхоннинг қўшинлари 1501 йилда Марв ёнида енгилгач ва унинг ўзи вафот этгач, охириги теурий — Самарқанд тахтини учинчи карра эгаллаган Бобурни Шайбонийхоннинг жияни (биродарзодаси) Убайдуллохон жанг қилиб енгди. Шундай қилиб Ўрта Осиёда Теурийлар салтанати тугатилиб Олтин Ўрдадан келган Шайбонийлар хонадони бошчилигидаги кўчманчи ўзбеклар ҳокимияти ўрнатилди.

БУХОРО ХОНЛИГИ МЕЪМОРЧИЛИГИ ВА ШАҲАРСОЗЛИГИ

(XVI аср бошларидан 1920 йилгача)

Шайбонийлар Мовароуннаҳрни забт этгач Бухоронинг иқтисодий ва маданий маркази сифатида мавқеи ошиб борди. 1533 йилда пойтахт Самарқанддан Бухорога кўчирилади, айниқса Абдуллахон даврида (1557—1598 йиллар) Бухоро пойтахт шаҳарга айлантирилиб, Бухоро хонлиги юзага келди ва кўп ишлар амалга оширилди. Академик В. В. Бартольд Абдуллахонни қорахоний Арслонхон ва Амир Темурдан кейинги буюк қурувчи деб атаган. Дарҳақиқат у қурдирган бино ва иншоотларни бугунги кунда ҳам Бухоро вилоятидан то Сирдарё воҳаларигача учратиш мумкин.

Абдуллахон вафотидан сўнг Бухоро хонлиги тарқоқ феодал мулкларга бўлиниб кетди. Хуросонни Эрон шоҳи Аббос босиб олган бўлса, Тошкент қозоқ хони Таваккал тасарруфига ўтади. Хива хонлиги мустақилликка эришади. XVI аср охириларида то 1753 йилгача Бухоро хонлигининг қолган ҳудудида аштархонийлар сулоласи ҳукмронлик қилди. XVIII асрда Фарғона Бухоро хонлиги таъсиридан чиқиб мустақил идорага эга бўлади. Бухоро хонлиги Эрон шоҳи Нодиршоҳнинг вассалига айланиб қолди. Нодиршоҳ Бухоро ҳокимиятини ўз вакили Муҳаммад Ҳаким оталиғига топширади ва "оталиқ" бошқаруви келиб чиқди. 1753 йилда тахтга чиққан унинг ўғли Муҳаммад Раҳим оталиқ ўзини амир деб эълон қилди. Натижада 1753—1920 йилларда Бухорода ҳукмронлик қилган манғитлар сулоласининг Бухоро амирлиги юзага келди.

Охириги археология тадқиқотларига асосланиб ёши 2300 йил деб белгиланаётган Бухоро шаҳри бир неча маротаба ҳудудини ўзгартирган бўлса ҳам, унинг арки ўрни кўп даврлардан бери ўзгаргани йўқ. XVI асрда ҳам шаҳарнинг асосий унсури шу иншоот ҳисобланган ва марказий кўчаларнинг йўналиши унинг жойлашишига қараб белгиланган. Аркка Сиёвуш асос солган деган фикр мавжуд. Гўёки у бир неча карра бунёд этилган ва ҳар сафар бузилиб кетаверган. Ниҳоят Катта айиқ юлдузи туркумига ўхшаш шакл бунёд этилгач, арк истехоми бунёд бўлган эмиш. Ҳар ҳолда

14-расм. Бухоро. Шаҳар тарҳи, XIX аср.

аркнинг чегараси бўйлаб кўриниши ўша юлдуз туркуми кўринишига ўхшаб кетади.

Баландлиги тахминан 20 метр бўлиб, майдони 4 га бўлган Бухоро арки шайбонийлар даврида бошқарув шаҳарчаси тарзида зич ҳолда қурилган. Шундан сўнг унинг девори ҳам, устидаги иморатлар ҳам бир неча марта қайта қурилган. Дастлаб унинг шарқ ва ғарб томонида 2 дарвозаси бўлган. Бугунги кунда ғарб томонда икки гумбазча билан тугалланган гулдасга безаб турган пештоқли дарвозахона сақланиб қолган. Унинг энг юқори қисмида нағорахона деб номланувчи олди пешонли хоначалар туркуми сақланиб қолган. Дарвоза доло орқали ўтадиган бурама пандус орқали юқorigа — арк савдосига олиб чиқади. Долон ён деворларида ҳибсхоналар ва хонахонага олиб борадиган йўлак жойлашган. Арк савдосида олинган жойда саройнинг жума масжиди жойлашган. У XVIII ас охирида қурилган бўлиб, баъзи конструкциялари шу жойда бўлган бугунги шундай иморат кўринишини ташкил этади. Бу масжид маҳалла масжидлари сингари уч томони ёғоч устунли айвон билан ўраб олинган хонақоҳдан иборат. Масжиддан жанубга қараб соломхонага олиб боровчи тор кўча бошланади. Унинг марказий қисмида чорсу деб аталувчи чорраҳаси бор. Шу ердан шарқ томонга қараб девонбеги, қушбеги хоналари ма маҳкамалар жойлашган. Унинг ёнида тош ётқизилган атрофи икки қаторли баланд ёғоч устунлар билан ўралган ҳовли кўринишли ёзги сарой жойлашган. Бу саройнинг нақшли пештоқи 1605 йилда қурилган. Дарвозадан кирилгач ҳовли олди Бухоро тураржойларига хос гуломгард деб юритилувчи кўндаланг девор билан тўсилганлиги кўринади. Тўртбурчак ҳовлининг тўрида эса Нурота мрамаридан қилинган тахтиравон жойлашган. Бу ерда амирларнинг тож кийиш (тахтга ўтқазиш) маросимлари ижро этилган, ҳамда элчилар қабул қилинган. Ҳовлининг жанубида меҳмонхона, қорихоналар ва хазина сақланадиган ертўлалар жойлашган. Арк дарвозасидан жанубга Регистон майдонига қараган амир шоҳайвончаси қурилган. Аммо аркдаги биноларнинг аксарияти инқилоб кунлари ва ундан кейин бузилиб кетган.

Шайбонийлар сулоласи даврида Бухоро Шаҳристони кенгайтирилиб, арк унинг ичида қолиб кетган. Абдуллахон шаҳар деворлари, дарвозалари ва фассларни қайта қурдирган. XVI аснинг иккинчи ярмида шаҳар кенгайтирилиб Жўйбори шайхлар мулки ҳисобланмиш шаҳарнинг ғарбий қисми ҳам девор билан ўраб олинган. Биноларни ансамбль тарзида жойлаштиришга эътибор берилиб шаҳар структураси қайта тузилади. Чунончи асосий чорраҳаларда Тоқи Ордфуршон, Тоқи Заргарон, Тоқи Телпак Фурушон ва Тоқи Тиргарон номли бешта Чорсу типдаги гумбазли савдо иншоотлари бунёд этилган. Бу савдо гумбазларининг биринчиси ва охиригиси бизнинг асримизда вайрона ҳолига келганлиги туфайли бузиб ташланган.

Қолган учтаси ҳозирги кунда ҳам салобат тўкиб, шаҳар асосий йўналишларини белгилаб турибди. Бу савдо гумбазлари бугунги кунда аҳоли орасида биринчи, иккинчи, учинчи гумбаз (баъзилар "кумпол" дейишади, бу русча "купол" сўзининг бузилиб ишлатилишидир) ёки тоқ деб юритилади. Шулардан учинчи гумбаз ски Тоқи Заргарон деб номлангани қадимий шаҳристон чорраҳасида жойлашган бўлиб, XV аср ботида ҳам бу жой Чорсу деб номланганлиги маълум. Тоқи Заргарон деб аталишининг ўзи ўз номи билан заргарлар гумбази эканлигидан алоҳат бериб турибди.

Бу бинонинг тарҳи квадрат кўзинишга эга. Унинг марказий композицион ўқлари бўйлаб тўрт пештоқ тўрттала кўча томонга қаратилган. Иншоотнинг марказий қисми савдога ўзаро кесишган тоқлар воситасида кўпбурчакли устивор устига қурилган улкан гумбаздан иборат. Гумбаз ости устиворининг ўн олти панжараси бор. Ички томонида эса тоқлар кесишувидан ҳосил бўлган жак (шитовидний парус) деворлар билан кўпбурчакли боғлиб турибди. Марказий гумбаз ичидаги бино бурчаклари тўртта ва унинг атрофидаги усти кичкина гумбазчалар билан ёпилган йўлак қисми эса саккиз равоқли қилиб қурилган. Йўлак ташқи деворининг ичкари томонида яна 16 та равоқ ишланган. Ҳар қайси пештоқнинг икки ён қисмида (олд томонида) яна 2 тадан равоқлар ишланган бўлиб, улар жами 36 та дўкон ва устахоналар жойлашишига мўлжалланган.

Тоқи Заргарондан жанубга чиқадиган пештоқи ёнида бизнинг асримизда бузиб ташланган ўша даврда Ҳинд карвонсаройи деб аталган карвонсарой бўлган. Ундан қуйироқда эса 1577 йилда қурилган савдо иншооти — Абдуллахон Тими жойлашган. Агар Тоқ ва Чорсуларда кечаси дўкон ва устахоналар ёпилиб, бинони кесиб ўтган кўчалар ўтиси жойи сифатида фойдаланилган бўлса, Тим спиқ иморат тарзида ишлатилган ва шу жиҳати билан бугунги кундаги катта магазинларни эслатади. Абдуллахон Тими камёб ва қимматбаҳо газмоллар савдосига мўлжаллаб қурилган. Бу иморат тарҳи ҳам квадрат шаклида бўлиб, бинонинг бош кириш йўллари Тоқи Заргарондан Тоқи Телпақфурушонга бориладиган савдо кўчасига қаратилиб, кўчанинг шарқий бетида қурилган. Бино тара (фасад)ининг марказида бир асосий ва икки чеккасида яна иккита кичикроқ пештоқли эшиклар ўрнатилган. Иморат марказида саккиз бурчакли пастак устиворга катта асосий гумбаз ўрнатилган. Унинг шарқ ва ғарбида асосий йўлак устига чўзинчоқ шаклидаги туйнукли гумбазчалар қурилган. Шунингдек катта гумбазда ҳам ёриткич туйнуклар мавжуд. Бино ичида жами 55 та савдо равоқлари жойлашган.

Абдуллахон Тимидан жанубга қараб йўналган кўчанинг икки томонига раста, дўкон ва устахоналар қурилган бўлиб, мазкур кўча зич ҳолда шарқ томонга нисбатан синган йўналиш бўйлаб Бозори Корд ҳаммоми ёнидан ўтиб Тоқи Телпақфурушонга олиб чиқади.

Телпакфурушон тоқи савдо гумбази ўзининг меъморий счими жиҳатидан бошқа савдо гумбазлари ва умуман гумбазли бинолар ичида ажралиб туради. Унинг марказий гумбази 6 та пилпояга ўрнатилган. Гумбаз ва маҳрут ораси пастак думалоқ устивор шаклига эга. Гумбаз маркази ва маҳрут деворларидан ёруғлик тушадиган махсус туйнуқлар ишланган.

Тоқи Телпакфурушоннинг шимолий йўлагида балхи гумбазлари, ичкарироқда тўрт катта равоққа энгаштирилган кичик равоқчаларга қурилган гумбаз, гажжак қаносли ва устиворли гумбаз сингари турли конструкциялар қўлланилган. Ундан жанубий шарққа ва жанубий ғарбга қарата қўш равоқли икки киргаш йўли ва худди шу тарздаги уч томонга қаратилган пештоқлар ишланган.

Яна бир савдо гумбази бу олдинги иккитасидан жанубий шарқроқ томонда жойлашган (Бухорода 1-"кумпул" яъни русча "купол" яъни 1-гумбаз дейишади) Тоқи Саррофон (яъни пул алмаштирувчилар) гумбазидир. Бу савдо гумбази олдинги иккитасидан кичикроқ бўлиб, унинг асосини "линг зарба" 1243678 усулида ўзаро кесишган тўрт катта тоқ тепасидаги думалоқ устиворга ўрнатилган анча тик кўринишли гумбаз ташкил этади. Гумбаз юқорисида саккизта кичикроқ пилпоялар устига яна бир кичик гумбазча ўрнатилган. Бинонинг шимоли-ғарбий бурчагидан унинг ёнидан оқиб ўтувчи Шоҳруд ариғига зинапояли тушиш йўлаги ўрнатилган.

Тоқи Саррофоннинг жанубий йўналишида шу номли ҳаммом жойлашган. Умуман Бухоро ҳаммомлари ўрта аср Ўрта Осиё меъморчилигида кенг тарқалган ҳаммомлар турларининг асосини ташкил қилади. Бинобарин буларнинг барчасига хос бўлган биринчи омил иссиқни тежаш мақсадида қисман (тахминан ярмиси) ер остига туширилиб қурилганлигидир. Уларнинг баъзи бирларида хоналар сони кўпроқ ёки озроқ бўлишидан қатъи назар қўйидаги номли хоналар мавжудлигини кўрамыз: роҳрав (йўлак), пой шўйи аввал (дастлабки оёқ ювиш хонаси), пой шўйи сони (сўнгроқ оёқ ювиш), миёнсарой ва унга туташтириб қурилган гармхона (иссиқ хона), хунук хона (совуқ хона), ходимхона. Миёнсарой бино марказида жойлашган асосий чўмилиш хонаси бўлиб кенг ва баланд гумбазли қилиб ишланган. Унинг тепасида (ойна билан тўсилган, ёруғлик туйнуғи қолдирилиб, ён девор томонларига чуқур равоқлар, марказ, бурчак ва атрофларига супалар қилинган. Супа ва равоқлар қолган барча хоналарда ҳам бўлган. Иссиқхона ва совуқхоналарда иссиқ ва совуқ сув учун махсус ҳовузлар бўлган. Иссиқхона орқасида қудуқ ва гўлах (иситиш хонаси) ўрнашган. Гўлахда сув иситилиши билан бирга ер ости йўлларида иссиқ ҳаво юборилиб ҳаммом хоналари (совуқ хонадан бошқаси) иситилган. Асосий хоналар поли катта мармар тахталардан ишланган. Ювинди сув тозорлар орқали шаҳардан ташқарига обпартавга чиқарилган.

Бухоро арки, савдо гумбазлари бозор ва расталарга туташ марказий кўчалар йўналишларини белгилаб берган бўлса, шаҳарнинг умумий қиёфасини унинг меъморий ансамбллари сиз тасаввур этиб бўлмайди. Шулардан ансамбл сифатида хонлик даврида илк шаклланган Пойи Minor ансамблидир. Бу ансамбл 1127 йилда қурилган машҳур Минораи Калоннинг икки ён томонида мавжуд бўлган олдинги бинолар ўрнига қайтадан 1514 йилда бунёд этилган Масжиди Калон (Катта масжид) ва 1530—1536 йилларда қад кўтарган Мадрасаи Мири Араб иншоотларидан иборат.

Масжиди Калон жомъе масжиди сифатида IX асрдан мавжуд пойдевор устига қайтадан қурилган бўлиб томонлари 127×78 м дан иборат. Бу ерда бир вақтнинг ўзида 12 мингга қадар одам намоз ўқиши мумкин бўлган. Бинонинг бош пештоқи шарққа қаратиб қурилган. Дарвозахона эса тўрт тоқга мингаштирилган "линг зарба" услубидаги яна тўртта ярим тоқли саккизбурчак устига ўрнатилган ҳар ички қирраси ярим тоқ шаклида ишланган саккиз ёқли гумбаз билан жуда ҳам гўзал тарзда ёпилган. Катта пештоқнинг орқа томонида ҳовлига қарата яна бир пештоқ ишланган. Бу усул мадрасалар ва жомъе масжидларига хосдир. Ҳовлининг тўрида пештоқли мовий гумбаз билан ёпилган мақсура бор. Тўртбурчак ҳовли ён томонлари тўрт қаторли, олд ва тўр қисми 5 қаторли йўлак ташкил этувчи гиштин устунли айвонлардан иборат. Ҳовли гир атрофи тоқлар билан ўраб олинган бўлиб икки ён томони марказларида ҳам икки кичикроқ пештоқлар бор. Айвонлар ёпмасидаги 288 гумбазчани 208 гиштли устунлар кўтариб турибди. Ҳовлининг мақсурага яқинроқ қисмида усти гумбазча билан ёпилган саккиз дарчали чортоқ типидagi мезана қад кўтариб турибди. Меҳроб, гумбаз устивори мақсура ва кириш пештоқларида кошинкорлик, кошинбуруш ва парчин ишланган. Ҳовли ва даргоҳ тарзларида силлиқланган пишиқ гишт ораларига кўк, мовий, оқ рангли кошинлар қўшиб терилган.

Масжиди Калон рўпарасида сал баландроқ кўтарилган сунъий саҳнликда турган Мири Араб мадрасаси анъанавий меъморий усул асосида қурилган. Ҳашамдор бош пештоқ, ташқарида икки бурчакда икки гулдаста, пештоқ ва гулдасталар оралиғида баланд думалоқ устивор (барабан)ларга ўрнатилган икки феруза гумбаз. Унг томондаги гумбаз остидаги хона бугунги кунда ҳам масжид вазифасини ўтайди. Дарсхона вазифасини бажариши лозим бўлган чап томондаги бўлмасида эса Убайдуллохон ҳамда мадраса бунёдкори Абдулла Яманий ўз яқинлари билан кўмилган. Ҳужралар бош пештоқ томонидаги кўчага (Масжиди Калонга) ҳамда ҳовлининг тўрт томонига қаратиб икки қатор қилиб қурилган. Ҳовли бурчаклари ҳужра равоқлари билан чегараланган ва тўрт деворнинг ўртасида чуқур равоқли тўртта пештоқ ишланган. Хилхона гумбази тўртта ўзаро кесишган тоқ устига декоратив гумбаз ва айлана устиворга

ўрнатилган ташқи қуббадан иборат. Ҳовлидаги айвоннинг юқори қисмида панжара бўлган. Бино пардозида кошинкорлик ва кошинбуруш ишлатилган.

Қўш мадраса номи билан машҳур бўлган ансамбл Модари Хон ва Абдуллахон мадрасаларидан иборат. 1566—1567 ва 1588—1590 йилларда қурилган бу икки мадраса ҳам бир-бировига қарата солинган. Модари Хон мадрасаси содда кўринишга эга бўлса, Абдуллахон мадрасаси ниҳоятда мураккаб боғланган хоналар туркумидан иборат.

Модари Хон мадрасасининг олдинги томони бино тарзига Бухоро мадрасасозлиги анъаналарига хос равоқчалар чиқарилган. Пештоқ орти қисми Бухоро ва Ғиждувондаги Улугбек мадрасалари ечимига ўхшаб кетади. Бош пештоқ орқаси ва унга қаратилган ҳовли тўрида пештоқли икки айвон бор. Ён томонларда эса айвон ҳам, пештоқ ҳам йўқ. Бинонинг умумий тарҳи трапеция кўринишида, ўнг ва чап томонида қишки дарсхона ва масжид бор. Бурчакларга гулдаста, ташқи изора ва шарафаларда қисман чизиқли кошинпардозлик ва кошинбурушлик ишлатилган.

Модари Хон мадрасасининг қаршисида, кўчанинг ғарбий бетида Абдуллахон мадрасаси қурилган. Бу мадраса ўзининг тарҳи, ҳужраларининг ечими ва яна бир қатор меъморий ечимлари билан ўша давр меъморчилик санъатининг баъзи мутахассисларнинг фикрига кўра заифлашганлигидан эмас, балки ўзига хос янги поғонага кўтарилганлигидан далолат беради. Бино тарҳига назар солсангиз, унинг ғайрианъанавийлиги диққатни тартади. Чунончи тўртбурчак ҳовлига тўртта анъанавий айвон чиқарилган ва мадрасанинг тўридаги хоналар усти гумбаз билан ёпилган берк ҳовлича атрофини ўраб турибди. Хоналарнинг бу гуруҳи орқа девор томонидан бўртиб чиққан. Шунингдек, шимолий томонда ҳам ёзги дарсхона ортидаги бир неча хоналар ён девор чизиғидан бўртиб чиққан. Мадрасанинг жанубий девори ҳам тўғри чизиқли бўлмай, балки тирсаксимон синиқликларга эга.

Абдуллахон мадрасасининг бош пештоқи ҳам икки гулдаста билан чегараланган. Улар орасида кўчага қаратилган ҳужралар жойлашган. Икки орқадаги чекка бурчак ва шимолий бўртма ортида жами яна учта думалоқ бурж бор. Бино олд томони гишт ва кошинлар билан силлиқланган, пештоқ ва равоқ бағаллари ҳамда дарсхонаси парчин билан пардозланган. Мадраса дарвозаси ўн бурчакли гириҳ асосидаги бешюлдузли панжаралар орасига жойлаштирилган ислимий ўймақори турунжлардан йиғиб чиқилган. Бу мадрасанинг дарвозасидаги ўймақорлик Бухородаги Кўкалдош мадрасасининг дарвозаси билан айнан бир хиллиги уларнинг ягона уста тарафидан бажарилганлигидан далолат беради.

Умуман бу бинонинг диққатга сазовор жойлари кўп. Булар масжиднинг умумий деворлари йўналишига нисбатан қийшиқроқ

жойлаштирилиши, бино тўрида ёпиқ ҳояли борлиги, унинг иккинчи ошёнида галерея солинганлиги, бурчак хоналарининг 45° ўқ бўйлаб ечилиши, ҳужралардаги ташнов ва мўрилар йўналишида ўз аксини топади.

Бухоро хонлиги меъморчилиги шаҳарсозлик тараққиёти, бино турларининг ривожланиши ва умуман янги меъморий ҳамда бадиий амалий санъат тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бу соҳани ўрганиш борасида жуда кўплаб илмий изланишлар олиб бориш мумкин. Жумладан биз юқорида баён қилиб ўтган обидалардан ташқари шаҳарнинг XVIII асрда кенгайтирилган қалъа қисмида Абдулазизхон барпо эттирган Ҳавзи Нав ансамбли ҳақида ҳам тўхталиб ўтиш жоиздир. Бугунги кунда бу ҳовуз транспорт қатнов ҳалқа йўли остида қолиб кетган бўлса, шу ҳовузнинг жанубий-ғарбий томонида қурилган Волидаи Абдулазиз масжиди ва унинг қаршисида қад ростлаган Жўйбори Калон мадрасалари нисбатан дуруст ҳолатда сақланиб қолган. Жўйбори Калон мадрасаси умуман Бухородаги бошқа мадрасаларга бир қадар ўхшаб кетсада, Волидаи Абдулазиз масжиди бошқа масжидлар меъморий ечимидан кескин фарқ қилади. Унинг асосини чоғроққина ҳовличанинг чап томонидаги бир хил пастаккина гумбазчалар билан ёпилган масжид, унинг рўпарасида эса баланд гумбазли хонақо ва буларнинг ҳар иккаласини бирлаштириб турувчи кўндаланг жойлашган йўлак ташкил этади. Кириш пештоқи олд томонига айвонли қилиб чиқарилиб иморатнинг олд ва бир томони ёғоч устуни айвон билан чегараланган. Айвоннинг олд томонига кичикроқ минора ўрнатилган. Бу ансамблга яқин жойдаги Халифа Худойдод комплекси, Чор минор номи билан маълум бўлган Халифа Ниёз мадрасаси, Баланд, Хўжа Зайниддин ва Боло Ҳовуз масжидларида ҳам қатор ўзига хос қайтарилмас меъморий ечимлар мавжуд. Бундан ташқари Чор Бакр, Ҳазрат Баҳоутдин, Ситораи Моҳи Хосса каби шаҳар ташқарисидagi турфа ансамбллар, шаҳар гузарларидаги иморатлар, маҳалла марказлари, масжидлари, мўъжаз мадрасалар ва карвонсаройларни бирма-бир санаб ўтиш мумкин.

Бухоро тураржой бинолари меъморчилиги эса меъморчилик санъати тарихини ўрганишда бутун бир хазина бўлиб хизмат қилади. Бу ҳақда VII бобда махсус тўхтаб ўтилади.

ХИВА ХОНЛИГИ МЕЪМОРЧИЛИГИ АНЪАНАЛАРИ

Темурийлардан Султон Хусайн мулкига кирган Хоразм ерлари 1505 йилда Шайбонийхон қўл остига ўтади. Аммо 1512 йилда шайбонийлар таъсиридан холи бўлган бошқа ўзбек хони Элбарсхон Хива хонлигига асос солди. Бу хонлик ерлари Хоразмдан ташқари Манғишлоқ, Деҳистон, Узбой ва шимолий Хуросонни ўз ичига олган. Шу даврдан бошлаб то XIX асрнинг иккинчи ярмигача Хива

ва Бухоро хонликлари, Эрон подшоҳлиги, қозоқ, қорақалпоқ ва туркман беклари орасида тахт ва мулк талашиш натижасида ўзаро урушлар бўлиб ўтди.

Шунингдек, Англиянинг Эрон, Афғонистон ва Ўрта Осиё бозорларига эгалик қилаётганлиги ва турли хил низоларни кузатиб турган Рус империяси 1717—1873 йиллар орасида Хива хонлигига қарши юриш қилди.

Ниҳоят Хива хонлиги Рус империяси вассалига айлантирилиб, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар Россияга қарам бўлиб қолди.

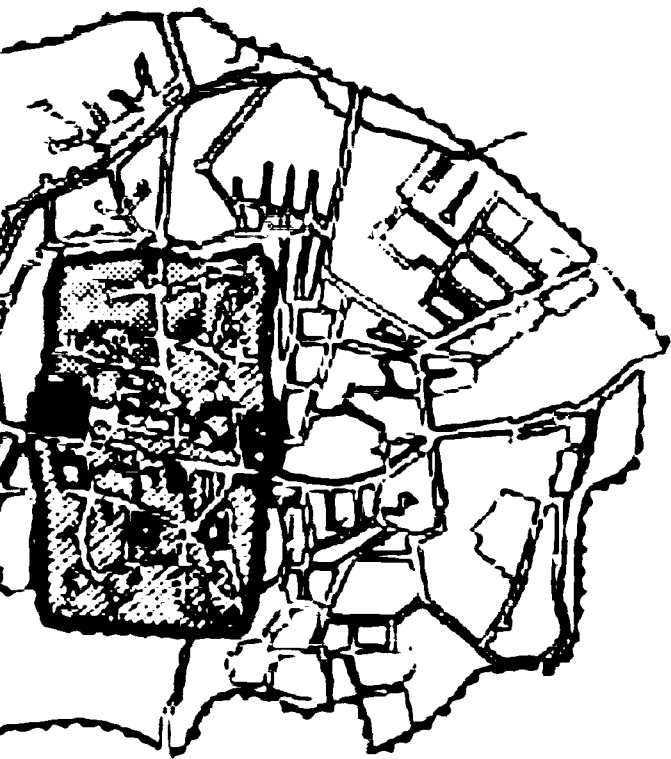
Аввал бошда Ўрта Осиё билан узвий савдо-сотиқ алоқаларини амалга ошириб турган Олтин Ўрда хонлиги ва унинг тасарруфидаги ерларнинг Россия империяси томонидан босиб олинishi сиёсий ҳаётга таъсир кўрсатиб, савдо ва карвон йўлларининг ўзгаришига олиб келди. Дарёлик канали қаровсиз қолиб Урганч (ҳозирги кўҳна Урганч) ва Вазир шаҳарлари сувсизликдан ва сиёсий-иқтисодий таназзул оқибатида жанубга томон кўчиб ўтишади. Шундан сўнг Хива хонлигининг пойтахти шу пайтда Янги Урганч деб номланган ҳозирги Урганчга ва кейинроқ (XVII асрда) Хива шаҳрига кўчирилди.

Хива, Урганч, Ҳазорасп, Хўжайли, Тошқовуз, Гурлан, Хонқа ва Манғит шаҳарлари савдо ва ҳунармандчилик марказларига айланади. Шоҳоб, Ярману, Ғазоват, Полвонёб, Лавдан ва бошқа бир неча каналлар қазилиб, сув чиқарилади. Ободончилик ишлари ривожлантирилиб, мёморчилик ва шаҳар қурилиши ишлари ҳам Янги поғонага кўтарилади. Хива хонлиги мёморчилиги хусусида гап кстар экан, Қадимги Хоразмнинг илк маданий тараққиёт марказларидан бири эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. У ерда шаҳар маданияти жуда қадим замонлардан бошлаб шаклланган бўлиб қанғли (милоддан олдинги VI асрдан бошлаб) маданияти даври шаҳарлари харобалари археологик қазилмалар олиб борилиши сабабли топилган. Хонқа ва Хива шаҳарлари минг йиллик маданий-тарихий тараққиётнинг гувоҳи бўлса, Ҳазорасп шаҳри 2,5 минг йиллик тарихни бағрида сақлаб турибди. Янги Урганч, Янги Қиёт ва Шоҳобод шаҳарлари эса XVII асрда Абдулғозихон ва Анушахонлар амри билан бунёд этилган.

Янги Урганч шаҳри тарихчи ва сайёҳлар таърифида тижорат маркази сифатида шарҳланади. Бу ерга Россия, Эрон, Афғонистон ва бошқа мамлакатлардан кўплаб савдогарлар оқиб кела бошлади, аста секин пахтани қайта ишловчи саноат корхоналари пайдо бўла бошлади. 1645-1646 йилларда Абдулғозихон асос солган бу шаҳарда XIX аср охирида 15 масжид, бир қанча карвонсаройлар ва бошқа маъмурий-ижтимоий иморатлар қурилган. Шаҳарни ўраб турган деворлар XX аср бошларига келиб қаровсизликдан вайрона ҳолатига келиб, ҳозирда сақланмаган.

15-расм. Хива.

Шаҳар тарҳи, реконструкция

Асфандиёр I (1623—1642 йиллар) ва Абулғозихон ҳукмронлиги (1642—1667 йиллар) даврида хонлик пойтахти Хивага кўчирилади. Афсоналар Хива шаҳрининг пайдо бўлишини Нуҳ пайғамбарнинг ўғли Сом номи билан боғлайди. Жумладан Матризо Қушбеги элатидаги "ҳейвақ" қудуғини қазилишини унинг номи билан боғлашади. X аср тарихчиси Мақдисий бу шаҳарни Гурганж ва Марв шаҳарлари орасидаги асосийлари, яъни карвон йўли ўтган шаҳарлар сирасига киритади. Археологик тадқиқотлар натижаси ҳам Хива шаҳри айнан X асрдан кеч бўлмаган даврда пайдо бўлганлигини кўрсатади. Аммо, XIII-XIV асрларда барпо этилган обидалардан фақатгина Сайид Оловуддин мақбарасигина сақланиб қолган¹.

Шунингдек, X-XIV асрга оид обидалар устида олиб борилган археология қазилмалари далиллари Ичон-қалъа ҳудудидан топилиб туради ва Жума масжидининг бўли устунлари ҳам шу даврга хосдир. Кўҳна Арк харобалари ҳам шу даврга хос деган фикрлар мавжуд. Эҳтимол шаҳар X-XIV асрларда унчалик катта бўлмасдан ҳозирги Арк ҳудудини (балки "ҳейвақ" қудуғи билан бирга) эгаллаган бўлса керак.

Полвон дарвоза, Оқ масжид ва Уч авлиё мақбараси бинолари ўрни XI-XIII асрда шаҳарнинг анча серавж қисми ҳисобланган. Сайид Оловуддин ва Паҳлавон Маҳмуд мақбаралари XIV асрда шаҳар чеккасидаги қабристонда вужудга келган. 1740 йилда шаҳарни Эрон шоҳи вайронага айлантиради. XVIII аср охирида қўнғирот уруғидан ҳисобланган иноқлар ҳокимият тепасига келгач, шаҳар ҳаёти ва умуман Хива хонлигида тикланиш юзага келади. XIX асрда Хива бизгача етиб келган ҳозирги кўринишини касб этади.

Ўрта Осиё шаҳарсозлигига хос бўлган шаҳарларнинг анъанавий уч бўлакдан ташкил топиши Хива тарҳида ҳам намоён бўлади. Шаҳарнинг умумий ҳудуди рабод атрофини ўраб турувчи девор билан чегараланади. Бу майдон 2,5×1,5 км ни ташкил этиб, шаҳардан ғарбга қараб чўзилган. Шимолий шарқ томони очик қолдирилган ташқи деворида 10 дарвоза бўлган. Булар: Қуйи (Хазорасп) дарвоза, Боғишамол (Янгиариқ), Шайхлар, Тозабоғ, Шоҳимардон, Тошоёқ, Гиндимиён, Гадейлар, Пшикинлик ва Қўш дарвозадир. Шаҳарнинг бу қисми Дишон (ташқари) қалъа деб номланади ва унинг ичида шимолдан жанубга ва шарқдан ғарбга икки асосий кўча кесиб ўтган тўртбурчакли, чўзинчоқ тарздаги ички шаҳар — Ичон қалъа мавжуд. Шунинг натижасида Ичон қалъада Боғча Дарвоза, Тош дарвоза ва Ота дарвоза номли тўрт дарвоза мавжуд. Ичон қалъанинг ғарбий қисмида, Ота дарвозадан кирилгач чап томонда анчагина жойни шаҳар Арки эгаллаб туради.

1

Кейинги археология тадқиқотлари Хиванинг ёши 2,5 минг йилга тенглигини кўрсатапти.

Ота дарвоза 1920 йилда бузиб ташланган эди, 1980 йиллар бошида қайта тикланди. Бугунги кунда Ичон қалъанинг тўрттала дарвозаси сақланган ҳолда Дишон қалъанинг баъзи дарвозалари сақланмаган. Дарвозахоналарнинг аксарияти XIX асрнинг иккинчи чорагида пахсадан тикланган эди. Қуйи (Хазорасп), Боғишамол (Янги ариқ), Гиндимийён, Қўш дарвозалар ва Ичон қалъадаги дарвозалар пишиқ ғиштдан қурилган. Дарвозаларнинг икки ён томони минорасимон қилиб ишланган дарвозахонали йўлакни ташкил этган. Минора (ёки гулдаста)лар ичида қоровулхона ва унинг юқорисида назорат (кузатув) хоналари жойлашган. Бу ердан томга олиб чиқувчи йўл бор. Томдан кўчага қарата (Қуйидарвоза, Боғча дарвоза ва Қўш дарвоза) очиқ равоқлар қилинган. Унинг устида эса кунгура шаклидаги тиргоҳ том пардеворининг изораси вазифасини бажарган. Дарвозахоналар тўсинлар ёйи гумбазлар воситасида ёпилган. Дарвозаларнинг баландлиги турлича бўлиб, асосан 10-15 метрни ташкил этарди. Дарвозалар равоқларининг энги Қуйи дарвозада 6 метр, Тош дарвозада 4,8 метр, Боғча дарвозада 4,3 метр ва Қўш дарвозада 4,2 метр. Қўш дарвоза ва Полвон дарвозаларнинг олд кўринишида кошинкорлик ишлатилган.

Хива обидаларининг кўпчилиги асосан кейинги асрларда бунёд этилганлиги уларнинг нисбатан яхши сақланиши сабабларидан биридир. Бу обидаларнинг қурилишдаги бинолар жойлаштирилишини кўриб чиқиш жараёнида меъморчилик соҳаси ниҳоятда серқирра эканлигининг гувоҳи бўлиши мумкин. Тураржой бинолари қишлоқ ва шаҳарларда бир-бирдан анча фарқ қилган.

Сарой ва қасрлар меъморчилиги ҳам ранг-барангдир. Бу хусусда фикр юритилар экан, энг қадимий обидалардан бири ҳисобланган. Кўҳна Аркнинг барпо этилиши хусусиятларини алоҳида таъкидлаб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Бу иншоот Ичон қалъанинг гарбий деворига туташ қилиб қурилган. Дарвозаси шарққа қаратилган ҳолда қурилиб, 80x50 метрлик саҳни эгаллаган бу саройда бир неча ҳовли бўлган. Кираверишдаги ташқи ҳовлининг иморатлари ҳозирги кунга қадар сақланмаган. Ҳовлининг тўрида атрофи девор билан ўраб олинган кўриниш хона деб номланувчи қабулгоҳ жойлашган. Унинг пишиқ ғишт билан фарқ қилинган ҳовлисида иссиқ кунда салқин қароргоҳ сифатида фойдаланиш мақсадида ўтов ўрнатилган тагсупа бор. Ҳовлининг жанубий қисмида олди икки устунли баланд айвонли қабулхона жойлашган. Қабулхона тўрида Хива хонларининг тахти жойлашган равоқ бор. Хона деворлари зарҳалланган ганч ўймакорлиги билан, айвон устунлари ва таг курсиси ёғоч ҳамда тош ўймакорлиги билан ниҳоятда нафис зийнатланган. Айвон деворларини Ибодулло ва Абдулло Жин лақабли усталар моҳирона ишланган гулпардозли сопол билан пардозлашган.

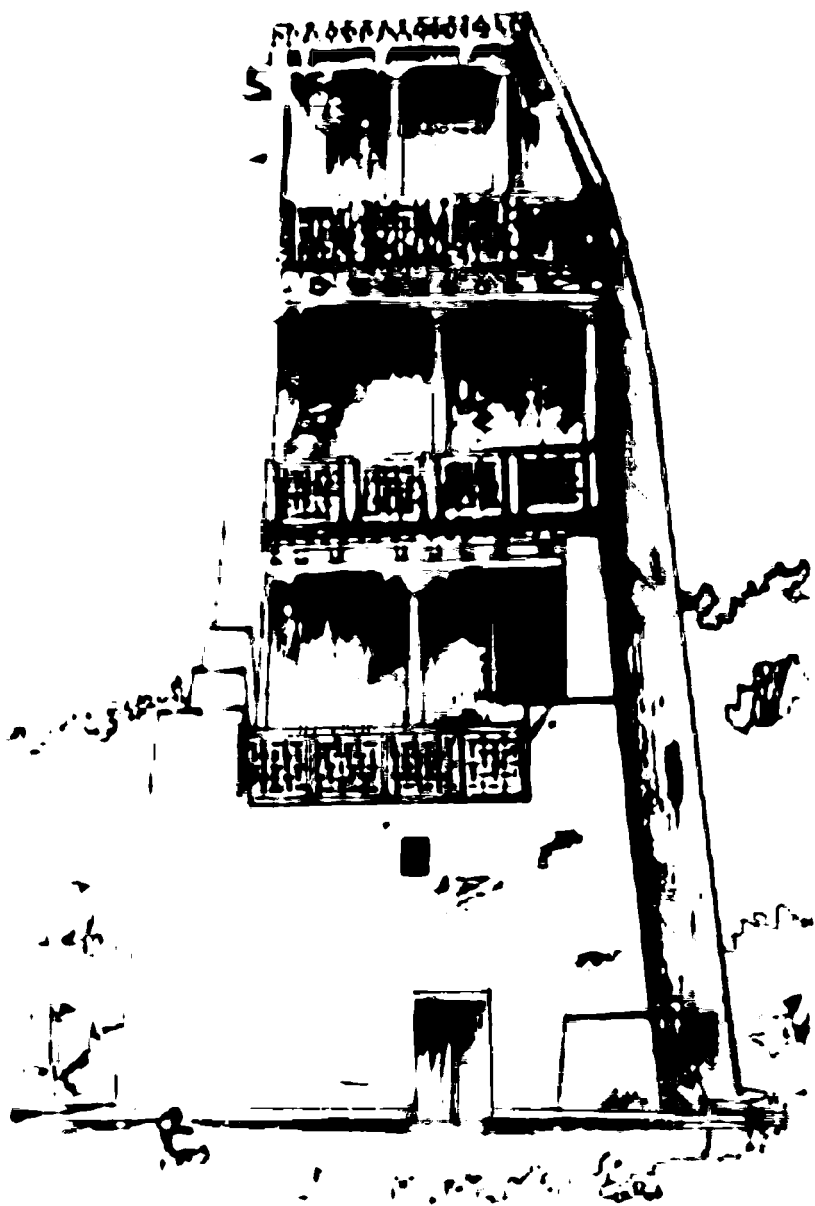
Кўҳна арк дарвозасидан кирилгач ўнг томонда кичикроқ ҳовлича бор. Бу ерда танга зарб этиш жойи, ёзги ва қишки масжид

жойлашган. Аркнинг шимолий қисмида ҳарам жойлашган, ғарбий девор снндаги сунъий тепаликда эса Оқ Шайх бобо кулбаси бор.

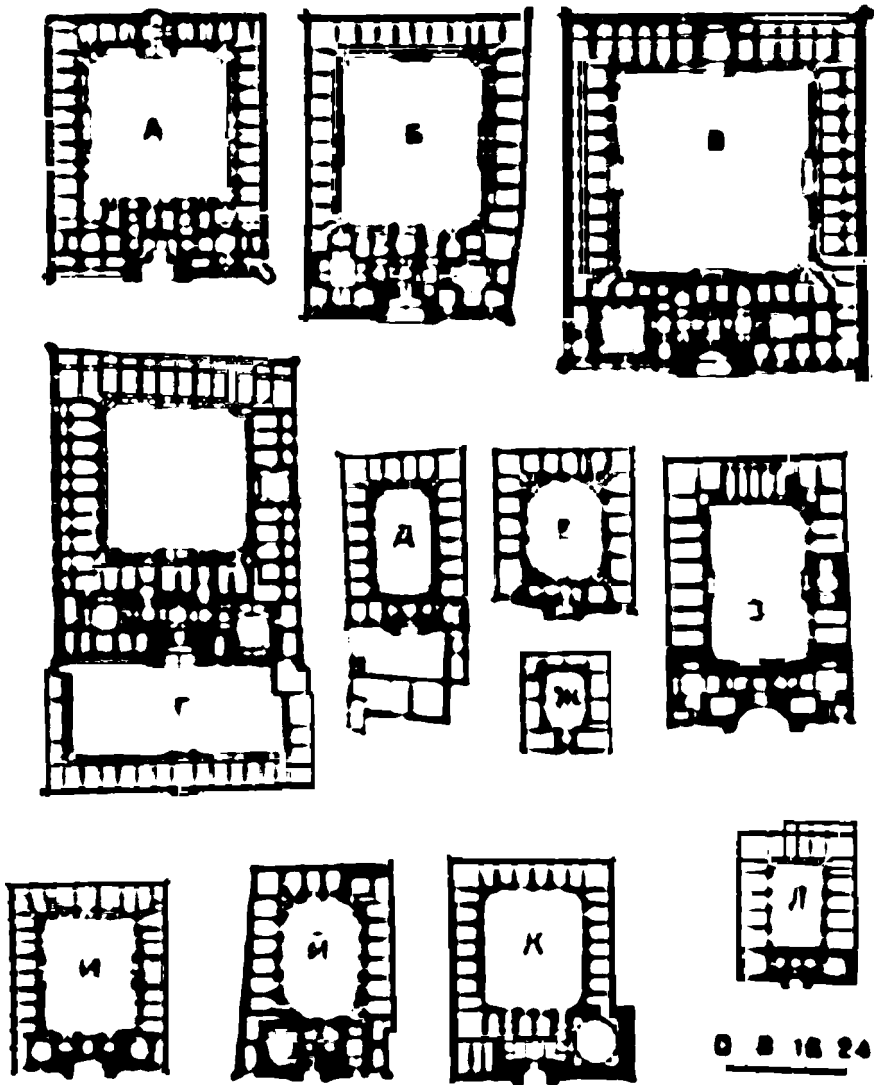
Иккинчи бир сарой иншооти — бу Хиванинг марказидан сал шимолийшарқда жойлашган Аллақулихон саройи ёки Тош ҳовлидир. Унинг икки дарвозаси ғарб ва жанубга қараган. Аввалига Арз ҳовли, кейин Ишрат ҳовли ва сўнгра ҳарам қурилиб Тош ҳовлининг ҳозирги кўриниши келиб чиққан (ҳозирги шарқ томондаги кириш йўли кейин қилинган). Арз ҳовлида ҳам худди Кўҳна Аркнинг кўриниш ховасидаги сингари олд айвонли қабул жойи, айвон ёнлари гулдаста, супачалар ва Хива тураржой иморатларида кенг учрайдиган хусусиятларни кўрамиз. Бу ерда ҳам гулпардозли сопол ишлатилган. Аммо айвонларнинг ҳашамдорлиги, устун, пойустун, девор ва хоналардаги нақшу нигорнинг нафислиги жиҳатидан тош ҳовлининг ҳарамига тенг келадигани йўқ. Унинг жануб томонида Хивача қурилиш услубига хос шимолга қаратилган баландлиги икки қаватга тенг 5 та улли (катта) айвон қаторасига жойлашган. Улли айвонлар оралиги ва орқа томонларида хоналар қурилган. Ҳарамга қараган деворлар ва айвон сиртлари худди Арз хона сингари тўлиқ гулпардозли сопол билан ишланган. Тош ҳовли 163 хона, 3 та катта ва 5 та кичик ҳовлини ўзида мужассамлаштирган. Ҳашамдор тарзда қурилган бир неча айвонлари бор.

Хива Дишон қалъасида ҳам Рафонак, Қибла тоза боғ, Нуруллабой саройи каби бир неча қасрлар бўлган. Шулардан энг яхши сақлангани ва маҳобатлиси Нуруллабой саройи ҳисобланади. Бу саройни Муҳаммад Раҳимхон II Феруз тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзган ўз ўғли Асфандиёрхон учун солдирган. Саройга жануб томондан баландлиги 10 метрли дарвоза орқали кирилади. Дарвоза пештоқи пишиқ гиштдан ҳар хил шакллар бериб ишланган. Унинг икки томони мовий гумбазчали гулдасталар билан мустақкамланган. Гулдаста бўйлаб қошинлари белбоғ тарзли нақшин ҳалқалар қилинган. Дарвоза усти пештоқи учта очиқ равоқ ва устига ишланган кунгура билан тугалланади.

Сарой деворларига ҳам йирикроқ кунгуралар ишланган. Нуруллабой саройининг умумий саҳни 185,6x143 метр. Шундан 27,3x32,1 метрни эгаллаган қисми қабулхона, 82x71 метр саҳни арзхона ташкил этади. Саройнинг шимолида атрофи девор билан ўраб олинган ҳовузли боғ бўлган. Арзхона саройнинг асосий биноларига ёндош ҳолда шимол ва ғарбга қарата тирсаксимон йўналишда солинган бўлса, кўринишхона алоҳида павильон сифатида унинг шимолроғида қад кўтариб турибди. Қаср жанубида мадраса ва алоҳида солинган тураржой бинолари бор. Қасрнинг ички икки ҳовлиси қатор устунли пешайвонлар билан ўралган. Бу иншоот пишиқ гишт ва синч қўшиб ишлатилган иморат намунаси ҳисобланади. Унинг иншоотида гишт терувчи уста Қурёз Бобожонов, ганчкорлар — Худойберган Ҳожи, уста Нурмат, уста Рўзмет Маша-

16-расм. Хива. Чодра ҳовли

17-расм. Хива: А — Шергозихон; Б — Кутлуг Мурод Иноқ; В — Муҳаммад Амин-хон; Г — Муҳаммад Раҳимхон; Д — Юсуф Ясаулбоши; Е — Абдуллахон; Ж — Ёқуббой Хўжа; З — Амир Тура; 4 — Матниёз Девонбеги; К — Мусо Тура; Л — Ислом Хўжа; М — Қоли Калон номли мадрасалар.

рипов, наққош ва ўймакорлар уста Бобожон Қаландаров, уста Ота Шайхов, уста Исмоил Абдуниёзовлар иштирок этишган. Яна бир ниҳоятда ўзига хос қаср бу Чодра ҳовлидир (XVI-XIX асрлар). У Хива районида Сайёд қишлоқ советида жойлашган. Бу иморат жуда ҳам чиройли кўринишга эга бўлиб, тўртбурчак шаклидаги 4 ошёнали иншоотдан иборат. Дастлаб у яхши чорбоғ ичида ўрнашган бўлса керак. Биринчи қаватда омборхона ва отхона бўлган. Иккинчи ва учинчи қаватларда олди айвонли хона бор. Иккинчи қават айвонининг икки ён томони девор билан тўсилган бўлса, учинчи ва тўртинчи қават айвонларининг олди ва бир ён томони очиқ. Биринчи қават зинаси яхлит пахсадан, юқори қаватлариники ёғоч нарвон ҳолида ясалган. Деворлари пахсадан қилинган бу иморатнинг тарҳи — плани 16,5x7,65 метр ва баландлиги 30 метрга тенг.

Ичон қалъа иморатларига назар соладиган бўлсак, тураржой биноларидан кейин асосий ўринни мадраса иморатлари эгаллаб турганлигини кўрамиз. Уларнинг умумий сони 30 дан ортиқ бўлиб Дишон қалъада ҳам бир қанча мадраса бўлган. Бу каттаю кичик мадрасаларда Ўрта Осиёнинг ўрта асрларга хос мадраса қурилиши анъаналари билан бирга, маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиққан янги мсьморий ечимларни учратамиз. Чунинчи бир қарашда Шерғоziхон, Қутлуғ Мурод Иноқ, Муҳаммад Аминхон, Муҳаммад Раҳимхон, Матниёз Девонбеги мадрасалари Бухоро мадрасасозлигига хос услубда барпо этилган бўлса-да, уларнинг орасида бир қанча фарқ борлигини ҳам кўрамиз. Ўхшашлик аввало квадрат кўринишидаги ҳовлининг деярли барча томонларига ҳужралар қурилганлиги ва ташқари томондан пештоқ ёнларида чиқарилган ҳужра олди айвонлар қурилишида намоеън бўлади. Булар ўртасидаги фарқ эса ҳовли томонига қаратилган пештоқлар ечимида кўринади. Агар Самарқанд, Бухоро мадрасалари ҳовлисида чуқур равоқли ёзги дарсхоналар барпо этилган бўлса, Хива мадрасалари қурилишида ҳовли пештоқида бутунлай ўзгача ижронинг гувоҳи бўлаамиз. Бундай фарқ бўлишига асосий сабаб шуки, Хиванинг иссиқ чанг-тўзонли шамоллар бўлиб турадиган иқлимий шароитида ёзги очиқ айвонлардан дарсхона сифатида умуман фойдаланиб бўлмайди. Бу ҳолат қурилиш олиб борилиши жараёнида албатта эътиборга олинган бўлиши мумкин.

Хива мадрасаларининг аксариятида кўча томонига (бош пештоқнинг икки ёнбошида) 2 қават ва ҳовли томонга бир қават ҳужралар қурилган. Деярли барча мадрасаларда гулдаста бор. Л. Ю. Маньковская бу биноларни уч композицион турга ажратади, булар қуйидагилардир:

- 1-анъанавий узунчоқ композицион ўқ бўйлаб жойлашганлари;
- 2-кўндаланг шаклда жойлашганлари;
- 3-эркин тарзда, қурилиш майдончаси шаклидан келиб чиқадиган ҳолда барпо этилганлари.

Биринчи турга Шерғозихон, Қутлуғ Мурод Иноқ, Аллақулихон, Муҳаммад Алихон, Муҳаммад Раҳимхон, Юсуф Ясавулбоши, Ёқуббойхўжа мадрасалари киради. Катта-кичиклиги турлича бўлган бу мадрасалар ўхшаш кўринишга эга бўлиши билан биргаликда, бири-биридан фарқ қиладиган жиҳатлари ҳам бор. Масалан, баъзилари бир гумбазли дарвозахона — миёнсарой (Мусотўра ва Ёқуббойхўжа мадрасалари), бошқалари кўндаланг жойлашган уч гумбазли бирданига ҳовлига тўғридан ва ёнламасига яна 2 йўлдан чиқадиган миён-саройли дарвозахона (Қози Калон мадрасаси), ёинки фақат икки ёнида чиқадиган (Матниёз Девонбегги ва Амир мадрасалари) ёинки тўғридангина чиқадиган (Юсуф Ясавулбоши мадрасаси) миёнсаройли дарвозахона ҳолида қурилган. Яна беш, етти гумбазли миён саройли дарвозахоналар ҳам учрайди. Бурчақдаги баланд гумбазли хоналар ҳам ҳар хил усулларда ишланган. Бу мадрасалар ҳовлилари бурчақлари кесилган ҳолда, яримсаккиз ёқли равоқлар билан ишланган. Муҳаммад Аминхон (1852-55 йиллар) мадрасасида ҳужралар тўрида қўшимча ёрдамчи хоналар бор. Ён томондаги иккинчи қават ҳужралари кўча томонга қаратилган. Шерғозихон мадрасаси анча олдинроқ (1718-1720 йилларда) қурилган бўлиб, 26,5x29 метрли ҳовли атрофида қурилган 43x50 метрли саҳнга эга. Ҳужралар балхи гумбаз ва соғанапўш билан ёпилган. Ойна панжаларидан бошқа бирор хил безак элементлари йўқ.

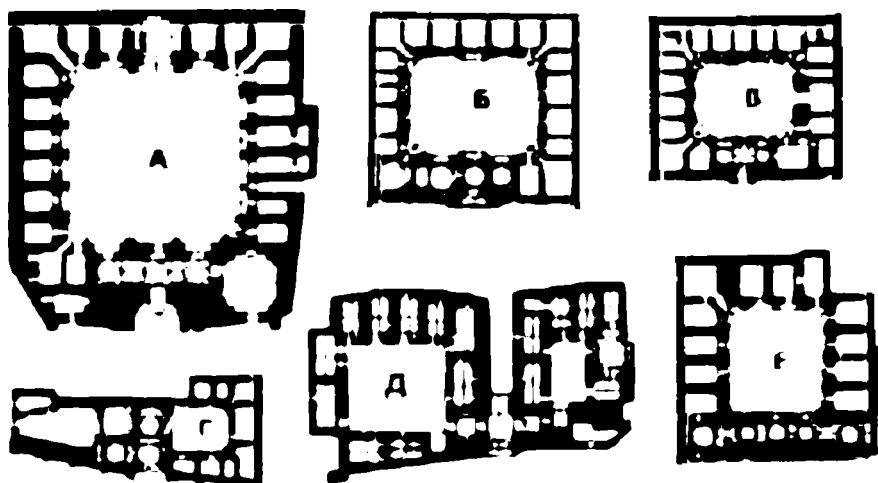
Хивада қурилган икки ошёнали мадрасаларнинг дастлаб барпо этилганларидан бири Қутлуғ Мурод Иноқ мадрасаси (1804-1812 йиллар) ҳисобланади. Унинг ҳовлисида усти гумбаз билан ёпилган қудуқхона (сардоба) ҳам бор. Олд бурчақларида жойлашган масжид ва қишки дарсхона бир қаватли куббали гумбаз билан ёпилган бўлса, ҳужралар балхи гумбазлар билан бекитилган. Бу мадраса сирланмаган, бўртма нақш солинган сопол кошинлар билан пардозланган. Бинонинг умумий ўлчамлари 57x54 метр, ҳовли ўлчами эса 31,8x27,8 метр.

Мадрасалар қаторида 1910 йили Ислом Хўжа буюртмаси билан қурилган рус-тузем мактаби ҳам бор. Лекин у Европа қурилиш услубида барпо этилган.

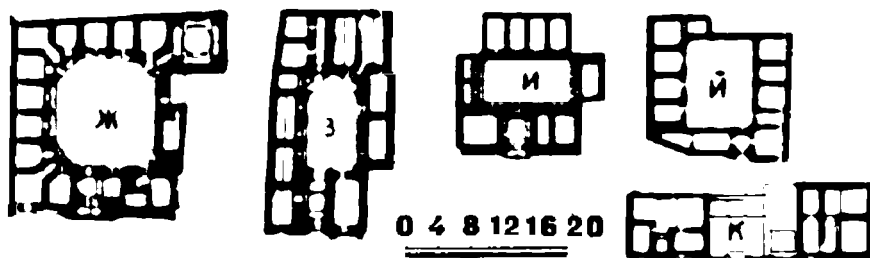
Хива хонлиги меъморчилиги мадрасасозликда турли меъморий ечимларни келтириб чиқариши билан биргаликда масжидлар қурилишида ҳам бир қатор янгилик ва ўзига хос янги хусусиятларни намойиш этиши билан ажралиб туради.

Жумладан Жомеъ масжидлари Бухоро ва Самарқанддагидек кенг ҳовли узра айлантирилган айвон сифатида эмас, балки аксинча ташқи муҳитдан иложи борича муҳофазаланиб ишланган. Меҳроблар ҳам ғарбга эмас, жанубга қаратиб ишланган.

Энг нуфузли тиловатгоҳлардан бири Хива шаҳридаги Жума (ёки Жомеъ) масжиди ҳисобланиб, у 1788 йилда барпо этилган. Бу иморат тарҳи 55x46 метрли тўртбурчақни ташкил этади. Атрофи девор билан ўраб олинган 212 устунли катта зал кўринишидаги бу

0 20

0 4 8 12 16 20

18-расм. Хива: А — Араб Муҳаммадхон, В — Муҳаммад Амин Иноқ; В — Дуст Аълам; Г — Абдурасулбой; Д — Хўжамбердибий (Хуржум); Е — Матпанабой; Ж — Хўжаш Муҳаррам; З — Мозори Шариф; И — Отажоонбий; Е — Толиб Мақсум; К — Қорихона мадрасалари.

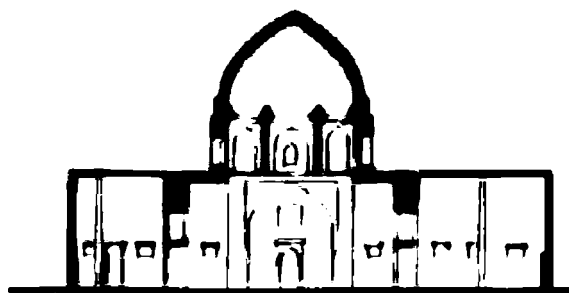
масжиднинг ҳовлиси бўлмаи, кўндаланг йўналишда иккита (томда) туйнуги бор. Масжид устунлари турли даврларга (X-XVIII асрлар) оид. Эҳтимол бу иморат шу ерда олдин мавжуд бўлган масжидлар ўрнида қурилган бўлса керак. Устун остлари турунжсимон кўзаги сифатида ишланиб, тагкурсиларга ўрнатилган. Жануб деворига ироқи муқарнас билан меҳроб ишланган ва унда яшил рангли нақш излари сақланган. Ён томонларида қора ва қизил ранг бериб ишланган ўсимликлар тасвири ҳам ўйиб кетмаган.

✦ Хивадаги Жума масжидининг эшиги шамолга қараган ва умумий дсворга нисбатан ассиметрик тарзда жойлашган. Унинг ёнида деворга қапишиб турган диаметри 6,2 метр ва баландлиги 32,5 метрли минора бор.

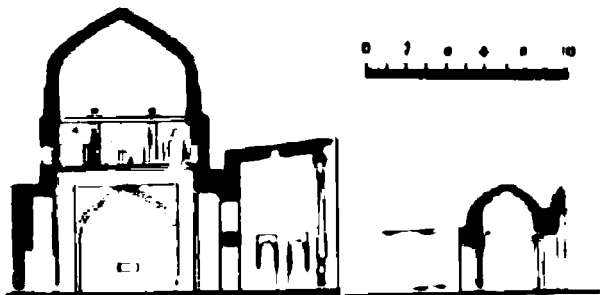
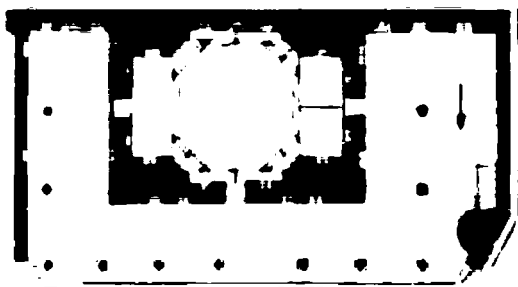
✦ Хазораспдаги Жума масжидининг (XVIII аср) меъморий ечими Хива масжидини эслатади. У ҳам ҳовлисиз кўп устунли иморатдан иборат, аммо Хивадагидан анча кичик, унинг томонлари 25×21 метр. Устунлар узунасига 6 та ва энига 5 қатор қилиб 3,6×3,2 метр масофада жойлаштирилган. Масжид қурилишида турли безаклардан деярли фойдаланилмаган. Меҳроб атрофи занжира, сирти қабарик ишланган, баъзи ерларида зарҳалланган кундал излари бор.

Яна бир ўзига хос тарзда қурилган жомеъ масжиди Хонқадаги Саид Ота масжидидир, унинг бошқа масжид қурилишларидан фарқи шуки, ўртасида ҳовлиси бор. Қудуқ қазилган ва чоғроқ гулзор бўлган ҳовличанинг жанубий томони 2 қатор ва қолган томонлари 1 қатор ёғоч устунли айвон билан ўралган. Масжидга кириш йўли шарққа қараган. Эшикнинг рўпарасида, масжиднинг ғарбий девори бўйлаб гумбазли хонақоҳ ва шимол томонидаги катта хонанинг тепасида кичик масжид қурилган, унинг ёнида қоровулхона бор. Аввал хонақоҳ, сўнг шимолдаги ёпиқ масжид ва кенг ҳовлиси бўлган катта иншоот қурилган бўлиши керак. Ҳовли томонлари 29,3×26,2 метр, хонақоҳники 9,6×14,4 ва қишги масжид 14,7 метр.

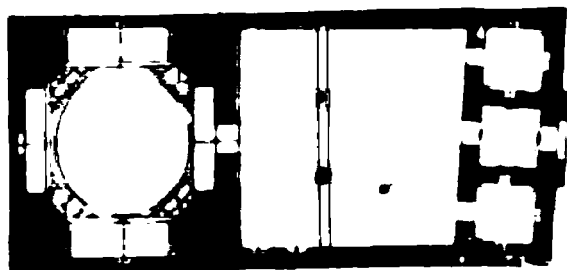
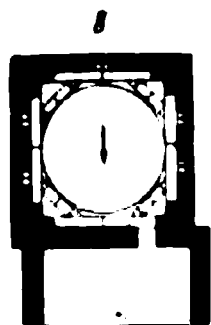
Хива хонлиги давридаги маҳалла масжидларининг меъморий ечимлари ҳам шу ер маҳаллий иқлими шарт-шароитидан келиб чиқиб тuzилган бўлиб Ўрта Осиёнинг бошқа шу мақсадаги биноларидан нисбатан ёпиқ тарзда қурилганлиги билан ажралиб туради. Жумладан бир қарашда Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент ва Фарғона маҳалла масжидларига ўхшаб кетадиган Хивадаги (Полвон дарвоза яқинида) Оқ масжидни олайлик. Унинг асосида уч томони ёғоч устунли айвон билан ўралган пишиқ ғиштдан қилинган гумбазли хонақоҳ ётади. Хонақоҳ кўндаланг жойлашган бўлиб, томонлари 13×9,5 метр, гумбаз ости квадратли баландлиги 12,3 метр. Айвоннинг икки ён томони ярим баландлигида девор билан ўралган, ташқи ўлчами 25,5×13,5 метр. Ғарбий деворнинг олди қисмида минорача қад кўтариб турибди. Бино асоси 1657 йилда солиниб, айвонларда 1838 ва 1842 йил саналари мавжуд. Иморат текис сувоҳ билан қопланган, устунларда ўймакорлик йўқ. Айвон эшикларига ҳаттотий ва нақшин ўймакорлик безаги берилган.

а

б

19-расм. Хива масжидлари. Юқорида Оқ масжид, пастда Бодбонли масжиди, ўнгда Саид ота (Ер Муҳаммад Девон) масжиди.

Саид Ота ски Ёрмухаммад Девон (XVIII аср) ва Боғбонли (1809 йил) маҳалла масжидлари олди айвонли бир гумбазли бинолардан иборат. Боғбонли масжидининг атрофи ўралган кичкина ҳовличаси ва унинг олд томонидаги икки тарафида икки ҳужрали дарвозахонаси бор. 1800 йилда қурилган Ота Маҳмуд Матриза масжиди хонақоҳи тўрт устунли зал, олдида учтадан икки қатор устунли айвон ва унинг рўпарасида жуда яқин масофада терс айвон қурилган¹. Терс айвон ортидаги уч ҳужранинг куча томонидагисида дарвозахона ўрнатилган. Бошқа маҳалла масжидларида ҳам юқоридаги ҳолатларни кўриш мумкин.

Хиванинг гўзал манзарасини шимолга қараган улли айвонлар, муҳташам пештоқу гумбазлар орасидан кескин кўтарилиб турувчи минораларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шулар орасида 1855 йилда буюртмачиси Муҳаммад Аминхон вафоти муносабати билан битказилмасдан, чала қолиб кетган Калта (ёки Кўк) минор ўзининг баҳайбатлиги билан ажралиб туради. Унинг остки диаметри 14 метрдан ортиқ бўлиб, баландлиги 26 метрга тенг. Бу чала минора мовий, феруза ва бошқа рангли кошинлар билан ниҳоятда моҳирона безатилган. Хивадаги энг баланд иншоот (1908-1910 йилларда барпо этилган) Ислоом Хўжа минораси ҳисобланади. Унинг баландлиги 44,5 метр бўлиб, Бухородаги Минораи Калондан 2 газ чамаси паст бўлса-да, юқорига қараб кескин қисқариши ва каллагисининг шакли туфайли ундан баландроқ кўринади. Диаметри асос қисмида 9,5 метр бўлган бу минора силлиқланган пишиқ гиштлардан қурилган. Уларни ўраб турувчи кошинкори ҳалқалари ўрта асрлардагидек териб чиқилмасдан, тахтачалар сифатида ёпиштирилган.

Хива минорасозлигида яна Полвон Қори, Шөликорбой, Бикажон-Бика, Муҳаммад Муҳаррам, Жума масжид миноралари ҳам эътиборга лойиқдир.

Хива хонлиги давридаги мақбарасозлик ҳам ниҳоятда кўп қир-ралидир. М. Ю. Маньковская уларни уч асосий гуруҳга бўлади:

1. Бир хонали пештоқсиз бинолар: Ниёсит бобо, Қум Авлиё бобо, Шайх Хасан Суроний мақбаралари.

2. Бир хонали пештоқ гумбазли бинолар — Шовотдаги Ваёнган бобо, Хивадаги Абдал бобо ва Харис бобо, Урганчдаги Шаводи Хўжа бобо мақбаралари. Яна Хивадаги Уч Авлиё ва Паҳлавон Маҳмуд мақбаралари ҳам шу туркумга кирди.

3. Кўп хонали бинолар. Булардан Хивадаги Юнусхон ва Урганчдаги Жон Хўросшайх бобо мақбаралари умумий тўртбурчакка кетма-кет жойлашган икки хонадан иборат бўлса, Остонадаги номаълум шахс ҳамда Гурландаги Усмон Саид бобо мақбаралари тўғри тўртбурчакли саҳнга жойлашган олди пештоқли гумбазли хона

¹ Терс айвон, тескари айвон дегани, икки қаватли, шимолга қаратиб созинган улли айвонга муқобил қилиб солинган.

ва уларнинг ортида шу кенгликни бўлиб турувчи икки хонали иморатдан иборат. Остона (Янгиариқ райони) даги Шайх Мухтор Вали мақбараси эса кўп йиллар давомида бунёд этилган мураккаб тарзда қурилган хоналар йиғиндисидан иборат. Хива хонлиги давридаги мақбаралар Мовароуннаҳр ўрта асрлар меъморчилиги мақбарасозлигидан нафақат одмироқ беағзи билан ажралиб қолмасдан, балки хоналарнинг жойлашуви жиҳатидан ҳам фарқланади. Биринчидан ер ости сувларининг яқин жойлашганлиги ва иншоотнинг оғирлиги туфайли Хоразмда гўрхоналарнинг ертўлаларга туширилмаслигини кўрамиз. Иккинчидан гумбазлар ҳам икки қаватли эмас. Аммо пештоқлар ечимининг ниҳоятда ҳар турлилиги билан ажралиб туради.

Ички ва ташқи безаклар ҳам нисбатан соддароқдир. Фақатгина Паҳлавон Маҳмуд мақбараси деворлари, гумбазнинг ички сирти ва бу ерга қўйилган Муҳаммад Раҳимхон сағанаси ниҳоятда нозик ва турфа гулпардозли сирли сопол плитка — парчин (майолика) билан ишланган. Қолганларида безак ёки умуман йўқ, ёки ниҳоятда кам. Аммо эшикларда ёғоч ўймакорлиги ишлатилган.

Бу давр бинолари ичида яна карвонсаройлар, тим, ҳаммом каби бир қатор бошқа эҳтиёжлар учун мўлжалланган иморатларни ҳам кўрамиз. Чунончи Аллақулихон Ичон қалъанинг шарқий қисмида карвонсарой (1832-33 й.й.) ва тим (1835-38 й.й.) солдирган эди.

Карвонсарой олди пештоқли, икки бурчагида гулдаста ва уларнинг орасида кўчага қараган раста вазифасини бажарувчи икки қаватли ҳужралар билан жанубга қаратиб қурилган. Ташқи томонлари 69×58 метр бўлган бу иморат 45,3×42,4 метрли ҳовли атрофига икки қават қилиб қурилган ҳужралардан иборат. Дарвозахона 2 гумбазли миёнасарой тарзида қурилган. Ҳужралар сони жами 104 бўлиб, биринчи қаватдагилари омборхона учун, юқоридагилари эса яшаш учун мўлжалланган. От-уловдан юк тушириш ва ортишга қулай бўлсин учун ҳовли саҳни ҳужраларга нисбатан пастроқ қилиб ишланган. Ҳужралар балхи гумбазли, миёнасарой устига эса сохта қанос (ложные паруса)га ўрнатилган қуббали гумбаз ишланган. Деворлар безакларсиз сомон-шувоқ қилинган. Карвонсаройнинг шимолий деворидан ён девор сифатида фойдаланиб тим қурилган. Карвонсарой дарвозаси олдида атрофига тўртта қубба ишланган. Битта асосга ўрнатилган катта гумбаз ишланган йўлак бўлиб, ундан шарққа — Дишон қалъага қараб устига 2 қатор гумбаз ишланган йўлакка ўтилади. Ғарб томони ҳам шундай қурилган. Тимнинг икки томони пештоқ билан тугалланади. Бинонинг умумий ўлчамлари 74×26,5 метр. Катта гумбазлар диаметри 9,5 ва 10,7 метр, кичкинлариники 6,0 метр ва улар тоқли қанослар устига ўрнатилган.

1657 йилда Анушахон қурдирган ҳаммом ўрта асрларда бутун Мовароуннаҳрда кенг тарқалган ҳаммомлар турига кириди. Унда ер

сахнидан паст қилиб қурилган хоналар миёнсарой атрофида бирлашади.

1910 йилда қурилган почта ва 1911—1913 йилларда бунёд этилган касалхона иморатлари Европа қурилиш санъати таъсирида эклектик кўринишга эга.

Умуман олганда Хива хонлиги меъморчилиги теран анъаналарга асосланган бўлиб, қисқа муддат ичида хонлик ҳудудида мустақил меъморчилик йўналиши вужудга келишига шароит яратди.

Мисол тариқасида мадрасалар композициясида анъанавий тўрт айвон — ёзги дарсхоналар ўрнига декоратив пештоқларнинг қўлланилиши, миёнсаройларнинг ўзига хос тарзда қурилиши, минора, маҳалла масжидларининг маҳаллий иқлимга мослаштирилган турлари келиб чиқишини кўрсатиб ўтиш лозим. Жумладан, Хива миноралари ўзининг ҳажмфазовий ечими жиҳатидан Бухоро, Самарқанд ва бошқа жойлардаги миноралардан кескин фарқ қилади.

Бундан ташқари Хива тураржой иморатсозлиги алоҳида бир йўналишга эга. Бу соҳадаги айвонлар системаси, ҳовли устининг мутлақ ёпилиши каби жиҳатлари фақатгина шу ҳудудга мосдир. Марказий Осиё меъморчилигида ўрта асрларда кенг қўлланилган кошинбуруш (мозаика) ва парчин (малойика) ўрнига бу ерда кўпроқ гулпарчин — фаянс тахтача (плитка)лари ишлатилган. Ёғоч ўймакорлиги санъати ҳануз ўз анъаналарини давом эттириб келяпти. Хива яқинидаги Чодраҳовли кўшки эса кўп минг йиллик кўшк ва тураржой анъаналарини ўзида мужассамлаштириб, бетакрор меъморий обида ҳисобланади.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ МЕЪМОРЧИЛИГИ ТАРИХИ

Марказий Осиёнинг каттагина қисмини ўзига бирлаштириб турган шайбонийлар ҳокимияти емирилган 1710 йилда Фарғона водийсида Қўқон хонлиги юзага келди. Аммо бутун XVIII аср давомидаги Ўрта Осиёда кечган сиёсий ва иқтисодий беқарорлик Қўқон хонлигининг ҳам нуфузига таъсир этмай қолмади. Ижтимоий аҳвол XIX аср бошларига келиб бирмунча беқарорлашди. Бу даврга келиб ўзаро тахт талашишлар натижасида парчаланиб кетган ерлар ягона хонликка бирлаштирилди. Айниқса Қўқон хони Олимхон даврида (1800—1809 йиллар) бу масала ўзининг яхши ечимини топди. Энди Қўқон хонлиги нафақат Фарғона водийсининг асосий қисмини ташкил этиб қолмасдан, унинг ҳудудидаги Тошкент ва Чимкенту Сайрам бекликлари ерлари ҳам унинг тасарруфига ўтди. Деҳқончилик, савдо ва ҳунармандчилик ривожланиб, обод истеҳкомлар, қишлоқ ва шаҳарлар сони бу даврда кўпаяди.

Қўқон хонлиги меъморчилигининг ўзига хос томонларини кўриб чиқар эканмиз, бу минтақанинг қадим замонлардан бошлаб тараққий этган маданий масканлардан бири бўлганлигини ва теран меъмор-

чилик ҳамда шаҳарсозлик тарихига эга эканлигини таъкидлаб ўтмоқ лозимдир. Қўқон хонлигининг шаҳарсозлик маданияти милоддан олдинги II-I минг йилликларга бориб тақалади. Жумладан, Элатон Бузилмас, Олис Искандария (Александрия Эсхата), Оқ тепа, Қул тепа, Мунчоқ тепа, Муғ қалъа, Эрши сингари 2-3 минг йиллик тарихни ўзида мужассамлаштирган шаҳар харобаларининг қазиб ўрганилганлиги бундан далолат бериб турибди. Шунингдек Косон, Қува, Ўзган, Ахси шаҳарлари ўрта аср тарихий манбаларида кўп ўринларда тилга олинади.

Илк ўрта асрлар Фарғонасининг юксак маданияти ҳақида Хитой тарихий манбаларида маълумотлар сақланган бўлса, сомонийлар ва қорахонийлар ҳукмронлиги даврида бу ерда салтанатнинг ҳудудий марказлари тузилганлиги хусусида биз юқорида тўхталиб ўтган эдик. Темурийлар даврида эса Умар Шайх ҳамда Бобур Мирзо томонидан барпо этилган шаҳарлар тафсилоти шоҳ асар "Бобурнома"да кенг ёритилган.

Демак, Қўқон хонлиги меъморчилиги бутун Ўрта Осиё меъморий анъаналарини ўзига сингдириш билан бирга қадимий Фарғона водийсига хос маҳаллий маданият асосида юзага келган, шунинг учун ҳам XVIII аср Қўқон хонлиги шаҳарлари асосан ўрта асрларга оид феодал шаҳарларга хос кўринишни ифода этган. Шаҳарлар арк ва шаҳристондан иборат бўлган. Шаҳристон марказларида, кўчалар кесишган жой — чорсуда одатдагича бозор жойлашган. Бу икки асосий кўчанинг кесишиши натижасида шаҳар тўрт даҳага бўлинган. Даҳалар эса ўз навбатида бир неча маҳалла ва гузарлардан шаклланди.

Шуни эътироф этиш керакки Қўқон ва Тошкент арклари "ўрда" деб аталган. Тошкентдаги ўрда бузиб ташланганлиги туфайли у ҳақда жуда оз маълумот сақланиб қолган. Аммо Қўқондаги Худоёрхон номи билан маълум бўлган ўрда бугунги кунга қадар яхши сақланиб қолган.

Қўқон ўрдаси XIX асрда бунёд этилган бўлиб, яхлит иморат шаклида бирлашган бир неча катта ва кичик ҳовлиларни ўзига бирлаштирган. Унинг умумий сатҳи 4 гектарни ташкил этади. 1876 йилда рус мутахассислари томонидан туширилган чизма ва суратий тасвирларда ўрда асосий иморатнинг пештоқи олдидаги майдони тўрт бурчакли катта ташқи ҳовли кўриниш ва ўраб олинганлигини кўрамыз. Шундай қилиб саройга ташқи ҳовлидаги дарвоза орқали кирилиб, асосий иморат пештоқи рўпарасига чиқилган.

Атрофи боғ-роғ билан ўралган сарой асосий иморатининг томонлари 138x65 м. Бинонинг олд томони рангдор кошнлар билан безатилган. Пештоқ ёнлари ва иморат бурчаклари буржлар билан мустаҳкамланган. Пештоқ буржларига олти тоқли, усти гумбазчали декоратив қоровулхоналар ишланган. Пештоқнинг бош равоқи усти

ва унинг икки ёнбоши ҳаттотий изоралар билан безалган. Икки ён деворида унча чуқур бўлмаган равоқчалар бор.

Олд ҳовли Бухородаги Ситораи Моҳи Хосса саройининг кираве-ришдаги гир айвончали ҳовлиси каби элчи, савдогарлар ва бошқа меҳмонларнинг ҳамда аъёнларнинг мурожаат жойи — кўринишхонаси сифатида хизмат қилган. Бу ҳовлининг бир қисмида зарринхона ва ўнг томонида алоҳида ҳовличали сарой масжиди бўлган.

Шунингдек. Қўқон ўрдасида Ўрта Осиё арқларига хос саломхона ва шҳнинг хос хоналари, жумладан, шоҳнишин, хўжалик хоналари, ҳамда зарбхона бор.

Бош иморатнинг иккинчи қисми учта алоҳида ҳовличаларни яхлит бирлаштириб турувчи хоннинг ҳар битта хотини учун алоҳида-алоҳида қурилган 2 ошёнали ҳарамдан иборат.

Ўрда қурилишида асосий қурилиш материали сифатида пишиқ ғишт ишлатилган. Ўрда дарвозаси ўзининг ғоятда нафис ёғоч ўймакорлиги билан ажралиб туради. Шунингдек, айвонлардаги ёғоч ўймакорлиги ва шипларнинг нақшинкорлиги ҳам диққатга сазовордир. Асосий хоналарнинг деворлари парчин билан бирга қўшиб ишлатилган ганч ўймакорлиги билан безатилган. Устун бошларига ишланган муҳарнас ва шил ҳовузчалари Фарғона ёғоч ўймакорлиги санъати нафосатини намоён этиб турибди. Қашқарча мўри билан иситиладиган хоналар саҳни арчали тахталар (паркет)дан ишланган. Айвон саҳнига эса мрамр тўшалган. Иншоотни бунёд этишда маҳаллий усталардан Мулло Суярқул, Солихўжа, бухоролик уста Файзихўжа, пардозлаш ишларида усталардан Абдулла, Марасул, Масолиҳ, Ҳакимбой иштирок этишган. Бош меъмор сифатида уста Мир Убайдулла раҳбарлик қилган.

Шаҳар структурасининг шаклланишида асосий вазифани бажарувчи иморатлардан кейингилари бу маҳалла ва бошқа дам олиш марказларини ташкил этувчи чойхона ҳамда масжидлардир.

Фарғона водийси меъмorchилигини ўрганган олимлардан бири И. М. Азимов бу срадаги чойхоналарнинг келиб чиқишини ислом дини тарқалгунга қадар мавжуд бўлган оловхона, оташкада билан боғлайди. Ҳатто улар ҳозирги меҳмонхоналар учун ҳам тараққиёт босқичи бўлган деб ҳисоблайди. Бу фикрга қўшимча қилиб шуни айтиш геракки, бизнинг иштирокимизда 1970 йилларда Афросиёб марказларида қолдиқлари топилган иморатлар орасида V—VIII асрларга оид бўлган ва ҳозирги қаҳвахона ҳамда чойхоналарни эслатувчи бино тури аниқланди. Бу иморат бир неча хоналардан ташкил топган, уларнинг орасида томонлари 8 метрдан ошиқроқ бўлган меҳмонхона алоҳида ажралиб турган. Унинг чекка деворлари бўйлаб супа ясалган. Меҳмонхонага туташ иккинчи хона шоҳнишинли қилиб ишланган, унинг тўрида хумлар ўрнатилган ер-тўлага олиб борувчи зинали эшик бўлган.

Бу иморат зиёфат ўтказишга мўлжалланган бўлса керак. Шунинг учун уни шартли ранишда "майхона" деб аталди ва ҳозирги чойхоналарнинг ибтидоси, деб тахмин қилинди.

Фарғона водийсидаги чойхоналарнинг жойлашуви бир неча турлидир. Чойхоналар шаҳардан ташқарида аҳоли жойларини туташтирувчи йўллар ва табиатнинг сўлим жойларида, карвонсарой ҳамда бозорлар қошида ва маҳалла марказларида қурилган. Чойхоналар ариқ ёки анҳорлар устида қурилган. Кўп ҳолларда ҳовузлар атрофига, қуюқ соя ташлаб турувчи дарахтлар билан ўраб олинган алоҳида жойларда ҳам дам олиш маскани сифатида чойхоналар қурилган.

Бинолар эса ёпиқ жамоа хонаси, самовар жойи ва ёзги айвон ёки шийпонлардан иборат. Уларга ёндош қилиб ўтинхона, идиш-товоқ ва бошқа жамоа ҳамда хўжалик анжомлари сақланадиган хоналар қурилган. Кейинги давр чойхоналари таркибига овқат қилиш жойлари ва ташриф ҳужралари киритилган.

Қўқон хонлигининг бизгача етиб келган масжидларини бир неча турга бўлиш мумкин. Булар: маҳалла (ёки гузар) масжидлари ҳамда бирор бир зиёратгоҳ, мадраса, сарой, бозор қошидаги кичикроқ масжидлар кабилардир. Жомеъ масжидлари ичида Қўқон, Андижон ва Косонсой масжидлари ўзининг муҳташамлиги ҳамда меъморий ечими билан ажралиб туради.

Қўқон жомеъси 98 ёғоч устунли, олди томони очиқ ва қолган уч томони гишт деворли иморатдан иборат. Масжид 1809—1822 йилларда Қўқон хонлигини бошқарган Умархон даврида қурилган, деб тахмин қилинади. Масжиднинг улкан айвони марказида икки қаторли, 10 устунли тўртбурчак шаклидаги узун хонақоҳ жойлашган. Масжид айвонининг умумий саҳни 97,5×25,5 метр. Айвоннинг олд томонида 22 метрдан баландроқ бўлган минора қад кўтариб турибди. Масжид ҳовлиси кўкаламзорлаштирилган ва атрофи девор билан ўраб олинган.

Масжиднинг ички деворлари ганч билан пардозланган, юқори қисмига шарафа ишланган. Мармар тагқурсига ўрнатилган кўпқиррали устунлар бошаси юлдузсимон муқарнаслар билан тугалланади. Уларнинг устида шаклдор устунгўшаларга заварравлар ўрнатилган. Устунлар бўйлаб йўналган заварравлар ораси тўсинлар қоплаб турувчи яхлит шифтдан иборат. Шифт, заваррав ва устунгўшалар гоят гўзал, ҳар турли гириҳ ва ислимий рангдор нақшлар билан ишлаб чиқилган.

Андижон жума масжиди шу номли мадраса билан бир иншоот сифатида қурилган бўлиб, унинг ғарбий қисмини ташкил этади. Бу масжид бутун Фарғона водийсидаги энг йирик ёдгорлик ҳисобланади. Униг тарҳи Бухоро, Самарқанд жума масжидларидан фарқли ўлароқ Қўқон хонлигига хос бўлган уч томони айвон билан ўраб олинган хонақоҳдан иборат. Айвон шиплари рангдор нақшлар билан зийнат-

ланган. Бу йирик масжиднинг минораси ҳам водийдаги энг баланд мезана бўлиб, баландлиги 32 м га тенг. Минора 8 қиррали курси устига кўтарилган бўлиб, деворларга рангдор пардоз берилган, унинг ораларига турунж ва ҳаттотий шакллар ишланган. Муаззин майдончаси давра — кунгура равоқли қилиб усти гумбазча билан ёпилган.

Косонсой жума масжидининг кўриниши намозгоҳ масжид турларини эслатади. Атрофи девор билан ўраб олинган бу иморатнинг кириш йўли гумбазли пештоқ орқали ўрнатилган.

XVIII асрда қурилган бу масжиднинг меҳроб қисми ҳар иккала томонга иккита уч қанотли, олди очиқ тоқли иншоотдан иборат. Бу қисмининг умумий саҳни 28,6×10,8 метр. Асосий пештоқ 14 та кичик токча ва 6 кичик равоқ билан, гишти юқорига қараб бўртма дандона қилиб териб ишланган. Гишт теришдаги юксак санъатни ифодалаб турган бу пештоқ Европанинг баъзи меъморий шаклларига ўхшаш кўринишга эга. И. М. Азимов маҳалла, гузар ва қишлоқ масжидларини ўрганиб чиқиб, уларда маълум қонуниятлар мужасамлашганлигини эътироф этади. Икки устунли ёпиқ хона ва устунли айвон орқали бир-бири билан боғланган бино сифатидаги масжид тури кенг тарқалган. Ҳар бир масжидда шу усул асосида турлича меъморий ечим намоён қилинган. Янгиқишлоқ, Мулла Вали, Қуйқақишлоқ, Чуринди ва бошқа масжидлар бунга мисол бўлади.

Қўқон хонлигида маҳаллий йўналишга эга бўлган мадрасалар қуриш мактаби ҳам мавжуд бўлган. Шулардан бири XIX асрда Қўқонда қурилган Камол Қози мадрасасидир. Бу иморат жомеъ масжидининг ғарбида жойлашган бўлиб, 20×20 м чорси саҳнли ҳовлини ўраб олган анъанавий ҳужра, дарсхона ва масжиддан иборат. Қириш пештоқининг олд тарзи кошинкорий нақшдан иборат бўлиб, пештоқнинг икки чеккаси Худоёрхон ўрдасидагидек ва умуман Фарғона водийсидаги кўпгина мадрасаларга хос гумбазли давраравоқ (фонар) билан тугалланади. Лекин Бухоро, Самарқанд мадрасасозлигидан ажралиб турадиган яна бир томони — бу кириш йўлида бош пештоқ равоқининг иккинчи ошёнаси шоҳнишинсимон дарсхона олд айвончасининг кўчага чиқиб туришидир.

Бу шоҳнишинсимон балкон Қўқон хонлиги мадрасасозлигида бир неча марта такрорланган. Хива хонлиги меъморчилигида ҳам учрайдиган ва шу жиҳатдан бу икки ҳудуд иморатсозлигини боғлаб туради. Мадраса айвони шарққа қаратилиб тўрт устунли қилиб қурилган. Бино ичкарасида ўйма ганчкорликдан фойдаланилган. Деворлари пишиқ гиштдан кўтарилган.

Ўрта Осиёда XI—XII асрлардан бошлаб шаклланган анъанавий мадраса тарҳи асосида бунёд этилган мадрасаларнинг бири Қўқондаги Норбўтабий мадрасасидир. Бу бинонинг тарҳи Бухородаги Кўкалдош ва Хивадаги Қутлуғ Мурод Иноқ мадрасаларининг тузи-

лишини эслатади. Умумий ўлчамлари 72×52 м бўлган Норбўтабий мадрасасининг ҳовлиси мураббаъ (квадрат) кўринишли бўлиб, 38×38 м га тенг. Унинг чекка бурчаклари ўтмас шаклга келтирилиб, бурчакдаги ҳужраларга олиб кирувчи тоқлар ишланган. Ёзги дарсхона сифатида ишланган ҳовлига чиқиб турувчи равоқли икки ён айвон, Хива мадрасаларидаги ҳамда Тилла Қори мадрасасидаги шимолий ва шарқий айвон сингари ҳужра бетини тўсиб туради. Бинонинг тўрт ташқи бурчаги гулдасталар билан маҳкамланган. Шимолга қаратиб солинган пештоқ қисмидаги хоналар туркуми мукамал меъморий ечимга эга. Бу ерда уч гумбазли миёнсарой (вестибюль), дарсхона ва масжид ҳамда қўшимча хоналар бор.

Шаҳрихонда бир аjoyиб мадраса борки, уни мадрасасозлик, тураржой қурилиши, қаср меъморчилиги сингари бир неча меъморий санъатнинг уйғунлашган намунаси дейиш мумкин, бу иморат 1872 йилда Абдулҳамид Ҳожи буюртмаси асосида Қурамбой Буваназар ўғли раҳбарлигида қурилган. Бино пештоқи юқорисидаги кунгурдорлар ва пештоқнинг ён қирраларининг тугалланиши Бухородаги Ситорай Моҳи Хосса қасрини эслатса, пештоқ даҳанасига ишланган равоқсимон шакллар тураржой иморатларидаги хона ва айвонга қилинадиган ганчкорий услубдан келиб чиққан. Кўча томонга чиқарилган иккинчи ошёнадаги икки айвон ҳам жамоат биноларида уй-жой элементидан усталик билан фойдаланиш имкониятини кўрсатиб турибди. Иншоотнинг фақат олд қисмигина сақланиб қолган. Аслида у ҳовли атрофида 2 қаватли ҳужра, ёзги ва қишги дарсхоналар, масжид каби хоналардан иборат бўлган шаклда қурилганлигини пайқаб олиш қийин эмас. Сақланиб қолган қисмидаги ганч ва ёғоч ўймакорлиги, гишт териш санъати унинг ниҳоятда нафис амалий санъат намунаси эканлигидан далолат беради.

Пахтаобод районида ХХ аср бошларида Мамажон ва Қирғизбоев номли усталар томонидан қурилган, Отақўзи номи билан боғлиқ, унча катта бўлмаган мадраса бор. Умумий тузилиши асосида ҳовли атрофини ўраб турувчи 2 ошёнали ҳужралар ётса ҳам, бу мадрасанинг меъморий счими анъанавий усуллардан анча фарқ қилади. Хоразм меъморчилигидаги равоқ ва пештоқлар шаклини эслатувчи бу пештоқнинг икки ёни ассиметрик тарзда ишланган. Ташқи девор ҳошияси озгина бўртиб турувчи, ости бирикмаган тоқчалар кўринишидан иборат. Деворнинг қолган қисмига эса декоратив тоқчалар ишланган.

Бино қурилиши асосий хусусиятини белгилаб берувчи ҳолат бу пештоқ остидаги минора мезанасининг кўтарилиб туриши ва унга мос ҳолда тўрт пилпоянинг гўласимон гумбазчали чордаралар билан якунланишидир. Мадраса масжидининг шифти Уста Сайдулла томонидан нафис ҳаттотий ва ислимий нақшланган. Умуман мазкур бино меъморий счими асосида мураккаб гишт териш санъати етиши билан ажралиб туради.

Андижон жомеъ мадрасасининг олд томони 123 метр узунликка эга эканлигини, Намангандаги Мулло Қирғиз мадрасаси пештоқининг шоҳнишинли қилиб ишланганлигини ва масжид гумбазарининг ўзига хослигини, Тўрақўрғондаги Ғойиб Назар мадрасасининг иккинчи қаватининг кўча девори "модерн" услубидаги даврапоё билан ҳошияланганлигини ҳисобга олсак, Қўқон хонлигида меъморлар ўзига хос янги давр мадрасаси ечимини топишда чексиз изланишлар олиб борганлигининг гувоҳи бўламиз.

Бутун мусулмон Шарқда бўлганидек, Фарғона водийсининг ҳам ўзига хос зиёратгоҳлари мавжуд. Булар орасида нуфузли дин ва маданият пешволарининг мақбаралари ҳамда хилхоналари — хазиралар¹ алоҳида эътиборга моликдир. Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, водийдаги мақбараларнинг аксарияти Бухородаги Сомонийлар, Буён Қулихон, Сайфиддин Баҳорзи, Самарқанддаги Рухобод ёки Шоҳи Зинда мажмуасидаги мақбаралар сингари алоҳида иморатгина бўлиб қолмасдан, шу ҳудудда махсус девор билан ажратилган қабргоҳ ҳам бор. Бу иморат тури "хазира" дейилади. У яна халқ орасида "даҳма" ёки "мозор" деб ҳам аталади. Бу тур иморатларнинг пайдо бўлишида ислом динидан бурунги ақидалар маълум роль ўйнайди. Жумладан, оташпарастлик даврида ҳар бир инсон жасади суяклари алоҳида оstdонларга солиниб сўнг бирор бир қавм ёки жамоанинг марҳум аъзоларининг суяклари маълум бир хонада — наусларда сақланганлигини кўрамиз. Хазира мана шу надслардан ёки оташпарастларнинг мурдани тозаловчи иншоотларидан келиб чиққан бўлса керак. Хазира XII—XV асрларда шаклланган ва уни Хўжа Абдуллоҳиқ Гиждувоний, сўнграқ (XVI асрдан бошлаб) Чор-Бакрдаги қатор қабрлар мажмуасида, Баҳоуддин хонақоҳи ёнидаги Даҳмаи шоҳон ёдгорлигида ва яна Бухоро меъмorchилиги мисолида учратиш мумкин. Аммо Қўқон хонлиги хазиралари ўзининг асосий иморат шаклида бунёд қилинган мақбара ёки зиёратхона қошида шаклланганлиги билан ажралиб туради.

Шулардан бири Қўқондаги Даҳмаи шоҳондир. Агар Баҳоуддиндаги Даҳмаи шоҳон фақатгина Бухоро амирларининг оилавий сағаналаридан иборат бўлса, Қўқон шоҳларининг қабргоҳи тўрт бурчакли кўринишли ҳовлили иморатдан иборат. Кириш йўли пештоқ орқали усти гумбаз билан ёпилган миёнсарой (11,7×9,4 м)га олиб боради. Ҳовлида Қўқон кичик масжидларига хос икки устунли ёзги масжид жойлашган. Олд девор буржлари гулдасталар билан мустаҳкамланган. Пештоққа рангли сирланган кошинкорлик безаги берилган ва кириш дарвозаси, унинг кесакиси, ҳошияси ниҳоятда

¹ Хазира — даҳма, кўпинча олди пештоқли дарвоза ва атрофи девор билан уралган оила ёки уруғ авлод-аждодалари қўйиладиган қабрларни бирлаштириб турувчи атрофи берк ҳовли.

нафис ислимий ўймакорлик билан пардозланган. Нақш оралиғида мадҳиялар сзилган каллофонлар ишланган.

Бувайда районида Шоҳи Жалил, Бўстон бува ва Биби Бувайда номлари билан боғлиқ ҳар бири икки хонали иморатдан ташкил топган учта мақбара бор. Буларнинг биринчисида иккита бир неча босқичли кўп бурчаклар устига ўрнашган икки гумбазли кириш йўли бўлган. Гумбазлар турли вақтларда қурилган, деган тахминлар бор. Иккинчи иморатнинг бунёд этилишини Амир Темур номи билан боғлашади. Учинчиси эса Шоҳи Жалилнинг онаси, хотини ва унинг авлодига мансуб бошқа аёллар кўмилган ҳазира бўлиб, дафъатан, Бухородаги Сайфиддин Баҳорзий мақбарасини эслатади. Бутун олд девори эни билан тенг тарздаги пештоқ ёнлари гўласимон (гулдаста сингари) ишланган. Икки хонани ёпиб турувчи катта ва кичикроқ гумбаз пештоқ ортидаги кириш йўналишида жойлашган.

1806 йилда Наманганда қурилган Мавлон бува ҳазирасининг сағана жойлашган асосий иморати ҳам баъзи қурилиш хусусиятлари жиҳатидан Сайфиддин Баҳорзий мақбарасини эслатади. Унинг пештоқ ёнлари гўласимон бўлиб, устига эса қуббача ишланган. Пештоқ усти панжарали равоқ билан тугалланади. Пештоқ равоқи маҳобатли кўринишга эга, даҳанаси тоқчаларга бўлиб чиқилган.

Тўрт иншоот: Вайси, Хўжа Амин қабри, Паласмон бува ва Девона бува ҳазиралари бир хил турни ташкил этади. Жумладан XVIII асрда Наманганда қурилган Хўжа Амин қабри ҳазираси 12,5×9 м ли чортоқ ёки чордара бино туридан келиб чиқадиган олди пештоқли гумбаз билан ёпилган иморатдан бошланади. Унинг ортида ҳовлида қабрнинг ўзи жойлашган, атрофи ўраб олинган. Кейинчалик ёзги масжид-айвон, хонақоҳ ва мадраса қурилади. Асосий зиёратхона — ҳовлига кириш вазифасини бажарувчи иморатнинг пештоқ ёнлари гўласимон қилиб ишланган. Бинонинг олд томони ўйма сопол, кириш қисмидаги 3/4 қисмли устунчалар тагкурсиси яшил сирли кошинкорлик билан безатилган. Икки ҳаттотий ёзув бино олд кўринишидаги ўйма сопол фонида ажралиб туради.

Шунингдек, Қўқон хонлиги меъморчилиги ҳаммом, кўприксозлик, тураржой иморатларини қуриш соҳасида ҳам ўзига хос алоҳида йўналиш касб эта олган.

Марказлашган темурийлар ва кейинроқ шайбонийлар давлати уч хонликка парчаланиб кетгач, уч ўзига хос маданият ўмоғи юзага келди. Уларнинг учинчиси ҳисобланмиш Қўқон хонлиги меъморчилигида ҳам бир қатор ўзига хос янги йўналишлар вужудга келди. Жумладан мақбара ва даҳмаларнинг бунёд этила бориши янги бир турдаги иморат-ҳазираларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди. Мадрасалар олд кўринишларига тураржойларда ишлатиладиган ёғоч устунли айвон ва ганч шакллари қўлланилиши янги йўналишдаги меъморий фикрлашларга олиб келди. Бу ерда биз Бухоро ёки Хивадагидек алоҳида минора қурилишини кўрмаймиз. Тураржой

иморатсозлиги Фаргона ва Қошғар анъаналарини уйғунлаштириб ғоят нафис ечимларни келтириб чиқарди. Шип, устун ва бошқа ёғоч элементларда ўймакорлик қатори рангли нақшинкорлик маҳорати халқ амалий санъатида ўзгача хусусият ва алоҳидалиқни келтириб чиқарди. Қўқон хонлиги ва Фаргона водийси меъморчилиги Марказий Осиё меъморчилигининг бошқа ҳудудларига нисбатан камроқ ўрганилганлигини назарда тутсак, бу ерда ҳали кўп сирлар борлиги аён бўлади.

VII БОБ

ТУРАРЖОЙ БИНОЛАРИ МЕЪМОРЧИЛИГИ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Маълумки Ўрта Осиё азалдан сайёҳлару тарихчилари тавсифида минглаб шаҳарлар юрти тарзида талқин этиб келинган. Бу бежиз эмас албатта. Тарих саҳифаларидан мозийга бир назар соладиган бўлсак, Амударёнинг қуйи оқими, Сирдарёнинг ўрта оқими ва икки дарё орасида жойлашган Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё воҳалари, Фаргона водийсининг азал ўтмишдан юксак маданиятга эга бўлган давлатлар ва шаҳарларга макон бўлганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Ўрта Осиё ҳам энг қадимги одамлар қароргоҳини ўзида сақлаб қолганлигини фан эътироф этмоқда. Эрамыздан олдинги иккинчи ва биринчи минг йилликларда бу ерда марказлашган давлатлар мавжуд бўлганлиги тўғрисида бир қатор маълумот бор. Чунончи, ўша даврда Қадимги Хоразм давлати мавжуд бўлиб, у ўзининг тилига, ёзувига ва юксак ривожланган маданиятига эга бўлганлиги хусусида олдинги бобларда таъкидлаб ўтдик.

Жанубий Туркманистонда олиб борилган илмий изланишлар натижасида очилган ва эрамыздан олдинги II минг йилликка оид бўлган Намозгоҳтепа харобалари ўша давр маданияти ўзига хос тарзда тараққий этганлигини кўрсатиб турибди. Бу ерда очилган бинолар бир неча ўнлаб тураржой хоналари ва улар билан боғлиқ бўлган қўшимча хоналар мажмуасидан иборат бўлиб, яхлит бир иншоотни ташкил этади. Бундай уйлارни тарихчилар "уруғ-аймоғ" (ёки жамоа) уйлари деб аташади. Намозгоҳтепадаги уйлар узунлиги 42-47 см ва қалълиги 10-12 см бўлган хом ғиштлардан барпо этилган. Деворлари лойшувоқ қилинган.

Умуман олганда, эрадан олдинги биринчи минг йилликларнинг ўрталарида Ўрта Осиёда Ғирқония (Ғўргон), Парфия, Марғиёна, Бақтирия, Сўғд каби мамлакатлар мавжуд бўлганлиги маълум. Оғзаки ва ёзма манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда Зардуштий (оташпараст)ларнинг муқаддас китоби "Авесто"нинг асосий қисмлари ўша даврларда ва шу юртларда битилган. Эрамыздан

олдинги VI асрда Аҳмонийлар ҳукмдори Ўрта Осиёни забт этгунларигача бу ерда талайгина обод шаҳарлар мавжуд бўлганлиги ҳозир барчага аён.

Қизиги шундаки, бу даврда пайдо бўлган иншоотларнинг ичида бошқа ерларда учрамайдиган "Вар" типини ташкил этувчи ўзига хос қўрғон-қароргоҳлар топилган. Афсоналарда нақл қилинишича Шоҳ Жамшед халқ ва мол-мулкни муҳофаза қилиш учун мудофаа қўрғони бунёд этишнинг омилларини бирма-бир кўрсатиб ўтади. Унинг ўнгитлари бўйича мустаҳкам қўрғон бунёд этмоқчи бўлган одам отни миниб кун чиқиш томонга қараб камондан ўқ отиши керак. Шундан сўнг ўзи турган ер ва ўқ бориб тушган жойига қозиқ қоқиши керак. Бу бўлажак қўрғоннинг шимолий деворининг ўрни бўлади. Кейин иккинчи қозиқдан туриб жанубга, у ердан туриб кун ботарга ва ниҳоят у нуқтадан шимолга қарата отилган ўқлар бўйича қурилиши керак бўлган қўрғон саҳнини белгилаб берган. Бундай иншоотларнинг деворлари қалин бўлиб, ичига қатор коридор тарзидаги хоналар жойлашган ва у ер одамлар яшаши учун мўлжалланган. Қалин деворлар билан мустаҳкамланиб ўралган ҳовли эса мудофаа вақтида мол-ҳолларни сақлашга мўлжалланган. Мана шундай қўрғонлар Авестода "Вар" деб аталади. Олимларнинг эътирофи этишларича, Тошҳовуз областида очилган Кўзали қир ва Қалали қир харобалари шулар жумласига киради (иккинчи бобга қаранг).

Иккинчи бобда баён этилганидек Вар туридаги шаҳар қалъалари қурилиши хусусияти очиқ тўртбурчак саҳн атрофини бир неча қатор йўлакларни ўзида бирлаштирувчи, усти берк, ҳар жой, ҳар жойида мўри ва ёруғлик тушиши вазифасини ўтовчи туйнуклардан иборат бўлган. Хавф-хатар вақтида ёки ноқулай об-ҳаво шароитида аҳоли мол-ҳолини ўша атрофи ўраб олинган саҳнга ҳайдаб ўзи деворлар оралигидаги усти берк йўлакларда жон сақлаган. Бу деворларнинг ташқи томонида ўқ отишга мўлжалланган тешиклар ва бошқа мудофаа иншоотлари ўрнашган.

Олдинги бобларда кўриб чиқилганидек дастлабки макон, турар-жой иншоотлари ибтидий жамоа қабилалари қароргоҳлари бўлган бўлса шундан кейингилари кўп хонали уруғ-аймоғ уйлари ташкил этган. Аммо бундан ташқари яна бир хил яшаш жойи, фақатгина Марказий Осиёга хос бўлган Вар типигаги шаҳар-қалъа деворлари ташкил этган йўлаклардан иборат бўлган.

Чунончи, бир ўқ отиш масофасида қабул қилинган девор узунлиги мудофаа даврида бир бурчакдан туриб душманни ўққа тутиш имконини берган. Бундан ташқари кунга қараб бинолар мўлжаллини белгилаш масаласи ва хоналарни жойлаштириш масалаларининг ҳисобга олиниши диққатга сазовордир.

Тураржой архитектурасининг кейинги тараққиёти Ўрта Осиёда шаҳар қурилишининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ. Грек тарихнавислари ва географияшунослари эрамиздан олдинги IV асрда (Александр Македонский истилоси даврида) бу ерларда талайгина мустаҳкам истеҳкомга эга бўлган шаҳарлар ҳақида маълумот беришади. Уша давр тураржой бинолари архитектураси умуман олганда, кўп хусусиятлари билан то араблар истилоси (эрамизнинг VII асри охири ва VIII аср бошлари)гача бўлган уй-жойлари архитектураси билан анча уйғунлашган. Бу ўхшашлик қурилиш материалларининг умумийлиги, хона, даҳлиз ва ёрдамчи хоналарнинг шакл жиҳатидан бир хиллиги, ёпма ва кириш йўллари счимларининг умумийлигидадир. Лекин тип жиҳатидан уйлар такомиллашган, ҳар бири ўз даврининг социал кўринишини, оила ва шахс мавқеини акс эттирган.

Масалан, эрамиздан олдинги IV ва эрамизнинг I асрларига оид Жонбоз қалъани олиб қарайлик (ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида жойлашган). Бу кўҳна шаҳар харобалари 200x170 метр катталиқдаги тўртбурчак шаклда бўлиб, мустаҳкам мудофаа системасига эга бўлган. Шаҳар ҳудудининг тўрида оташпарастрлар ибодатхонаси жойлашган. Дарвозадан то ибодатхонагача бўлган кўча шаҳарни икки қисмга бўлади. Бу бўлақларнинг ҳар бири 150-200 хонадан ташкил топган яхлит қабила уйларидан иборат. Шаҳар ўз даврида такомиллашган суғориш иншоотларига эга бўлган.

Бундан анча кейинроқ (эрамизнинг I-VI асрлари) бунёд этилган Тупроқ қалъа шаҳарчасининг (умумий катталиги 500-350 м) уйлари ҳам икки қабила қароргоҳи тарзида ажратиб қурилган. Лекин ҳар бир қабила хоналари яна алоҳида уруғларга (ёки каттароқ оилаларга) ажратиб қурилган. Юқорида баён этилган уй-жой қурилиши тажрибаси яна бир қатор қадимги шаҳарчалар харобалари мисолида ҳам тасдиқланади. Бу иморатларнинг кўпчилиги деворий суратлар, нақшлар, ўймакорлик асосида ишлов берилган ёғоч деталлар, тошдан ишланган шакллар ва бошқа амалий санъат намуналари билан безатилган (масалан Тупроқ қалъа, Айритом, Нисо шаҳарчалари ва бошқалар).

Араблар истилоси (эрамизнинг VII—VIII асрлари) арафасидаги Ўрта Осиё шаҳарсозлиги, шу жумладан уй-жой қурилиши санъати нисбатан яхши ўрганилган. Афросиёб (Қадимги Самарқанд), Панжакент, Варахша (Бухоро яқинида), Болалик тепа (Термиз яқинида) қазишмалари ва яна қатор археологик тадқиқотлар бунинг исботи бўла олади. Бу давр шаҳарсозлигининг аввалгиларидан фарқи шуки, энди тураржой бинолари нафақат маъмурий ва диний иншоотлар билан биргаликда қурилиб қолмай, балки ҳаммомлар ва бошқа маданий ҳамда маиший эҳтиёж иморатлари билан биргаликда

қурилгандир. Бинолар бир ва икки қаватли, баъзан ундан баландроқ қурилган. Қурилиш материаллари сифатида пахса, хом ғишт ва ёғоч ишлатилган. Хоналар квадратга яқин тўртбурчак ва коридор тарзидаги узунчоқ шакллардан ташкил топган. Уларнинг кўпчилигининг чўзиқроқ бўлишига сабаб, хом ғишт билан чорси гумбаз (свод) воситасида ёпишнинг имконияти туғилишидадир. Квадрат шаклдаги хоналарнинг кичикроқлари (одатда 5—7,5 м) гумбаз билан ёпилган. Каттароқлари эса хона ичига қўйилган тўрт устунга тўртта хари ташланиб ва унинг устига бир неча марта яна бурчагини қисқартириш йўли билан тўсин ташлаш воситасида (бу усул архитектура тарихчилари ичида "дарбази" номини олган) ёпилган. Хоналар ичида деворлари бўйлаб лойдан ёки хом ғишдан ишланган супалар жойлашган.

Нуфузли хонадонларнинг уйлари бир неча хил хоналарни бирлаштирувчи яхлит туркумдан ташкил топган. Асосий хоналарнинг ички кўриниши ниҳоятда ҳашамли ишланган. Деворларига суратлар солиниб шипи ва устунлари ёғоч ўймакорлиги билан безатилган. Варахша, Афросиёб, Болалик тепа, Панжикент ва бошқа шаҳарчалар қолдиқлари топилмалари орасида VI—VIII асрларга оид деворий расмларнинг мавжудлиги ва улар хусусидаги илмий изланишларнинг эълон қилиниши Марказий Осиёда диққатга сазовор иш бўлди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу давр шаҳарсозлигида марказлашган сув иншоотлари, канализация, тош йўллар, Шаҳар майдонлари, сув ҳавзалари, кўкаламзорлаштиришга кенг ўрин берилган.

Ҳозир Ўзбекистонда кенг тарқалган синчли уйларнинг энг дастлабки намуналари (қолдиқлари)ни биз Афросиёбда археолог Ш. Шораҳимов олиб борган қазинишларида кузатган эдик. У ҳам бўлса XI—XII асрларга оид пишиқ ғишт ва тошдан ишланган тагсинч асосларидир. Умуман олганда IX—XII асрлардаги Ўрта Осиё фани ва маданиятининг тараққиёти янги юксак поғонага кўтарилганлиги каби, бу давр меъморчилиги ҳам катта мавқега эга эди. Фикризмизнинг далили сифатида ўша даврдан сақланиб қолган сон жиҳатидан оз бўлса ҳам меъморий етуклиги билан кишиларни лол қолдириб келаётган Қирқ қиз қалъа ва қадимий Термиз харобалари, Сомонийлар мақбараси, Минораи Калон, Вобкент ва Жарқўрғон миноралари, Тимдаги Араб Ота мақбараси, Работи Малик карвонсаройи харобалари ва яна Термиз, Ўзган ва бошқа ерларда сақланиб қолган бир нечта иморатларни мисол келтириш мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки Ўрта Осиё ерлари қадимдан яшаш учун қулай ҳисобланган ва у қадимдан юксак маданиятга эга бўлган. Мана шу икки нарса ўз навбатида бошқа юрт халқларининг диққатини тортди келган. Натижада бу ердаги иқтисо-

дий ва маданий бойликлар кўп талон-торожларга сабаб бўлганлигига тарихнинг ўзи гувоҳдир. Эрамиздан аввалги VI—IV асрларда Ўрта Осиёни эронлик Аҳмонийлар ва македониялик Искандар қўшинлари истило этган бўлса, эрамизнинг VII—VIII асрларида араблар ва XIII асрда мўғуллар бу ерларни ғорат қилдилар. Бу воқеалар орасида эса бир неча марта марталаб туркий ва форс тилида сўзлашувчи ҳамда бошқа қабилалар ўртасида тахт талашиб, салтанат алмашилишлари бўлиб ўтди. Мана шу каби низо ва адоватлар маданий тараққиётни бир неча юз йилликларга тўхтатиб қўйди. Қанчадан-қанча ёзма манбалар, тарихий обидаларнинг кули кўкка совурилди. Бир қанча халқларнинг тилику ёзувлари муштараклигида қиргинга учради. Лекин ҳар гал ҳам, гарчи катта қийинчиликлар билан бўлсада, зулмат қўйнидан зиё балқиб чиқаверди.

Фикр ёрқинлашсин учун шуни таъкидлаш лозимки, кўпгина қадимий тураржой намуналари эски шаҳарлар қатори таг-туғи билан йўқ бўлиб кетган. Аммо XVII—XIX аср Марказий Осиё тураржой меъморчилиги санъатининг ўзи бир алоҳида маданий қомус сифатида намоён бўлиб турибди.

Шу ерда таъбир жоиз бўлса, рус ёзувчиси Н. В. Гоголнинг қуйидаги фикрини баён этиш мақсадга мувофиқдир. "... Меъморчилик ҳам халқнинг тошга битган йилномасидир ва у ҳалок бўлган халқ ҳақида на унинг адабиёти ва на афсоналари сўзлай олмагандагина тилга кирази" Ҳақиқатдан ҳам меъморчилик тарихи инсоният жамияти тараққиётининг нақадар улкан ва машаққатли йўлни босиб ўтганлигидан далолат бериб туради.

Фотиҳлару хоқонлар, халифаю хонлар қанча вайронгарчилик, босқинчилик курашларини олиб бормасинлар, халқнинг иродасини букиша олмади ва унинг ўзлигини йўқотолмади. Бобокалонларимизнинг халифаликдан олдинги тил ва ёзувлари йўқотиб юборилган бўлса ҳам, мўғуллар босқинчилари кўплаб нодир тарихий китобларни ёқиб юборган бўлса ҳам мозийдан бизгача нур эмиб келган осори атиқалар ҳамма вақт зиё ва маърифатга интилиб келган ўтмиш авлодлар нафасини бизгача етказиб келган.

Маълум бир давр мобайнида тараққиётда тўхтаган уй-жой қурилиши санъати ҳам XVI—XIX асрларга келиб яна юксакликка кўтарилди. Бир неча юз йиллик маданий тараққиёт асосида маҳаллий иқлим шарт-шароитлари ва халқнинг турмуш тарзи ҳамда урф-одатлари ҳисобга олиниб, Ўрта Осиёнинг тоғолди районлари, пасттектисликлардаги аҳоли пунктлари шимолий ва жанубий ҳудудларни эгаллаганликлари ҳам бунда ўз ифодасини топди. Пировардида ҳозир меъморчилик санъати тарихи билан шуғулланувчилар орасида Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хива ва Фарғона тураржой типлари фарқ қилинади. Бундан ташқари тоғолди на дашт зоналари уйлари типи ҳам мавжуд. Буларнинг ҳар бири маҳаллий халқ

меъморилик мактаблари маҳсули бўлиб, аини вақтда умумий муштарак белгиларга ҳам эга.

Бу умумийлик шундан иборатки, уларнинг барчасида асосий элемент ҳовли ҳисобланади. Ҳовлилар одатда даҳлизлар воситасида боғланган хоналар ҳамда айвон ва шу сингари ёзги яшаш жойлари, хўжалик ҳамда ёрдамчи хоналар билан тўрт атрафдан ўраб олинган бўлган.

Ҳовлиларни шакллантириш, унга нисбатан хоналар ва ёзги иншоотларни жойлаштириш услуби биз юқорида айтиб ўтган шаҳар ва вилоятларда ўзига хос регионал кўринишни келтириб чиқарган.

Мисол тариқасида изчил ўрганилган ва теран анъаналарга эга бўлган Бухоро тураржой типини олиб қарайлик. Бухоро уйлари одатда дарвозадан анча нарида усти берк йўлак-долондан бошланган. Долоннинг аҳамияти тўғрисида машҳур арман адибаси ва шоираси Мариетта Шагиняннинг жуда ҳам эҳтиросли сўзлари бор. Шу фикрни тўлароқ келтиришни лозим топдик. "Бу Ордубадда (Эрон Озарбайжони) бўлган эди,— деб ҳикоя қилади шоира. Ҳарорат қирқ даража иссиқ эди. Қуёшнинг тик тушаётган нурларидан гўё ёниб бораётган кўчадан унча баланд бўлмаган (қўл узатса тегадиган) ярим тоқ шаклидаги дарвозадан ичкарига кирдим ва мени бирданига қоронғилик қамраб олди. Йўлак боққамас, ҳовлигаям эмас, балки тоннел бўйлаб давом этарди. Ва кошинкорлик қилинган бу тоннел тўғри кетмасдан, ҳар ўн-ўн беш қадамда "тирсаксимон" бурилишлар ясаб борарди. Кошинларнинг тупроқрангу мовийроқ тусини, озроққина ичига ботиб турган тоқчалар ва ундаги кўза ичидаги сувда қалқиб юрган атиргул япроқларини кўз илғаб олишдан олдин, мен димиқиб кетган, кўз очишга қўймайдиган жазирамадан роҳатбахш, салқин шабада эсаётган томонга бораётганимни сездим. Шабада гўё ёнингизда катта бир капалак елпитиб кетаётгандай туюларди. Ва сиз ичкарига кириб борганингизда, бу шабада сизнинг маржон терларингизни қуришиб, юзингиз алангасини сўндириб сизга ҳузур бахш этади, энди юрагингиз бир маромда уриб, кўзларингиз ором олган, терингиз юмшаган, сочингиз оралаб салқинлик салқиб ўтиб ва ҳатто гўёки ковушингиздаги чанг йўл-йўлакай тушиб қолгандай туюлади, учинчи бурилишдан сўнг сизнинг олдингизда уйларнинг илоҳиёти — ҳовли намоён бўлади...

Ва ҳамма нарса дарров аён бўлиб қолади: бу тирсаксимон йўл кўркамлилиқ, ёки ҳовлининг қинғир-қийшиқлигидан эмас, балки ўзига хос соя ва салқин сақлагич ҳамда ҳаво ва шамолни йўналтирувчи механизм сифатида бўнёд этилган" (Шоиранинг "О литературе и искусстве" китобидан)¹.

¹ Бу фикр зикрини қуйидаги китобдан қаранг: Ю. С. Яралов. Национальное и интернациональное в архитектуре. М., "Стройиздат", 1971, с. 70.

Ҳақиқатан ҳам долоннинг уй-жой қурилиши соҳасидаги вазифаси муҳим бўлган. Ўз ўрнида у яна вестибюль ролини ҳам бажарган. Бундан ташқари қўшимча қурилиш майдони, ёғин-сочиндан бошпана бўлиб ҳам хизмат қилган. Долон кўпроқ шаҳар ҳовлиларида ишлатилган. Долондан сўнг кириш ёки дарвозахона (айрим вақтда дарвозахона долондан аввал ҳам қурилган) жойлашган. Ўша даврда уйлар "ташқари" ҳамда "ичкари" ҳовлиларга бўлинган. Бунинг сабаби бўлган. Биринчиси ислом дини ақидалари таъсирида аёлларни "бегона кўздан" бекитиш бўлса, иккинчиси ундан анча олдин пайдо бўлган одат — ҳовлининг хўжалик (ташқари) ва маданий (ичкари) зоналарга бўлинишидир. Худди шунинг сингари хоналарнинг фақат ҳовли тарафига қаратилиб қурилиши ҳам иккиёқлама характерга эга. Яъни дераза ва эшикларнинг ташқарига (кўчага) очилмаганлиги биринчидан шарият доирасида бўлса, иккиламчи бу ҳовлини ташқи шовқин, чанг ва ҳоказолардан мустасно қилиб, ҳовлидаги дарахт ва гулларга қарата қурилишидир. Бунинг исботи сифатида Ўрта Осиё гуражойларида мана шу омилнинг араблар истилосигача бўлганлигини келтириш мумкин.

Бой ва зодагонлар хонадониди дарвозахонадан кейин кўнг-далангига девор кўтарилган. У "гулом гард" яъни "қул, қайтгин!" ёки "қул қайтар жой" деган маъноларни англатади. Бегона кишиларга бу девор чегарасидан ичкарига кириш рухсат этилмаган.

Ташқари ҳовлида одатда меҳмонхона, китобхона (кўпинча дарвозахона устига болохона сифатида ўрнатилган), дўконлар (ҳунармандлар уйида), омбор, оғил, ёрдамчи хоналар (ўтин, кўмир ва бошқаларни сақлаш учун), ҳожатхона, қўшимча айвонлар жойлашган бўлган.

Ичкари ҳовлида эса, тандирхона, ошхона, асосийси айвонлар ва даҳлиз, истиқомат хоналари, мадон туркумидаги хоналар бўлган. Бухоро уйлари қурилишининг бир неча ўзига хос хусусиятлари бўлган. Шулардан бири хоналарнинг "тобистони" (ёзги) ва "зимистони" (қишки) зоналарга бўлиб қуриш аъъанасидир. "Тобистони" хоналар ҳовлининг жануб томонида жойлашган бўлиб, шимолга қаратиб қурилган (оғтоб нурлари қиздирмаслиги учун). Хонанинг ичида ҳаво яхши айлансин учун уларнинг баландлиги тахминан 5,5 метргача қилиб қурилган.

"Зимистони" хоналар эса бунинг аксича — ҳовлининг шимолий тарафидан жанубга қарата қурилган. Баландлиги 2,5 метрдан ошмаган. Эшик ва деразалари ҳам чоғроқ қилиб ишланган.

Хоналарнинг ичлари тоқчабандлик қилиниб, деворлари ганчли нақшлар билан, шиплари эса рангдор қилиб безатилган.

Бухоро уйлари даҳлиз, кундузги ўтириш хонаси, ётоқхона, шовқини ва мадон каби таркибий элементлардан ташкил топган. Булар ҳозирги тушунчада "квартира" элементларини ташкил этади. Бундан ташқари ҳовлида ошхона, омбор, дарвозахона, унинг устида китоб-

хона, ёнида бадрав (ҳожатхона) бўлиб, бу хоналарнинг остида эса тагхона (подвал) жойлашган. Қизиғи шундаки тагхонанинг асосий вазифаси салқин ҳаво етказиб берувчи ўзига хос кондиционер вазифасини ўтаган. Шунинг учун ҳам кўпинча тагхоналар ёзги хоналарнинг остини эгаллаган. Бунинг нақадар пухта ўйланганлиги шундан кўриниб турибдики, биринчидан подвалдан чиққан зах ҳаво ҳамма вақт юқоридаги хонанинг полини совутиб турган, унинг ҳовли саҳнида кўтаринқираброқ жойлашишига сабаб бўлган ва ниҳоят тагхонадаги очиқ туйнуклардан чиққан салқин, нам ҳаво ҳовлида шамол айланиши — табиий конвекцияни ва хоналар ичида аэраци-яни яхшилашга сабаб бўлиб, микроиклим ҳосил қилган.

Демак, ёзги хоналар шипи баланд (5,5 метр) қурилишидан ташқари тагхона устида жойлашганлиги туфайли янада юқорироқ қилиб қурилган ва уларнинг баҳаволиги таъминланган. Худди мана шу хоналар олдида жойлашган саҳн ҳам бир оз кенгайтирилиб, юқорида айтиб ўтилган ёзги хонага таъсир этувчи микроиклим омилидан бу ерда ҳам фойдаланилган. Бу саҳнлик Бухорода супа (суфа) деб аталади. У ёзда ўтиришга мўлжалланади ва пишиқ гишт териб ишланади. Ёз пайтлари бу супага сув сепилганда пастдан чиқаётган салқин ҳаво таъсири янада кучаяди. Бухоро уйларида тагхоналар, супалар, хоналарнинг айримларининг поли пишиқ гишт-дан, деворлари ва ёпмалари (синчли қилиб) ёғоч билан ишланган бўлади. Одатда ҳовлининг ҳамма ёғи, гулзор ва дарахт экилган жойдан ташқари пишиқ гишт билан ишлаб чиқилади.

Бухоро уйлари қурилишининг яна бир ўзига хос томони шун-даки, кўпгина ҳовлиларда томлардан ёзда ётиш жойлари сифатида фойдаланилади. Айрим ҳолларда ҳатто болохоналар томларидан ҳам шу мақсадда фойдаланилган. Бир ҳовли билан иккинчи ҳовли томлари девор (тавора) билан ажратиб қўйилган.

Маълумки қадимда кўпгина Ўрта Осиё шаҳарларида яшаш учун яроқли ҳисобланган ерларга эҳтиёж кучли бўлган. Бу нарса Бухорода яна бошқа бир типдаги уйларнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Биз ҳикоя қилмоқчи бўлган бундай уйларнинг ҳовлиси бўлмаган. Бу одатда томонлари 20-30 метрдан ошмайдиган ҳудудда иморат қуриш санъатидир. Бундай иморатларнинг биринчи қавати тўлиқлигича тагхона (ертўла) қилинган. Бу ерга ўрнатилган мустақдам устунлар (гишт ёки ёғочдан) юқори қаватдаги иморатларни ҳамда улар ташкил этадиган саҳн — ҳовлини кўтариб турган. Ҳовлининг ўртасида пастдаги қават — тагхонадан салқинлик уриб турсин учун туйнук ўрнатилган. Тагхонада барча хўжалик хоналари ва ёрдамчи хоналар жойлашган. Юқорида эса яшаш хоналари ўрин олган. Улардан кўчага қараб дарчалар чиқарилган.

Бухоро қишлоқларидаги уйлар ҳам хоналарнинг жойлашуви жиҳатидан шаҳардагиларга бирмунча ўхшаб кетади. Бироқ қишлоқ жойларида долон айтарли ишлатилмаган ва оғилхона ташқари

ҳовлининг анчагина қисмини эгаллаган. Қишлоқ уйларининг шаҳарлардаги уйлардан яна бир фарқи шундаки, дала жойларида ичкари ҳовлида жойлашган ёзги хоналар чорбоққа очилган.

Хоразм уйларининг меъморий жиҳатдан энг яхши намуналари Хивада сақланиб қолган. Бу уйлардан аксариятининг ҳовлилари унчалик катта эмас ва бунга эҳтиёж ҳам бўлмаган. Аксинча ҳовлининг кўп қисми айвон ва соябонлар билан бекитилиб офтоб тушиши камайтирилган. Хива иморатсоалигининг энг кўзга яққол ташланувчи яна бир хусусияти бу шимол томонга қарата икки хона баландлигида қурилган катта ("улли" ёки "терс") айвондир. Унинг ичидан хоналарга кирилади. Бундан ташқари хоналар ҳовлига ҳам қаратилган бўлади. Улли айвондан ташқари яна ўнг ва бошқа турли айвонлар ҳам барпо этилган. Ёзги хоналар ёнида ёки қаршисига пастак хоналар қурилиб, уларнинг устига айвон солинган. Айвонларнинг аксарияти бир устунлик. Устунлар кўпчилигининг тағжурсиси мрамардан ишланган. Ёғоч элементлар (тўсин, устун, ршик) ўйма-гулдор, деворлари жимжимадор қилиб ишланган. Ётиқ томлардан (учак) ётиш учун ҳам фойдаланилган. Қишки ва ёрдамчи хоналар устига болохона (талотив) қурилган. Булар одатда синчлар билан ишланган.

Хоразм қишлоқларида пахса уйлар кўп тарқалган. Уларнинг айримлари уч-тўрт ошёна (ярус)ли қилиб қурилган.

Улли айвонларнинг шимолга қаратиб икки қават баландлигида қурилиши Орол денгизи ва саҳро томонидан эсадиган кечки шабадани ҳовлига йўналтиришини ва салқин ҳаводан фойдаланишни кўзда тутиш натижасидир.

Ўрта Осиё халқ тураржойлари архитектурасида Самарқанд ва Тошкент уйсозлиги алоҳида ўрин тутади. Бу икки шаҳар меъморчилигидаги умумийлик шундан иборатки, тураржой бинолари кўчалар архитектурасининг шаклланишида муҳим ўрин тутган. Уйларнинг кўпчилиги икки қаватли қилиб қурилган. Иккинчи ошёнадаги болохона биринчи қават деворидан бирмунча олдинроққа чиқарилиб, узун айвонча — галерея шаклида қурилган. Бундан ташқари хоналарнинг жойлашувида ҳам умумийлик бор. Чунончи, буларда яшаш хоналарига кириш ўртада жойлашган айвон орқали бўлган.

Самарқанд ва Тошкентда долонлар гарчи Бухоро уй-жойларида бўлгани сингари кўп бўлмасада, баъзи жойларида шароит тақозосига кўра бунёд этилган. Айрим ҳолларда долон ўрнига усти ёпиқ йўлак (Бухорода "раҳрав" дейилади) қурилган. Тошкентда мадон ўрнида ёрдамчи хона-қазноқ (ҳужра ҳам дейилади) қурилган. Ташқари ҳовлиларда оғил ва сайисхона (отхона) ёнида ҳамда ичкари ҳовлида ошхона ҳамда ҳожатхона олдида бостирмалар қурилган. Бу тип уйларнинг барчаси пойгак (пойгоҳ)дан бошланган. Пойгак бу аввал айтиб ўтганимиздек оёқ кийимларининг ечиш жойи бўлиб хоналар

ҳамда даҳлиз саҳнидан бир мунча пастроқ, чуқурроқ қилиб қурилган ва у ерда қўл ювиладиган махсус жой — ташная бўлган. Иккинчи қаватда болохоналар ва айвонлар қуриш одат бўлган ва у асосан ер танқислигидан ҳамда маҳаллий иқлим шароитидан келиб чиққан. Чунки болохоналик уйларнинг биринчи қавати томи офтоб нури таъсирида қизимагани ва ҳовлида кенгроқ соя турганлиги туфайли ёзда салқин бўлган.

Самарқанд халқ қурилиш санъатида то ҳанузгача узун ҳамда катта ва кенг айвон қуриш одати сақланиб келмоқда. Кўпгина ҳолларда бу айвонлар хоналардан ажратилган ҳолда ҳовуз лабида ёки анча баландлик тагсупа устига қурилган. Айвон ердан то 2 метр баландга қурилиб, унинг тагида омборхона ва шунга ўхшаш қўшимча хоналар барпо этилган ҳоллар ҳам учрайди.

Тошкент тураржой қурилишида айвонлардан ташқари равонлар ҳам кенг қўлланилган. Равон бу ҳозирги тушунчамизда верандага кўпроқ тўғри келади. Яъни бошқача қилиб айтганда олд чамбарак панжарали, ойнаванд тарзда ишланган айвонлар равон деб аталади. Равон ойналари одатда ҳар хил рангда бўлади. Деворлари ганчкор, токчабанд ва нақшин безатилади.

Фарғона водийсининг кўп ерларида айвон ва икки хонали уйлар кўплаб қурилган. Уларнинг кўпчилигининг пойгакида европа қурилиши услубига хос бўлган каминни эслатадиган усти берк мўрилик чоҳлар қурилган. Ҳовлилар оралаб ариқ оқиб ўтган. Хоналарнинг орқа томонида боғча бунёд этилган.

Умуман олганда Ўрта Осиё халқларининг тураржойлари қурилиши услуби кўп минг йиллик маданий ривожланиш маҳсули бўлиб жуда ҳам ранг-баранг мейморий анъаналарни ўзида мужассам этган. Масалан, биргина ёзги хоналарнинг ўнга яқин тури мавжуд ва маълум. Булар — долон, шийпон, равон, айвон, ўнг айвон, терс айвон, кайвон, соявон, нимайвон ва ҳоказолардир.

Иزلанишлар натижаси шуни кўрсатмоқдаки, бу анъаналарнинг ичида бевосита иқлим шароитига мослашиш ва халқ урф-одатларини ҳисобга олиш туфайли юзага келган ўнлаб мейморий қонуниятлар юзага келган бўлиб, улар асоссиз унутулиб юборилаяпти. Бунинг асосий сабаби — инқилобдан кейин Ўрта Осиё халқлари маданий турмуш тарзи кескин ўзгарди. Маданий тараққиётнинг тобора юксалиши натижасида хонадонларга танча (саңдали) ўрнига печка, кейинроқ эса сув иситгичлари, лампа ўрнига электр ёритгичлари, ҳовлиларга водопровод, канализация, газ ва шу сингарилар кириб кела бошлади. Натижада шу даврга қадар қурилган хоналар ва уйларни яшаш шароити талабга жавоб бермай қолди. Аммо қурилиш ишларини олиб боришда, айниқса истиқомат биноларини барпо этишда маҳаллий шарт-шароитларни ҳисобга олиш муҳим эканлигини ҳаёт талаблари тақозо этади. Ҳозирги даврда Ўрта Осиё шароити талаб қиладиган воситаларнинг ҳисобга олиниши кераклиги

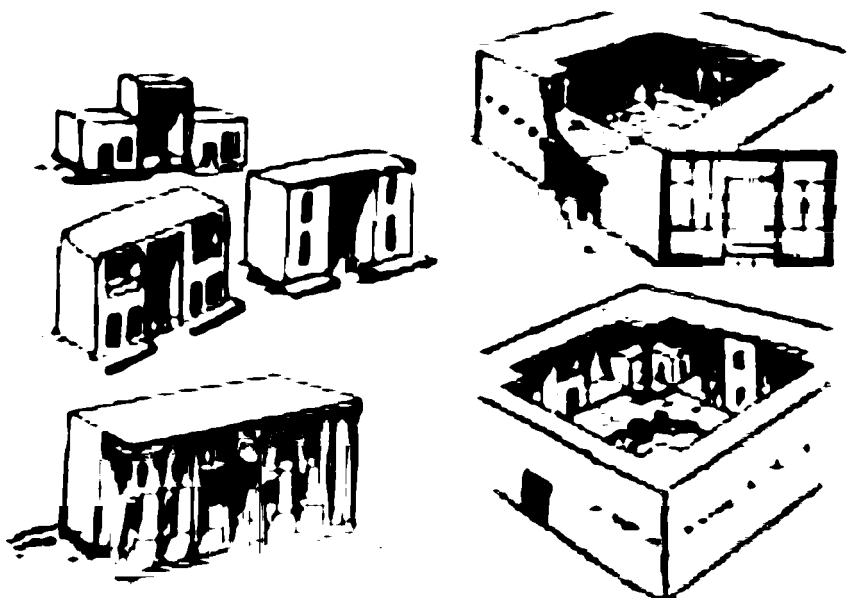
исботланган зарурат бўлиб қолди. Яна шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, бир неча юз йилликлар давомида такомиллашиб, ўзининг ҳар томонлама устунлигини кўрсатган миллии қурилиш услуби — яъни уй-жой барпо этишда синчли қурилиш шаклига ҳозирги кунда яна катта аҳамият берилмоқда. Чунки бундай асосда қурилган уйлар ўзининг зилзила, тошқинлар ва бошқа табиат ҳодисалари таъсирига европача услубда қурилган уй-жойларга нисбатан анча бардошли эканлигини ҳаёт бир неча ҳолларда тўлиқ исбот этди. Шу нуқтаи назардан қараганда, уй-жой қурилишида маҳаллий шарт-шароитни ва миллий анъаналарни ҳисобга олиш, тўлиқ шаклланган ҳамда ўзининг афзаллик хусусиятларини исботлаган қурилиш усулларидан фойдаланиш доимо мақсадга мувофиқдир.

ТАБИАТ ВА ИҚЛИМ ШАРОИТИНИНГ ҲИСОБГА ОЛИНИШИ

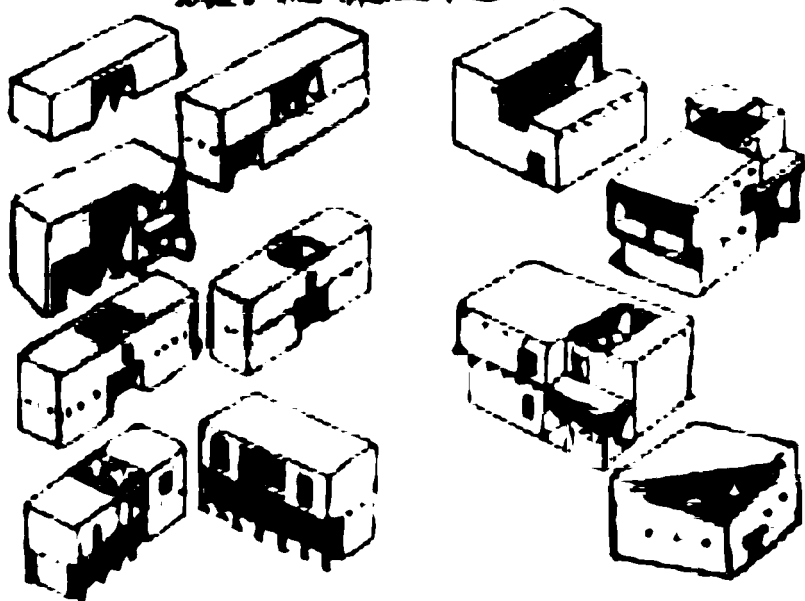
Қадимги шаҳарлар, қўрғонлар, уй-жойларнинг қурилиши хусусиятларини ўрганар эканмиз, уларнинг аксариятининг баландлик жойларга, кўпинча сунъий тепаликларга қурилгани эътиборимизни ўзига қаратади. Шунинг биринчи сабаби албатта бу иншоотларнинг мудофаа қобилиятини яхшилаш бўлган. Лекин архитектура доктори М. С. Булатовнинг эътирофи этишича бунинг яна бир сабаби ер ости хоналар ва ҳовли саҳнини ортиқча захлашдан сақлашда экан. Дарҳақиқат ер ости сизот сувлари ер саҳнига яқин жойлашган шўрхок районлари Бухоро, Қашқадарё, Хоразм областлари ва Қорақалпоғистонда бу услуб кенг қўлланилган. Ҳатто ҳозирги кунда бу районларда синчли ва пахсали уйларни қураётганда кўпинча пойдевор қилмасдан тупроқ солиб, уни шиббалаб, устига иморат қуриш ҳоллари бу фикримизнинг далилидир.

Шаҳар деворлари нафақат истеҳком ёки мудофааланиш манбаи бўлибгина қолмай, гармсел шамолларини тўсиш учун ҳам хизмат қилган. Мана шу мақсадда яна девор ташқариларига иҳота дарахтлари ўтқазилган ва боғлар бунёд этилган. Бухоро воҳасининг Қизилқум томонидан айлантириб қурилган Кампирак девори, Самарқанд вилоятининг дашт тарафидан қурилган Девори Қисмат истеҳкоми чўлдан эсадиган шамол ва чанг-тўзонни анча қайтариб турган. Академик М. Е. Масоннинг фикрича бундай девор қадимги Марғиснада ҳам бўлган ва у ҳам қум кўчиши ҳамда қишлоқ ва шаҳарларни чанг ёпирилишидан сақлаган.

Энди шаҳарлар структурасига эътибор берадиган бўлсак, Ўрта Осиё шаҳарларининг кўпчилиги шимолдан жанубга ва шарқдан ғарбга йўналган икки кўчаниннг ўзаро кесишуви асосида келиб чиққанлигини кўраемиз. Бухоро шаҳрининг бундан 1,5-2 минг йил бурунги тарихи, қадимги Марв, Хива, Шаҳрисабз, Ғиждувон ва бошқа шаҳарларнинг қурилиши структураси билан танишганимизда

20-расм. Ўша тураржойларнинг ўзгариш турлари

21-расм. Самарқанд тураржойлари турлари.

фикримизнинг исботини топамиз. Бунинг сабаби шаҳарлар фақатгина икки карвон йўлининг кесишувида пайдо бўлганлигидан деб билинади. Кейинги илмий изланишлар шуни кўрсатдики, Ўрта Осиё қадимий шаҳарларининг иккита ўзаро перпендикуляр кўчалар воситасида ташкил топиши замирида кўп минг йиллик микроқлим яратиш тажрибаси ётар экан. Деярли барча ўрта аср шаҳарларининг икки бош кўчаси бўлиб, бири шимол, иккинчиси шарқ тарафга йўналган. Уларнинг йўналиши шундай танланганки, бу икки кўчадан бири куннинг давомида табиий соя ташкил этиб турган. Савдо-сотиқ дўконлари ва одамлар юриш йўли сояда жойлашуви кўзда тутилган. Демак карвон ўтадиган йўллар ёқасида иқлим шартини ҳисобга олиб, маълум тарзда қурилган савдо бинолари комплекслари барпо этилган. Уларнинг атрофида (ёнларида) тураржойлар ва бошқа бино ва иншоотлар қурилган. Шу йўсинда шаҳар кўчаларининг асосий кўринишлари келиб чиққан.

Ансамбллар тузиш санъати замирини ҳам шу маъно касб этади. Бу ҳақда сўнги бобда гапириб ўтамыз.

Марказий Осиё тураржой иморатсозлиги кўп минг йиллик тарихий тараққиёт давомида бир қатор меъморий ечимларни келтириб чиқарди. Жумладан энг қадимда қўлланилган кўп хонали яхлит структура кейинги юз йилликларда дахлиз-хона мажмуасини келтириб чиқарди. Ҳовли иморатнинг негизини ва моҳиятини ташкил этадиган бўлди. Бухоро уйларида "тобистони", "зимистони" хоналар туркуми юзага келган бўлса, Хоразмда "терс айвон", "ўнг айвон" каби асосий элементлар юзага келди. Фарғонада мўри, Тошкентда равон уйнинг шаклланишида омил сифатида намоён бўлади. Қатор асосий ва хўжалик хоналари туркуми, амалий санъат воситалари, техник ечимлар юзага келди. Ўқувчилар диққатини бир нарсага қаратмоқ керакки, Марказий Осиё меъморчилигида Россия истило-сига қадар лишиқ ғиштдан қурилган яшаш хоналари кузатилмайди (мадраса ва карвонсарой, хонақоҳлар бундан мустансно). Бунинг сабабини келажакдаги изланишлар кўрсатади. Шунингдек тоғ тураржой меъморчилиги ҳам бу соҳада махсус изланишлар олиб борилишини талаб қилади.

VIII БОБ

ЎРТА ОСИЁ ШАҲАРСОЗЛИГИДА МЕЪМОРИЙ АНСАМБЛ ВА КОМПЛЕКСЛАР ТУЗИШ САНЪАТИ

Маълумки ҳар бир шаҳар, қишлоқ ёки бошқа бирор турдаги аҳоли яшаш жойларининг диққатга сазовор қисми алоҳида бежирим қилиб қурилган иморат ёки бинолар мажмуаси билан намоён бўлади. Бинолар туркумининг бадий жиҳатдан ўзаро яхши боғланганлиги

меъморий ансамбль ёки комплекс деб номланади. Аммо шу бугунгача қачон "ансамбл" ва қай пайт "комплекс" сўзини ишлатиш ҳақида маълум бир қонуният йўқ. Бу эса ўз навбатида баъзан шунчаки ёнма-ён жойлашган иморатларни ҳам ансамбл деб аталишига олиб келмоқда. Бундай ноаниқликларга маълум даражада йўл қўймаслик учун Ўрта Осиё меъморчилигида ансамбл ва комплекс қандай шаклланишини ва бунинг учун шу иморатларнинг келиб чиқишини кўриб чиқишимиз лозим.

Меъморчилик ҳақидаги адабиётларда ансамбл ва комплекс ибораларининг баъзан ноаниқ ишлатилаётганлиги бу борада илмий фикрлар йўқлигидан эмас. Аксинча мана шу тушунчаларни талқин этишга бағишлаб Н. В. Баранов, А. В. Бунин, В. Л. Воронина, А. В. Иконников, В. В. Косточкин, В. А. Лавров, В. Смолина ва бошқалар қатор илмий мақолалар эълон қилишган. Бу изланишларда меъморий ансамбл ҳар хил нуқтаи назардан баён этилган. В. В. Косточкин ибораси билан айтганда баъзилар бадий уйғунлашган бинолар гуруҳини ансамбль деб аташса, худди шунинг ўзини бошқалар комплекс дейишади¹.

Гап шундаки, мутахассисларнинг барчаси меъморий ансамблнинг шаклланиши учун биринчи омил бўлиб биноларнинг ўзаро бадий жиҳатдан уйғунлашуви деб ҳисоблайдилар. Бироқ қўшимча омил сифатида баъзилари (В. В. Косточкин) бундай бинолар бир даврда ва бир ёки икки меъмор томонидан қурилган бўлиши керак, деб ҳисоблашса, бошқалари (В. Л. Воронина) яхши қурилган шаҳар ҳам ансамбл, бир неча биноларнинг узвий боғланиши ҳам ансамбл ва уларнинг мажмуаси ҳам ансамбл дейишади. Агарда биз бу фикрларга амал қилсак бир хил меъморий усулда қурилган Бухородаги "Қўш мадраса" (Абдуллаҳон ва Модарихон мадрасалари)ни ансамбл деб, шу усулда қурилган Улуғбек ва Абдулазизхон мадрасалари (бу ҳам Бухорода) ни ансамбл демаслигимиз керак. Ёки бутун Хивани ҳам, унинг Ичон қалъасини ҳам ва Қутлуг Мурод Иноқ ва унинг рўпарасидаги Алиқулихон мадрасаларининг жойлашувини ҳам ансамбл дейишимиз лозим бўлади. Унда нима ансамбл нима ансамбл эмас, деган фикр туғилади ва шунчаки ёнма-ён жойлашган биноларнинг барчаси ансамбл бўлиб кетади. Ансамбл (шаҳар) ичида ансамбл пайдо бўлади. Бизнингча, бу унчалик тўғри фикр эмас².

Умуман олганда "ансамбл" ва "комплекс" иборалари бадий эстетик категория сифатида шаҳар ёки бошқа бирон турдаги аҳоли истиқомат қилувчи ҳудуддаги диққатга сазовор иншоотлар туркумини ифодалашда ишлатилади.

1

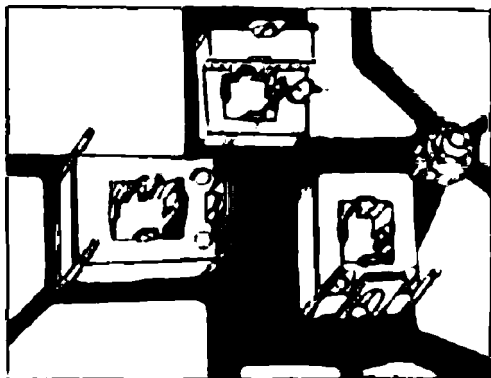
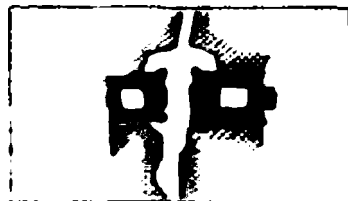
В. В. Косточкин. О некоторых понятиях в области архитектурного наследия. "Архитектура СССР", № 9, 1972 г.

2

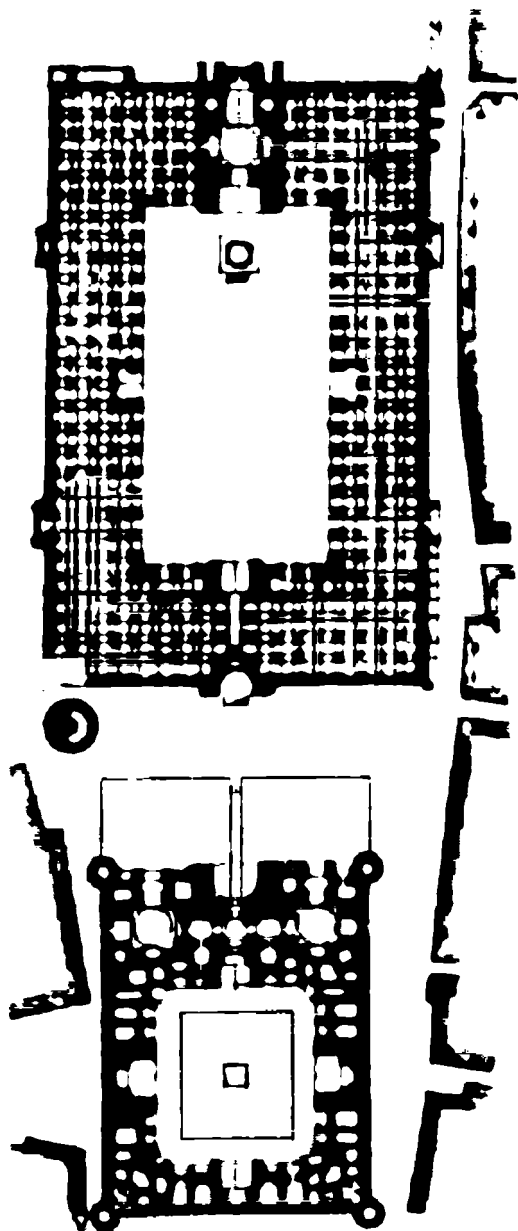
М. К. Аҳмедов. К вопросу о понятиях "архитектурный ансамбль и комплекс" в градостроительстве Средней Азии. "Вопросы градостроительства в условиях жаркого климата", сб. научных трудов ТашПИ, Ташкент, 1982, с 3-9.

Агар биз бу сўзларнинг луғавий маъносига эътибор берадиган бўлсак, "ансамбл" ибораси французча *ensemble* сўзидан олинган бўлиб, биргаликда яхлит, уйғунлашмоқ деган фикрни англатади. "Комплекс" эса латинча *complex* иборасидан олинган бўлиб бир гуруҳга бирлашмоқ ифодасини билдиради.

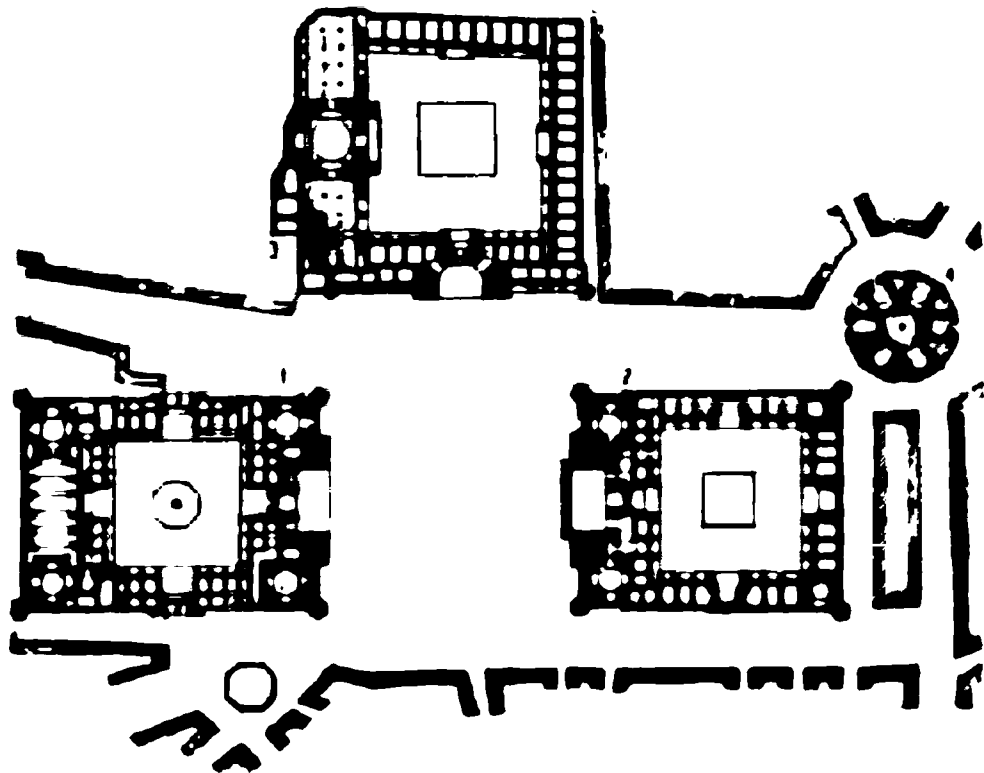
Шундай қилиб мەъморий ансамбл деб биноларнинг ўзаро бадиий уйғунлашган туркумини, комплекс деб эса функционал ёки бирор бир техникавий ҳамда технологик зарурат асосида уюшган иморатлар туркумини тушуниш зарур. Бир неча ансамбллар ҳам ўзаро ансамбллар комплексини ташкил этади.

22-расм. Ансамбл тушунчасига мисоллар. Чап томонда "қўш" ансамблларнинг тузилиши. Унг томонда ансамбл тузишда биноларнинг ўзаро уйғунлиги ҳақида.

23-расм. Пойи Минор ансамбли. Калон минораси ва масжиди ҳамда Мири Араб мадрасасидан ташкил топган.

24-расм. Самарқанд, Регистон ансамбли: 1—Улугбек, 2—Шер Дор, 3—Тилла-кори
мадрасалари ва 4—Чорсу савдо гумбази.

Агар бевосита Ўрта Осиё шаҳарсозлигидаги меъморий ансамблларга эътибор берадиган бўлсак, шу нарса маълумки Самарқанд, Бухоро, Хива каби қадимий шаҳарларнинг таркибий қисмини туркум-туркум қилиб қурилган жамоат бинолари, маҳаллалар марказлари ва уларнинг атрофини қуршаб олган тураржой бинолари ташкил этади. Мана шу жамоат бинолари ва маҳлла марказларининг қурилиш услубида маълум қонуниятлар аниқланган. У ҳам бўлса уйғунлашган муҳит — ансамбл яратиш санъатидир¹. Ўрта Осиёнинг иссиқ табиий иқлими қадим замонлардан бошлаб шаҳар қурилишида майдон ва кўчаларнинг маълум тарзда шакллантирилишини тақозо этган. Чунончи милоддан олдинги минг йилликнинг ўрталарида мавжуд бўлган шаҳарчаларнинг бугунги харобалари — Бозор қалъа, Бургут қалъа, Қалъали Қир ва бошқаларни ўрганар эканмиз, жамоат биноларининг маълум даражада ажратиб қурилганлигини кўрамиз. Жонбоз қалъада (милоддан олдинги IV—III асрлар) эса шаҳарнинг бош эҳроми — оловхона алоҳида майдонда қурилиб, атрофидаги иморатлар билан маълум даражада соддароқ ансамбл кўринишини ташкил этган. Милоднинг бошларида (I—VI асрлар) нуфузли шаҳар сифатида, бугун эса Тупроқ қалъа номи билан маълум бўлган вайроналарнинг шаҳар арки, бош ибодатхонаси, савдо иншоотлари алоҳида майдонни композицион жиҳатдан бирлаштириб, ўзига хос ансамбл турини беради. Унинг структурасида ҳовуз ҳам бўлган деган тахмин бор.

Илк ўрта асрлар (милодий V—VIII асрлар) шаҳарсозлигида ансамбл тузиш санъати кўҳна Панжакент харобаларида намён бўлади. Бу шаҳарчанинг марказий қисмида бир-бировига ёндош икки ибодатхона жойлашган. Оташпарастлик даврига оид бу иморат ўзаро паралель композицион ўқлар воситасида бир текисликка чиқарилган тарз (фасад) туфайли бир-бирига уйғунлашиб, шаҳар иморатлари орасида яққол ажралиб туради. Бундай усул Ўрта Осиёнинг кейинги давр шаҳарсозлигида кенг тарқалганлигини кўрамиз. Мисол тариқасида Ўзган, Саёт, шунингдек Шоҳи Зинда комплексидаги оралиқ мақбараларнинг жойлашувини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу усулнинг шаҳарсозликда кенг қўлланилганлигини ва унинг бадний аҳамияти биноларнинг уйғунлаштирилишида эканлигини ҳисобга олиб, биз бундай ансамбл тузиш услубини "жуфт" тури деб номладик.

Шундай қилиб Ўрта Осиё шаҳарсозлигида иқлим ҳамда социал галаблар (маъмурий ва илоҳиёт биноларини яққол ажратиб қурилиши)нинг ҳисобга олиниши милоддан олдинги минг йиллик ўрталаридан бошлаб маълум майдонлар ташкил этиб, унинг атрофини

¹ М. К. Аҳмедов. Пути формирования средневековых архитектурных ансамблей Средней Азии и некоторые вопросы включения их в современную застройку (автореферат кан. дисс.) М: МАрХИ., 1982.

бинолар жойлашуви билан безаш анъанасини келтириб чиқарган. Бу эса ўз навбатида ансамбл тузиш асосларини ташкил этган. Илк ўрта (V—VIII) асрларга келиб икки ва ундан ортиқ жамоат биноларини ёнма-ён барпо этиш туфайли "жуфт" ансамбл тури пайдо бўлган.

Бу усулнинг давом эттирилиши эса бир неча ансамбл турларини келтириб чиқарган. Жумладан Термиз яқинида жойлашган Султон Саодат мақбаралар комплексини илмий таҳлил этишимиз натижа-сида анча сиру асрорлардан воқиф бўлдик¹. Чунончи бу ерда IX—XII асрда қурилган мақбаралар худди Шоҳи Зинда, Ўзган, Сайёт ва бошқа ўша даврда бунёд этилган обидалар сингари "жуфт" усулида қурилган. Икки ва ундан ортиқ мақбара ёнма-ён қурилган. Шу даврдан сўнг бунёд этилганлари орасида эса биз икки мақбара орасига пештоқли айвон, баъзан эса зиёратхона жойлаштирилган-лигини ва мақбараларга кириш йўли мана шу қўшимча хонадан ўтишини кўрамиз.

Шаҳарсозликда бу меъморий ечим икки бинони кўча ёки майдоннинг икки томонида бир-бирига қарама-қарши қуриб, кириш йўли аввалгидек бир-бирига қаратилганлигини кўрамиз. Ўрта асрлар шаҳарсозлигида бу усул жуда ҳам кенг тарқалган. Натижада "майдон" типигаги ансамбл тури юзага келади. Бу ибора ўрта аср адабиётларида ҳам кенг учрайди. Бундан ташқари Озарбайжон шаҳарсозлигида ҳозиргача атрофи иморатлар билан ўралган саҳн иморатлар билан бирга "майдон" деб номланади. Ўрта Осиё шаҳарсозлигида кўчанинг ёки майдоннинг икки бетида бир-бирига қарата ва бир композицион ўқда жойлаштирилган икки иморатнинг қури-лиши "қўш" услуби деб аталади. Унинг илк намунаси Бибихоним масжиди ва мадрасаларининг ўзаро жойлашувида намоён бўлади. Улуғбек даврида эса Самарқанд Регистонида қурдирилган ва унинг номи билан аталадиган мадраса ҳамда хонақоҳ (Шердор мадрасаси ўрнида бўлган), Ғиждувонда Хўжа Абдул Холиқ ҳазираси ва унинг қаршисига қурилган мадраса мазкур усулда қурилган.

Бухоро шаҳарсозлигида қўш усули Улуғбек ҳамда Абдулазизхон Қўш мадраса (Абдуллахон ва Модари Хон мадрасалари) ва Пойи Minor (Масжиди Калон ва Мири Араб мадрасаси) намунасида кўринса, Хивада Аллақулихон ва Қутлуғ Мурод Иноқ мадрасалари мисолида намоён бўлади. Умуман олганда қўш усулида ансамбл тузиш жуда ҳам кенг қўлланилган.

Бу усулнинг тараққий этиши махсус майдоннинг уч ёки тўрттала томонида бинолар ростлаб "майдон" типигаги ансамбл тузиш санъ-атининг янги намуналарини келтириб чиқаради. Бинобарин Са-марқанддаги Муҳаммад Султон мадрасаси ва унинг рўпарасида

¹ Султон Саодат мақбаралар мажмуасини комплекс деб номлашимизга сабаб шуки, у бир неча алоҳида ва ансамбл тарзида барпо этилган мақбаралардан иборат.

жойлашган хонақоқ аввал қўш усулини ташкил этган бўлса, 1404 йилда Амир Темур шу майдоннинг жанубий томонидан суюкли набираси Муҳаммад Султон вафоти муносабати билан мақбара қуришни буюради. Натижада уч томонда иморат солинган майдон пайдо бўлади. Кейинчалик Улугбек мақбара ёнига зиёратхона, майдон бурчакларига ва олд томонига пештоқ солдириб, майдонни ўраттириб олади. Машҳур Самарқанд Регистони ансамбли ҳам "майдон" услубини ташкил этади. Шунингдек бу туркумга Шоҳи Зинда комплексининг энг юқори қисмидаги уч мақбара, Бухоро Лаби Ҳовузи ансамбллари киради, шу аснода шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, Шоҳи Зинда комплексининг энг юқориси, иккинчи чортоққача бўлган қисми алоҳида майдон ансамблини, уларнинг оралиғида йўлакнинг ғарбий девори бўйлаб жойлашган мақбаралар "жуфт" усулини ва комплексга кириш қисми (пештоқ, ёзги масжид, Қушбеги мадрасаси ва икки гумбазли мақбара) эркин ансамбл ташкил этганлиги туфайли Шоҳи Зиндани ансамбл деб эмас балки комплекс деб номласак тўғри бўлади. Чунки у ансамбллар мажмуасидан, яъни комплексидан иборат.

Ўрта Осиё шаҳарсозлиги тарихига назар солганда шу нарса яққол кўринадики, меъморий ансамбллар тузиш санъати қадимдан тараққий этиб келиб XVI—XIX асрларда жуда кўплаб янги усулларни келтириб чиқарган. Ваҳоланки, бу давр меъморчилик обидаларини IX—XII ва XIV—XV асрлардан сақланиб қолган осори атиқалар билан солиштириб баъзи бир одамлар асоссиз равишда кейинги асрлардаги Ўрта Осиё меъморчилиги таназзулга юз тутган давр деб нотўғри хулосалар қилишади. Аслида эса ундай эмас. Тўғри, XVI—XIX асрларда бунёд этилган обидалар ўзининг геометрик шаклланиши, нақшлар ва рангларнинг ўринли қўлланилишини маҳобати жиҳатидан темурийлар даври биноларига нисбатан соддароқ кўринишига эга. Аммо ўзбек хонликлари даврида Бухоро ва Хивадаги мадраса ва хонақоқларнинг гумбазлари, миёнсаройлари, ҳужраларининг қурилишига эътибор берсак, уларда турли-туман конструктив ва меъморий ечимлар қўлланганлигини, кишини лол қолдирар даражадаги гумбаз ички нақшланишларини учратамиз, Бухородаги Кўкалдош, Абдуллахон, Мири Араб, Абдулазизхон мадрасаларининг миёнсаройлари, дарсхоналари ва масжидлари ҳамда Нодир Девонбеги ва Хўжа Зайнуддин ҳонақоқлари гумбазларининг ички безаклари фикримизнинг далилидир.

Шунингдек, XVI—XIX асрлар шаҳарсозлигида шаҳар маҳаллалари ва қишлоқ марказларида, аҳоли яшаш жойлари оралиқлари ҳамда чеккаларида, карвон тўхтайдиган жойларида, муқаддас табиат ўчоқлари (бирор бир булоқ, дарахт, тош, сой сингари) ва авлиё анбиёлар саждагоҳи ёки қароргоҳлари қошида пайдо бўлган

ансамбллар ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Уларнинг асосий элементлари ҳовуз, масжид, ҳужра ва яна қатор бошқа хона ёки иншоотлардан иборат.

Маҳалла ансамбллари Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабз, Қўқон, Гиждувон ва яна бир қатор бошқа шаҳарларда бугунги кунга қадар сақланиб қолган бир неча ўнлаб маҳалла марказларида кўриш мумкин. Шаҳар ва қишлоқ ташқарисидаги ансамбллар сирасига эса Самарқанд областидаги Хўжа Аҳрор, Хўжа Исмоил Бухорий, Маҳдумий Аъзам, Қашқадарё вилоятидаги Хусам Ота, Касби қишлоғидаги ансамбл, Бухоро ҳудудида Қиз Биби, Хўжа Ўбон, Қосим Шайх сингари кўпгина ансамбллари киритиш мумкин. Уларнинг аломати шундаки, ҳовуз, булоқ ёки қудуқ атрофида бир неча йиллар давомида одамларнинг тўхтаб ўтиши, дам олиши ва сизинишига хизмат қиладиган қатор иморатлар эркин тарзда, узлуксиз кенгайиши сифатида шаклланган. Шуларни ҳисобга олиб бундай ансамблларнинг шаклланиши илмий адабиётда композиция жиҳатидан эркин тарздаги (рус тилида "свободная" ёки "живописная композиция") ансамбллари номини олган.

Г. А. Пугаченкова Бухоро савдо гумбазлари ва Самарқанддаги Гўри Амир ҳамда Қутби Чоҳардаҳум (XIX асрда руслар томонидан бузиб ташланган) мақбараларнинг шаҳар структурасида йўналтирувчи ҳаракат ўқи бўйлаб жойлашганлигини ҳисобга олиб Ўрта Осиёнинг ўрта асрлардаги шаҳарсозлигида яна бир ансамбл яратиш усули — яъни қуриладиган иншоотларни композицион ўқли ҳаракат бўйлаб жойлаштириш (осева композиция) санъати юзага келган, деган ғояни илгари сурган.

Меъморий ансамбллар шаҳар жамоа марказларида ўз жойлашиш масштаби, беағи, рангли ечими билан тор кўчалар ва ясси томли, мумтоз деворлари тураржой бинолари орасида яққол ажралиб турган. Уларнинг кўркемлиги ва моҳияти, минора ва гумбазлари шаҳар ва қишлоқларнинг шакли-шамоили (силуэти)нинг намоён бўлишида асосий вазифани бажарган.

Ансамбл сирасига кирмайдиган бинолар уюшмасини комплекс деб номламоқ лозим. Бунга мисол тариқасида маҳаллаларнинг айрим-айрим қисмларини, қишлоқ даҳаларини ташкил этувчи тураржойлар гуруҳларини ва дўкон, устахона, хўжалик иморатлари мажмуасини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Демак, Ўрта Осиё шаҳарсозлигида меъморий ансамбл ва комплекслар яратиш санъати бош омил бўлиб ҳисобланган. Ансамбллар тузишининг турфа хил усуллари бўлган. Уларни турлари ва жойлашувига қараб ўрганиш шаҳар ҳамда аҳоли пунктларининг композицион шаклланишининг моҳиятини очиб беришга хизмат қилиши мумкин.

МЕЪМОРЧИЛИКНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ўрта Осиё меъморий ёдгорликларининг гўзал бадийий счимлари ўз замонасининг юксак маданий ва илмий тараққиётидан далолат бериб турган бўлсада, манбашуносликнинг дастлабки йилларида бу ҳудуднинг меъморчилиги назарий билимларга асосланмаган деб ҳисоблашарди. Баъзи олимлар, айниқса хорижий манбашунослар. М. Берхем, М. Герц, А. Е. Диц, Л. Майер ва совет меъмори А. В. Полупанов сингарилар шундай фикрда эдилар. Бунинг сабаби шундаки, гарб олимлари Совет давлати ташкил топган дастлабки ўн йилликларда бу ўлканинг маданий ва сиёсий келиб чиқиши ҳамда тараққиётини ҳар қандай йўллар билан бўлса-да камситиб кўрсатишга ҳаракат қилардилар. Мамлакатимиз олимларининг баъзилари эса қандай қилиб бўлмасин инқилобгача бўлган даврдаги тараққиёт босқичларида сарой аҳлидан кўра мазлум халқ хизматини устунроқ кўрсатиш ниятида ҳамма нарсани халқники қилиб кўрсатишарди. Шу тариқа "халқ меъморчилиги" ифодаси келиб чиқди. Нафақат тураржой бинолари, балки муҳташам иморатлар ҳам халқ ичидан чиққан, афғор омма вакиллари заковати билан бунёд этилган дейишарди. Меъморчилик мустаҳкам китобий билимлар асосида эмас балки наслдан-наслга ўтувчи касб-кор ҳисобланади, деган тушунча ҳам йўқ эмас эди.

Лекин, Ўрта Осиё маданиятини ўрганишда ҳақиқатни очишни бош мезон ҳисобловчи бир қатор шу соҳа олимлари тўғри жавоб излашга ҳаракат қилишарди. Жумладан, А. Ю. Якубовский 1932 йилда "Зафарнома"нинг бир нусхасида келтирилган Самарқанддаги Темур солдирган Жомеъ масжидининг қурилишига бағишланган бир мўъжаз тасвирдаги меъмор кўлида тутиб турган бино ясамаси (макети)га эътиборни қаратиб, модомики бўлажак бино ясамада бажарилган экан, бундан меъморий лойиҳалаш мавжуд эди, деган фикр келиб чиқмасмикан?— деган ғояни ўртага суради.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, XIX аср француз архсологи М. Дъелафуа мусулмон меъморчилигида равоқларнинг қурилиши қонуниятлари устида заҳмат чекиб Султониядаги XIV аср обидаси Худованд мақбарасининг геометрик қурилишини таҳлил қилиб берган бўлса, асримиз ўрталарида мамлакатимиз меъморлари Ш. Е. Ратия ва Л. Н. Воронинлар Ўрта Осиё меъморчилигининг ҳандасаси устида катта ишлар олиб боришди. Улар паргор (циркуль) воситасида меъморий обидалар тарҳи, тарзи ва унинг қисмларининг ўзаро боғланиши, муносиблиги ва ясалиши қонуниятлари устида кўп изланишлар олиб бориб, маълум натижаларга эришдилар.

Шундан сўнг архивлардан XVI аср Бухоро меъморлари чизмаларининг топилиши ва 1944 йилда Н. В. Бакланов томонидан нашр

этилиши бу масалага анча равшанлик киритди. Энди меъморий лойиҳалаш мавжуд бўлганлиги ва биноларнинг асосий қисми олдин пухта лойиҳаланиб сўнг қурилганлигига шубҳа қолмади. Аммо лойиҳалашнинг қандай қонуниятлари ва сируасорлари борлигини ўрганиб чиқиш масаласи турарди. Бу борада етук олимлардан М. С. Булатов, Л. И. Ремпель, Г. А. Пугаченковалар ҳамда уларнинг ишларини давом эттирган П. Ш. Зоҳидов, К. С. Крюков, Л. Ю. Маньковская, И. И. Ноткин ва бошқалар бир қатор илмий муваффақиятларни қўлга киритдилар. Айниқса бу изланишларни ўрта асрлар ёзма манбалари билан асослаб, амалий таҳлиллар билан исботлаб берган М. С. Булатовнинг ишлари самарали бўлди. Бу олим меъморчилигимизда мутаносиблик масаласини кенг фалсафий маънода тушуниб, уни умумий коинот қонуниятлари билан мувофиқликдан келиб чиқишини таъкидлаб, таҳлил қилиб берди.

Дарҳақиқат, Урта Осиё меъморчилик обидалари ўзининг мукамал ечими, афсонавий безаклари билан кишиларни лол қолдириб, бир қарашдаёқ бундай дурдоналарни чуқур билимга эга бўлгандагина яратиш мумкин деган фикрни тугдиради. Аммо ҳар бир бино ёки иншоотни таҳлил этганда ашёвий далил сифатида Н. В. Бакланов нашр эттирган Бухоро меъморлари чизмаларидек чизмалар ёки шунга ўхшаш тарихий ёзма маълумотлар бўлса ишончли исбот бўлган бўлар эди. Бироқ араблар истилосигача бўлган даврдан афсуски бизгача бирор бир тузукроқ ёзма манба етиб келмаган. Шунинг учун бу давр назарияси ҳақида фақатгина фараз тарзида гапириш мумкин.

IX—XII асрларда Ўрта Осиё бутун дунё маданияти ва фани тараққиётига катта таъсир кўрсатганлиги ҳақида юқорида гапириб ўтилди. Бу даврда бутун маданий ҳаёт сингари меъморчилик ҳам юксак тараққий этганлиги маълум ва мазкур давр меъморчилиги тарихини ўрганишга доир илмий ишларда бевосита ҳамда билвосита меъморчилик назариясига бағишланган талайгина маълумотлар мавжуд. Муҳаммад Мусо ал Хоразмий ўзининг "Китоб-ал мухтасари фи ҳисоб ал жабр ва-л муқобала" китобида келтирган тўртбурчак шакли унинг диагоналлари ва томонлари орасидаги боғланишларни акс этдирадиги, меъморчилик учун ғоят зарур нарсадир. Ёки Абу Наср ал Форобий "Ал рисола ул — фалсафияту" асарида шаҳар такомили хусусида кўп яхши фикрларни билдирган. Ибн Сино "Тиб қонунлари" (Китоб уш Шифо) китобида иморатсозликка оид маълумотларни берса Абу Райҳон Беруний "Қонуни Маъсуд" асарида масжидларда қибла томонни топишга оид тавсиялар келтирган.

Жамшид Ғиёсиддин Коший (XVаср) эса "Арифметика қалити" асарида қатор меъморий шакл ва тасвирларни чизиш усулларини баён этган. Юқоридаги каби илмий асарларнинг ўша даврда яратилганлиги ўша давр меъморлари улардан баҳраманд бўлган деб ҳисоблашимизга асос бўла олади.

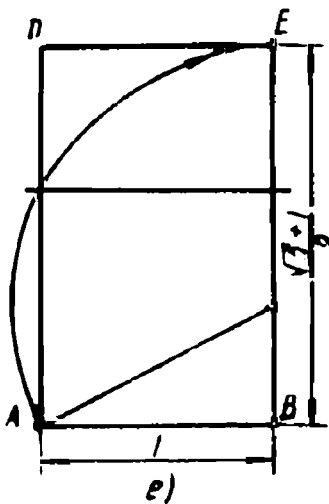
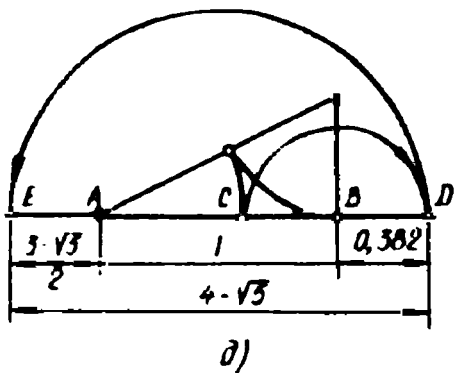
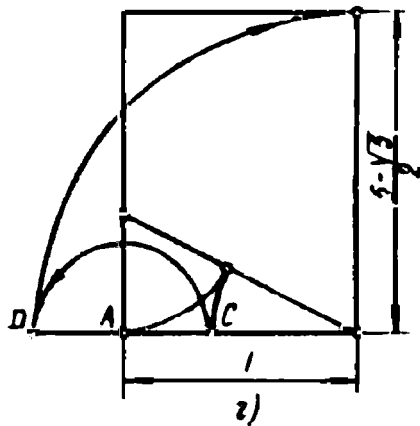
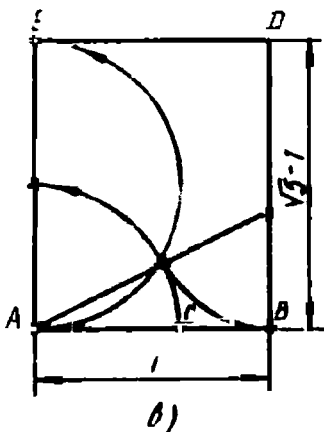
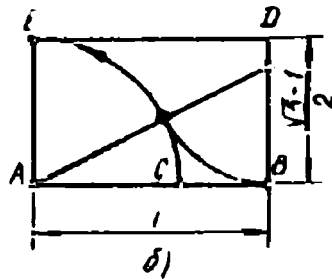
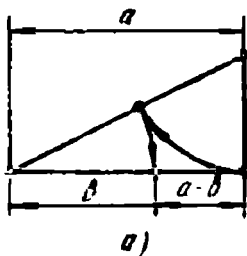
Жумладан ал Хоразмий ўз асарида келтирган мураббаъ (квадрат) шаклидан томонлари 3:4:5 ва 5:12:18 ҳамда 9:12:15 нисбатда бўлган учбурчакларни келтириб чиқариш мумкин. Шунингдек бу чизмада учбурчакнинг катетлари квадратининг йиғиндиси гипотенуза квадратига тенглиги ҳамда мураббаънинг томонларини бирга тенг деб олганимизда унинг диагонали 2 га тенглиги ҳақидаги ва шу каби бир неча геометрик амаллар исботи берилганки, улар меъморий нисбатлаштиришнинг асосини ташкил этади.

Жамшид Гиёсиддин Коший эса мураббаъ диагоналининг ярмини унинг томонининг узунлигидан айириб ва ҳосил бўлган кесмадан мураббаъ асосига параллель чизиқ ўтказилса, сўнг шу амални ҳар тўрт томондан бажарилса дастлабки олинган шакл тўққизта тўртбурчакка бўлинишини кўрсатган. Бу амал асосида якка гумбазли чортоқ типидан келиб чиқадиган биноларни лойиҳалаш мумкин. Уларнинг горизонтал ва вертикал ўлчамларининг барчасини шу мураббаъ асосида топиш мумкин.

Бундан ташқари мураббаънинг диагоналининг унинг бирор томони узунлигига алмаштирилса, 1: 2 нисбатдаги тўртбурчак пайдо бўлади. Қатор обидаларнинг планлари мана шу нисбатда ечилганлигини кўрамиз. Жумладан Биби Хоним масжиди ва Улугбекнинг Самарқанддаги мадрасаси ҳамда бошқа баъзи бир мадраса, карвонсарой ва жомеъ масжидлар тарҳи тузилишида мана шундай нисбатлар учратилади.

Умуман олганда Ўрта Осиё меъморчилигида бир қатор турли хил натижани берувчи ҳандасавий нисбатлар қўлланганлигини кўрамиз. Шулардан яна бири Европада, "Уйғониш" даврида "олтин кесма" номини олган, аслида ҳандаса ва риёзиётчилар орасида, "берилган кесмани ўрта ва четги нисбатларга бўлиш" деб номланувчи амалдан келиб чиқадиган нисбатлардир. Бунинг "олтин кесма" деб номланиши ва бутун дунё меъморчилигида жуда қадим замонлардан бошлаб қўлланиб келинаётганлигининг сабаби шундаки, берилган кесмани шу нисбатга бўлсак, дастлабки олинган кесма билан ҳосил бўлган икки бўлакнинг каттаси қандай нисбатда бўлса иккита ҳосил бўлган бўлаklar ҳам ўзаро ўша нисбатда бўлади. Демак берилган кесмага ҳосил бўлган бўлакларнинг каттасини қўшсак ёки айирсак ҳам берилган кесмага нисбатдан 1:0,618 нисбати сақланиб қолаверади.

Бундай кесмани ҳандасавий чизма ва риёзий ҳисоб асосида келтириб чиқариш мумкин. Коший ўзининг "Арифметика калити" китобида Евклид маълумотларига таяниб, қуйидагича ёзади: "Биз бирор сонни ўрта ва чекка нисбатларга бўлмоқчи бўлсак, бунда ўрта бўлак берилган сонга нисбатан қандай муносабатда бўлса, чекка бўлаги ўрта бўлакка нисбатан шундай муносабатда бўлади. Бунинг учун берилган сонни ўзига кўпайтирамиз, ҳосил бўлган кўпайтмага шу кўпайтманинг чорагини қўшамиз, ҳосил бўлган йиғиндини мураббаъ илдизидан чиқарамиз, чиққан сондан берилган соннинг

23-расм. Кесмани "ўрта" ва "чекка", яъни "олтин кесма" бўлакларига бўлиш (аж-ратиш)нинг ўрта асрларда қўлланилган усуллари.

ярмини айирамиз. Олган натижамиз берилган сонни ўрта ва чекка нисбатга бўлганимизнинг катта бўлагини ташкил этади:

$$b = \sqrt{a^2} + \frac{a^2}{4} - \frac{a}{2};$$

бунда "a"— берилган сон, "b"— унинг катта бўлаги. Коший давом этиб айтадики: "Агар катта бўлак маълум бўлса, худди шу йўл билан кичкинасини топиш мумкин".

$$c = a - b = \sqrt{b^2} + \frac{b^2}{4} - \frac{b}{2};$$

бунда "c" — берилган соннинг кичик бўлаги бўлади. Агарда кичик бўлак берилган бўлса, унда каттаси қуйидагича топилади:

$$b = \sqrt{c^2} + \frac{c^2}{4} - \frac{c}{2} + c.$$

Ибн Сино ҳам ўзининг "Донишномасида" шу масалада тўхталиб ўтган.

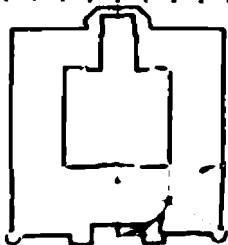
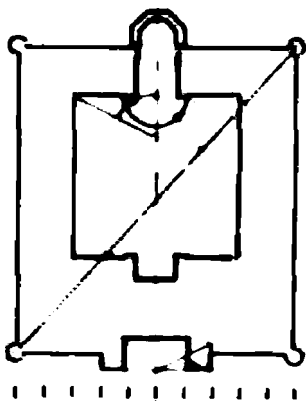
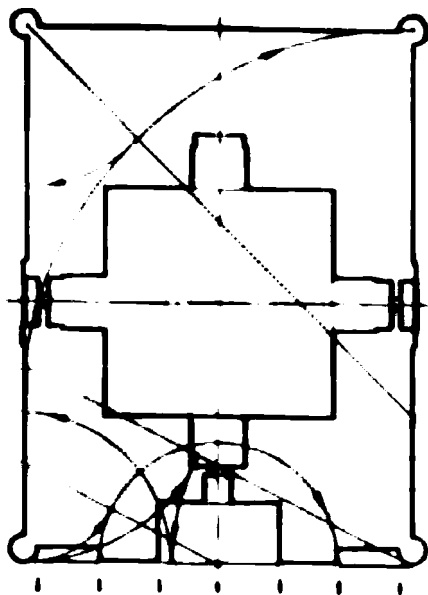
Юқорида кўриб чиққанemizдек бу ҳисоб йўли билан "олтин кесма"ни топиш бўлса, уни бир неча чизма билан яшаш йўллари ҳам мавжуд. Чунончи, тўғри бурчакли катетлар 1:2 нисбатни ташкил этувчи, учбурчакнинг катта катетини "олтин кесма"га бўлиш учун кичик катет ҳосил этадиган ўткир бурчакдан паргор билан кичик катет ўлчамини гипотенузага чиқарамиз. Катта катет ташкил этган ўткир бурчакдан туриб гипотенузада ҳосил бўлган нуқтани паргор билан катта катетга тушираемиз. Катта катет "олтин кесма"ни ташкил этувчи икки бўлакка бўлинади.

"Олтин кесма" яшашнинг яна бир йўлини мураббаъ асосида бажариш мумкин. Бунинг учун диагоналлари кесишган нуқтадан мураббаъни тенг иккита тўғри тўртбурчакка бўламиз. Сўнг ҳосил бўлган тўртбурчак — ярим мураббаъларнинг исталган бирортасининг мураббаъ марказида жойлашган остки бурчагидан диагональ ўтказиб, шу бурчакдан тураб паргор билан диагонални мураббаъ ярми асосининг давомига тушираемиз. Мураббаънинг асосида ҳосил бўлган кесма унинг томонининг бошланғич катталиги билан "олтин кесма" муносабатида бўлади.

Бундан ташқари ал Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Форобий, Бузжоний, Бағдодий, Коший ва бошқаларнинг китобларида эллипс, парабола ҳамда бошқа геометрик жисмлар, шакллар, кесмаларни яшашга, шаҳарсозликка оид фикрлар борки, улар Урта Осиё меъморчилигида ўз аксини топганлигини кўраемиз.

Маълумки, меъморчилик назариясининг энг асосий масаласи бу биноларнинг ўзаро ҳамда ўзининг қисмлариаро мутаносиблиги ва уйғунлиги ҳисобланади. Бу масалани ўрганиб чиқар эканмиз, унинг ниҳоятда кўп қиррали ва кенг кўламли эканлигини кўраемиз.

Ҳаттоки шаҳарлар, бошқа аҳоли пунктлари ва работларнинг жойлашуви ҳам тиббий эҳтиёж асосида мутаносиб жойлашганлиги-

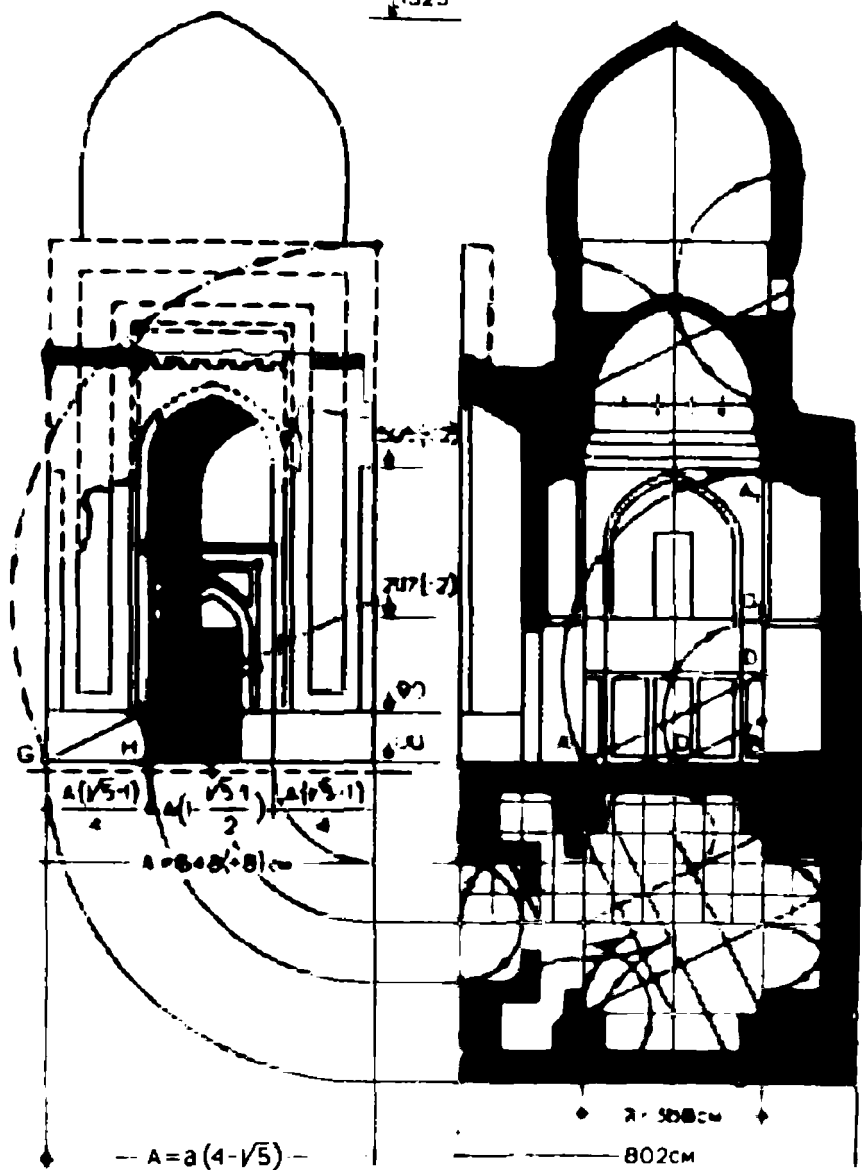

26-расм. Улугбек мадрасаларининг қиёсий таъсифи; юқорида Самарқанддаги, ўртада Бухородаги ва пастда Ёиждундаги мадрасалари

нинг гувоҳи бўламиз. Чунончи Самарқанддан Бухоро томон юрилса Жума, Пайшанба, сал чапроқда Чоршанба деган аҳоли пунктларига борилади. Бу жойларнинг номлари ўша ерларда белгиланган бозор кунларидан олинганлиги маълум. Модомики, юқорида тилга олинган ҳар бир жой номининг аталтишида қандай маъно бор деган фикр пайдо бўлади. XV аср Испания элчиси Клавиҳо Самарқанддан Бухорога қадар босиб ўтилувчи масофа 6 кунлик қарвон йўли эканлигини ёзади. Бундай маълумот бошқа манбаларда ҳам учрайди. Бу икки шаҳар орасидаги масофа 270 км атрофида. Шундай қилиб яқшанба куни кечқурун Бухородан чиқиб пайшанба ва жума куни шу жойлар ўртасидаги масофани босиб ўтиб, шанба куни Самарқандга стиб келиш мумкин. Агар ўртача бир кунлик қарвон босиб ўтиши мумкин бўлган масофа 35—50км эканлигини ҳамда 270 км масофа 6 кунда босиб ўтилишини ҳисобга олсак, умумий масофа — 6 асосий оралиқ қарвон тўхталиши жойларига тўғри келишини кўраемиз. Бордию бир кунлик (35—50 км) масофада каттароқ қарвон саройи бор аҳоли пункти тўғри келмаса, унда раҳбарлар қуришган. Мисол учун Кармана билан Ғиждувон оралиғидаги Работи Малик ва Тошрабат сингари. Демак қарвон йўлларидаги аҳоли пунктлари ва раҳбарлар кишиларининг бир кунда оптимал босиб ўтиши мумкин бўлган масофа билан мутаносиблаштириб олинган.

Шаҳарсозликда назарга тушадиган иккинчи мутаносиблаштирилган омил бу шаҳарлар мудофаа деворларини II бобда кўриб чиққанамиздек бир от югуриги, бир ўқ ёй учиши вақти билан ўлчанадиган масофада ва шу сингари омиллар билан боғланишида намойён бўлади. Бундан ташқари шаҳарларнинг уч қисми бўлиб арк, шаҳристон ва раҳбарларнинг ўзаро боғланишини ҳам маълум бир мезон деб тушунишимиз керак.

Бу ерда Форобийнинг "Ғазилатли шаҳар соғлом одам танасидек бўлмоғи ва унда ҳар бир аъзо бутун тананинг тириклиги, мукамаллиги учун бир-бирига ёрдамлашмоғи лозимдир",— деган сўзлари эса тушади. Бинобарин, мейморий ансамбл тузиш ғояси шу фалсафадан келиб чиққан бўлса ажаб эмас. Чунки баъзилар ўйлаганидек ансамбллар ўзидан ўзи келиб чиқмаган, балки улар уйғунлаштириш ғоясининг маҳсулидир. Тарихчи Рашид алДин Озарбайжон хони Ғазонхоннинг бир йўла катта бир комплексни лойиҳалаб қурдирганини ёзади. Навоий Ғиротда бир-бирига мос тушсин деб "Ихлосия" мадрасаси рўпарасига "Халосия" хонақоҳини солдирдим дейди. Ургутлик тарихнавис Мулло Жумъақул Хумулий (1776—1855й.й.) Самарқанд беги Шоҳмурод ибн Дониёлнинг бир йўла 24 гузарни масжидлари билан бирга тарҳини тузиб, таъмир эттирилганини баён қилади. Демакки, фақат алоҳида бинолар эмас, балки уларнинг мажмуасини ҳамда шаҳарларнинг катта яхлит қисмларини ҳам лойиҳалаб бунёд этишган экан. Буни биз биринчидан ансамбллар тузишда маълум қонуниятлар борлигидан кўрсак, иккинчидан уларнинг уйғунлиги ва қисмларининг мутаносиблигини ҳандасавий таҳлилда сезишимиз мумкин.

27-расм. Самарқанд. Шоҳи Зинда комплексидаги Туман Оқа мақбарасининг хандасавий (геометрик) анализи (М. Булатовдан)

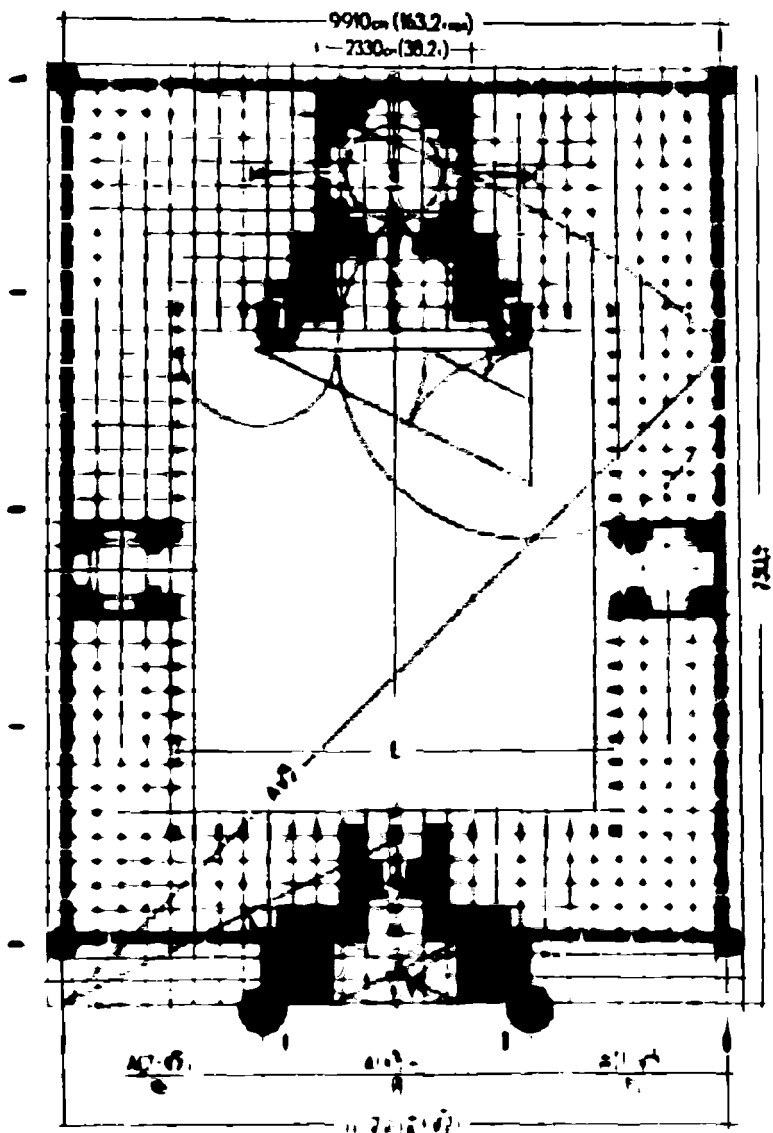
Масалан, Кўҳна Панжакент марказидаги икки ибодатхонанинг ўзаро боғланишни олиб кўрайлик. Бу икки иморат ёнма-ён ўзаро параллел ўқларда жойлашган бўлиб, уларнинг эни ва узунликлари ўзаро "олтин кесма" нисбатида боғланган. Чунончи жануброқда жойлашган ибодатхонанинг эни икки ибодатхона умумий узунлигининг 0,618 қисмини ташкил этади. Ёки шимолий эҳром ҳовлисисининг ўлчамлари 55,3×89,5 м, бу эса 0,618:1 нисбатини беради. Бу каби ўлчамлар Чор Бақр, Пои Минар каби ансамблларда ҳам учрайди. Архитектор ва олим Л. Л. Гуревич Панжакент шаҳристеи (V—VIII асрлар) модул асосида тузилган деб ҳисоблайди.

Энди биноларнинг ўлчамлари орасидаги боғланишни ва шу туфайли алоҳида олинган иморатнинг уйғунлаштирилиши ва қисмларининг мутаносиблигини кўриб чиқайлик. Ўрта Осиёда энг кўп тарқалган бир гумбазли — пештоқли иморатлар, аввал айтиб ўтганимиздек, "чортоқ" номли композицион шаклдан келиб чиққан. Мана шу гурдаги биноларнинг тарҳи ва тарзи мураббаъ асосида тузилганлигини кўраимиз. Фикримизнинг далили сифатида уларнинг энг қадимийларидан Бухородаги сомонийлар мақбарасини келтириш мумкин.

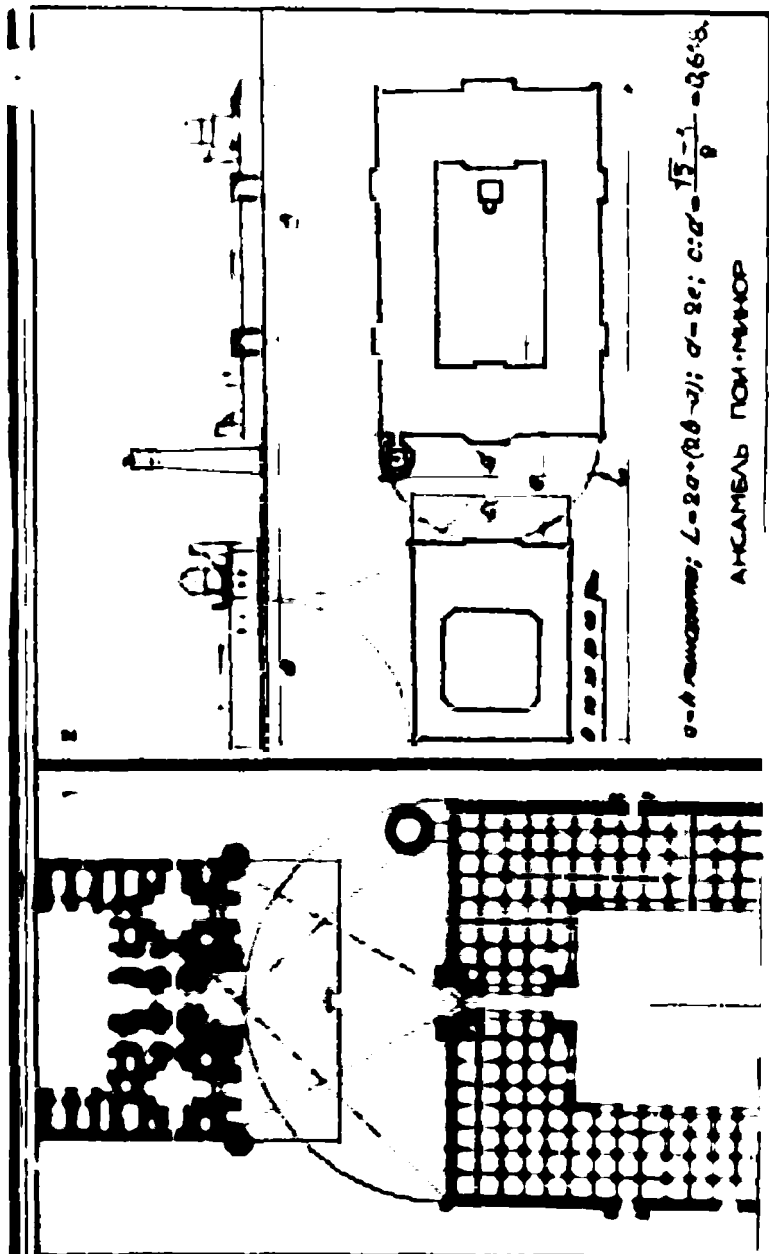
Бу иморат анъанавий чортоқ ёки чордара асосида шаклланган. Бу мақбара тарҳи мураббаъ шаклида бўлиб, марказдан ўтадиган композицион ўқларида тўрт томонда тўртта кириш жойи ўрнашган. Бино тарҳининг ички деворлари орасига Коший айтиб ўтган тўққиз кичкина тўртбурчакларга бўлинадиган мураббани жойлаштириб кўрсак, мақбара кириш жойларининг ташқи эни ўша тўққиз шаклли мураббанинг марказидаги тўртбурчак энига тенглигини кўраимиз. Гумбаз ички диаметри хона ички ўлчамларига тенг ва у шу ички хонага ясалган саккизбурчак устида ётади. Кириш жойининг ички ўлчамлари эса бир томони хона энига, иккинчи томони эса унинг ярмига тенг бўлган ўткир бурчакли уч бурчакнинг катта катетини "олтин кесма"га тақсимлаш йўли билан топилади. Бино баландлиги унинг ташқи томони, ўлчамидан бир девор қалинлигидаги ўлчамни айириш йўли билан топилади. Мақбара деворининг юқори қисмида айланма йўлак ишланган. Бу йўлаклардан бионинг ташқарисига, ҳар томонга 10 тадан равоқ ишлаб чиқилган. Мақбаранинг бу равоқларгача бўлган баландлиги бино энига нисбатан "олтин кесма" муносабатида олинганлигини кўраимиз. Умуман сомонийлар мақбарасининг гишт ўлчамидан бошлаб қолган барча қисмлари ўлчамларининг ўзаро узвий боғланишда эканлиги эътироф этилган.

Чортоқ кўринишидаги ва гумбаз — пештоқли турни ташкил этувчи биноларнинг аксариятининг меъморий тузилиши Коший ишлаб чиққан 9 шаклга бўлинувчи мурабба асосида қабул қилинганлигини кўраимиз.

Энди ҳовлили иморатлар хусусида тўхталадиган бўлсак, бунда биноларнинг эни ва узунлигини танлашда бир неча усуллар қўлланганлигини кўраимиз. Жумладан, ҳозир фақатгина пойдеворлари сақланиб қолган Афросиёб жума масжиди (IX—XII асрлар) ҳамда

28-расм. Биби Холим масжиди тарҳининг реконструкцияси ва ҳандасавий анализи (М. Булатовдан).

29-расм. Бухородаги Пойи Минор ансамблининг ҳандасавий (геометрик) анализи.

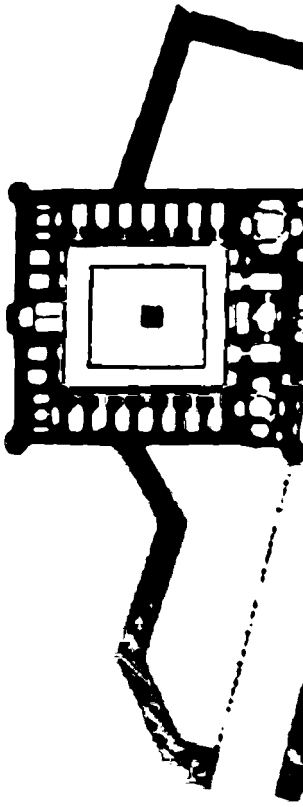
Бухородаги Масжиди Калон томонлари "олтин кесма" нисбатиди олинганлигини кўрамиз. Калон масжидининг ҳозирги ўлчамлари гарчи 5:8 нисбатни ташкил этса-да, пештоқнинг сатҳидан биз айтган нисбатни беради. Уни Афросиёб масжиди билан муқояса қилиб ҳамда қадимий пойдеворлар устига бунёд этилганлигини ҳисобга олиб бундай иморатлар учун IX—XII асрларда "олтин кесма" нисбатини қўллаш қонуният бўлмаганмикин, деган саволни ўртага қўйиш мумкин.

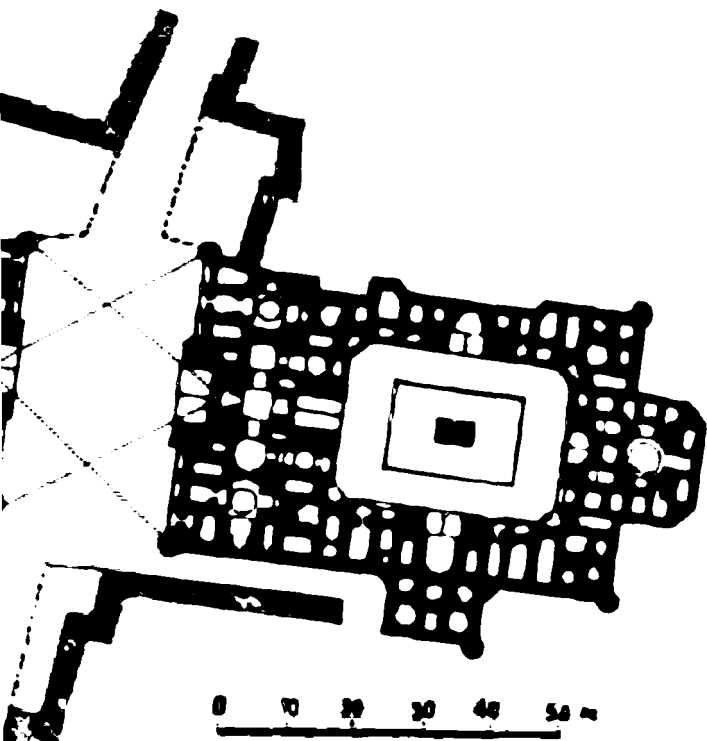
Биби Хоним масжиди ва Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси каби қатор биноларнинг эни ва бўйи ўлчамлари $1:\sqrt{2}$, яъни мурабба томони ва унинг диагонали нисбатларида олинган. Бундан ташқари $1:\sqrt{3}$; $1:\sqrt{5}$ каби нисбатлар, ёки $1:\frac{\sqrt{3}}{2}$; $1:\frac{\sqrt{5}}{2}$ ва шулардан келиб чиққан қатор иррационал муносабатлар ишлатилганлиги маълум.

Хивадаги Бикажон Бика мадрасасининг (XIX аср) томонлари эса бошқача усулда аниқланган. Унда бино эни "олтин кесма"га ажратилиб, унинг катта бўлаги паргор воситасида 90° бурчак остига қўйилиб, 2 марта катталаштириб олинган. $1:(2 \times 0,618)$ ёки $1:1,236$. Шундай қилиб, тўғри тўртбурчакли тарҳлар жуда турлича, лекин маълум қонуниятлар асосидаги нисбатларда қабул қилинган. Бундан ташқари айлана, кўп бурчак ва бошқа шаклли тарҳдан иборат бўлган иморатлар ҳам бўлганки, уларнинг ўлчамлари ҳам мутаносиблик ва уйғунлик гоёлари асосида юзага келган.

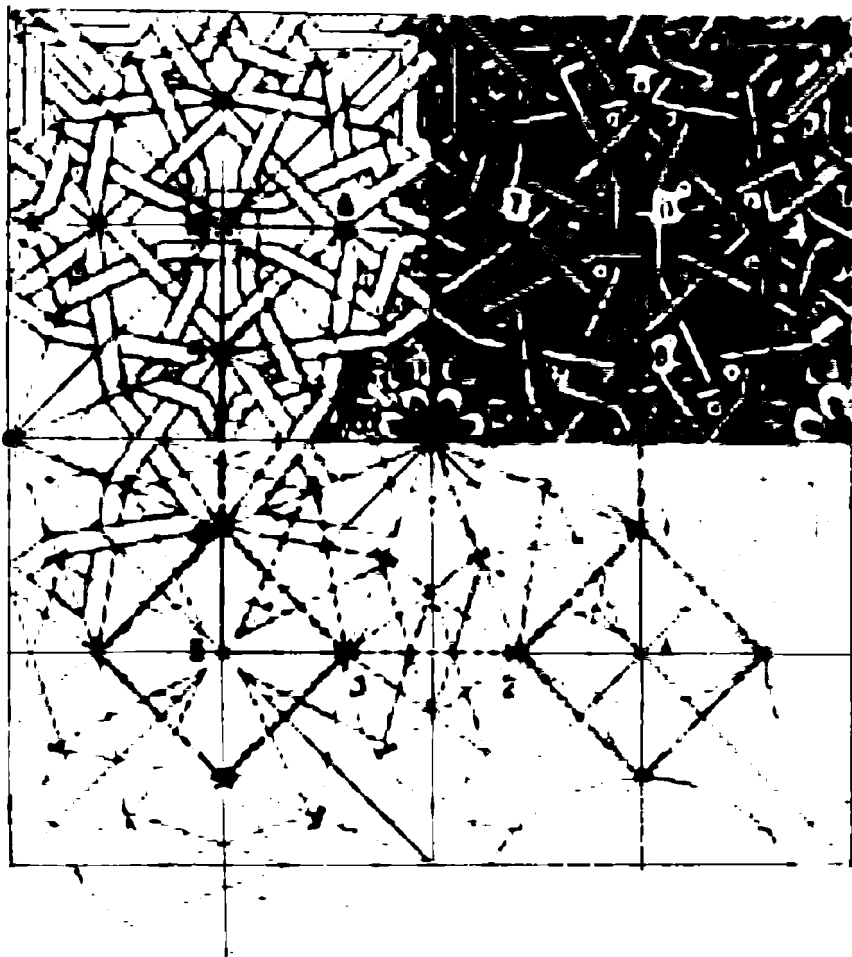
Бинолар томонларининг ўзаро боғланиши билангина иморатни мутаносиблаштириб ва уйғунлаштириб бўлмайди. Унинг баландлиги, турлича қурилма, ясама ва бўлаклари ҳам ана шундай боғланишда бўлиши керак. Мана шу масалани ўрта асрлар меъморлари ниҳоятда юксак билим асосида ҳал этганликларини кўрамиз. Жумладан, Самарқанддаги Улуғбек мадрасасини олиб кўрайлик. Унинг ташқи томонлари $1:\sqrt{2}$ нисбатда эканлиги маълум. Мурабба тарҳи ички ҳовлининг олд қисми бино тарҳини ташкил этувчи мурабба чизигидан ўтади. Мадрасанинг масжиди олдидаги ҳужралар жойлашуви ҳовлининг ғарбий чегарасини белгилайди ва бу ўлчам бино олд қисмига ишланган уч бурчак кичик катетининг минора марказдан ўлчанган икки узунлигига тенг. Бу ўлчамни марказдан шимолӣ ва жанубий ўқларга ётқизсак, ҳовли саҳни аниқланади. Пештоқ эни бино энининг ярмига ишланган тўғри бурчакли, ўткир бурчаклари 30° ва 60° ли учбурчак катта катетининг "олтин кесма"сининг катта бўлагининг икки узунлигига тенг. Пештоқ равоқининг эни унинг ярмисига ва равоқ ён девори пештоқ энининг тўртдан бир қисмига тенг. Пештоқ баландлиги унинг энига тенг бўлса, 2 қаватли (4 ярусли) ҳужралар бино ярми узунлигидаги уч бурчак кичик катетига баробардир. Қолган ўлчамлар ҳам ана шу йўсинда мувофиқлаштирилган. Бош пештоқ (аркасининг) айланма қисмининг ҳар томони М. С. Булатов таҳлилига қура икки чорак айлана воситасида ясаладиган эллипс ёйининг бир қисмига тенг.

۲۲

30-расм. Бухородаги Қўш мадраса ансамблида дарвозахонадан кўриниш бур чагини ҳисобга олиш кўсусиягини текши
Чапда Модари Хон, ўнгда Абдуллахон мадрасалари.

31-расм. Ўзгандаги жанубий мақбара пештоқи устунига гириҳ мисолида ишланган геометрик (ҳандасавий) нақшларнинг тузилишини аниқлаш.

Бунинг учун тоқ пойидан бошлаб пештоқ равоқининг энига тенг радиусли катта чорак айлана ишланади. Уша марказдан туриб тоқ энига ясалган "олтин кесма"нинг катта бўлаги узунлигида кичик чорак айлана ёйи ишланади. Сўнг шу чорак айланалар ишланган марказдан икки ёйни кесиб ўтадиган бир неча нур ўтказилади. Мана шу нур кесиб ўтган нуқталардан катта ёйдан пастга вертикал ва кичкина ёйдан горизонтал чизиқлар ўтказиб уларни кесиштира- миз. Бу нуқталарни бирлаштириб чиқсак, эллипс ёйи пайдо бўлади ва у тоқ эгилма сиртини ташкил этади.

М. С. Булатов бундай услубни барча тоқ, равоқ, токча, гумбаз эгилма ёйларининг ясашида ишлатилган, деган фикрни илгари суради.

Аммо Жамшид Гиёсиддин Коший ўзининг "Арифметика калити" китобида айлана сиртида икки марказдан туриб ясалувчи тоқ эгилмасини келтиради.

Л. И. Ремпель, Г. А. Пугаченкова, П. Ш. Зоҳидов ва бошқалар томонидан таклиф этилган қатор тоқ ва гумбаз яшаш усуллари асосида ҳам мазкур назарияни кўриш мумкин.

Бу усулларнинг барчаси ўз даражасида тўғри деб исбот этилган. Аввал эслатиб ўтганимиздек, француз археологи М. Дьельсфуа так- лиф этган йўл хусусида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Бизнинг фикримизча, ҳар бир зарур ҳолатда бу усуллардан керагини ишлата билиш учун мазкур қурилмаларнинг ҳаммасини билиб олишимиз керак.

Меъморий назария хусусида сўз кетар экан, нақшбандликда ҳам махсус назарий билимлар мавжуд бўлганлигини айтиб ўтмоқ жоиз- дир. Бу соҳада ҳам Л. И. Ремпельнинг махсус "Архитектурный орнамент Узбекистана" китоби мавжуд. Унда олим бу ҳақда жуда муфассал тўхталиб, энг қадим замонлардан то ўрта асрларгача бўлган нақшларнинг ясашиш турларини келтиради.

М. С. Булатов эса "Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX—XV в.в." асарида нафақат нақшлар таҳлили билан чегараланиб қолмасдан, балки XI асрнинг номаълум муаллифи ёзиб қолдирган ва ҳозирги кунда Парижда сақланаётган қўлёзмадан кўчирма келтиради. Бу манбада айниқса геометрик нақшлар — гириҳ турларининг маълум ўлчамлар ва нисбатларда ясашиши яққол кўриниб туради. Муаллиф қатор геометрик шакллардан бошлаб мураккаб гириҳларнинг ясашиш усулларини таҳлил қилиб берадики, бунда ҳам биз бинокорликда мутаносиблаштириш ва уйғунлаш- тиришдек юксак қандасавий билим ҳамда устакорликнинг гувоҳи бўламиз. Буларнинг ҳаммаси ўрта асрлар ўрта Осиё меъморлари юқори даражадаги билимдон ва зукко кишилар бўлганлигидан далолат бериб турибди. Бунинг яна бир исботи шунда нәмоён бўладики, бизгача етиб келган баъзи бир меъморий обидаларда маблағ сарфлаб бинони бунёд эттирган шахснинг эмас, балки иттифат меъморининг дастхати ёзиб қолдирилган. Демак, ўша даврда меъ- морларнинг жамиятдаги нуфузи баланд саналган.

ХУЛОСА

Ўрта Осиё қадимий маданий масканлардан ҳисобланиб, дунё санъати ва адабиёти тараққиётига муносиб ҳиссасини қўшиб келган. Шунингдек бу ўлкада яратилган меъморчилик дурдоналари ҳам жаҳон халқлари меъморчилиги орасида муносиб ўринга эга. Жумладан сомонийлар мақбараси, Минораи Калон, Хўжа Аҳмад Яссавий хонақоҳи, Самарқанд, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз ва бошқа қатор шаҳар меъморий ансамбллари ўзининг бадиий ифодаси, сержилолиги билан кишилар диққатини тортиб келмоқда. Бу ерда жуда қадим замонлардан бошлаб суғорма деҳқончиликнинг вужудга келиши қатор шаҳар ва қишлоқларнинг бунёд этилишига шароит яратди.

Табиий иқлим ва географик шарт-шароит ҳамда имкониятларни ҳисобга олиб шу ер иқлим шароитига мос тушадиган шаҳарсозлик анъаналари, бинолар турлари, қурилиш ансамбллари бунёд этилди.

Жуда қадим замонлардан тоғ тоши, хом ғишт ва пахсадан нафис тарзда безатилган тарихий обидалар ва меъморий шакллар барпо этилди. Гарчи бу ўлка ёғочга бой бўлмаса-да, ундан устун, тўсин, тоқи каби қурилмалар яшаш йўлга қўйилади, гоят нафис ўймакорлик элементлари ишлаб чиқилади. Кейинчалик пишиқ ғишт қўллаб тоқ, равоқ ва гумбазости қурилмаларининг бениҳоя турли-туман шакллари ишлаб чиқилдики, уларни ўрганиб чиқиш яна бир неча йилларни талаб этади.

Айниқса сирланган сопол гаш, чалар ўйлаб топилгандан кейин парчин, кошин ва кошинбуруш санъати алоҳида тараққиёт чўққисига кўтарилди. Геометрик уйғунлаштириш ва мутаносибликни қўллаш туфайли гўзал иморатлар барпо этилди. Ҳаттотий, ислимий ва геометрик нақш турлари махсус санъат даражасига кўтарилди. Тураржой бинолари барча шароитларни ҳисобга олган бино турларини келтириб чиқарди. Ўрта асрларда буларнинг амалга ошишида шу ерда яратилган файласуфна йўналиш тасаввуф, сўфизмнинг хизмати катта бўлди. Чунки "Даст ба ёру, дил ба кор" шиори билан иш юритувчи бу фалсафий қараш марказида инсон асосий омил сифатида тушунилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Ўрта Осиёга бўлган тажовузкорлик ва унинг Россия томонидан босиб олиниши бу ўлка табиий тараққиётини бир қадар секинлатди. Айниқса бўлиб ўтган инқилоб маҳаллий меъморчиликни умумий қолоқ совет қолипига солди. Мана шу тарихий жараёни бошдан-оёқ тўғри баҳолаб ўрганиб чиқсак, Марказий Осиё мустақил республикалари меъморчилиги тараққиёт йўлларини белгилаб олишимизга замин яратган бўлур эдик.

ИЛОВАЛАР

**ХІХ АСР ОХИРИ — ХХ АСР БОШЛАРИДА
ЎРТА ОСИЁДАГИ СИЁСИЙ АҲВОЛ
ШАҲАРСОЗЛИК ҲАМДА МЕЪМОРЧИЛИКДАГИ ЎЗГАРИШЛАР**

ХІХ аср ўрталарига келиб Россияда капитализмнинг тараққиёти ва айниқса енгил саноатнинг ривожланиши ҳамда пахта хом ашёсига яккаҳоқимлик истаги чоризмнинг Ўрта Осиёни бутунлай эгаллашга бўлган интилишини янада кучайтирди. Ҳарбий ҳаракатлар 1853 йилда Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Қўқон хонлигига қарашли Оқ мачит қўрғонини босиб олиб, рус истеҳкомига айлантиришдан бошланди.

Шундан сўнг то 1865 йилгача Чор Россияси қўшинлари Олма-Ота, Авлиё Ота, Туркистон, Чимкент каби қасаба ва қалъаларни эгаллаб олиб Сирдарёнинг ўнг қирғоғи бўйлаб мустаҳкам истеҳком ҳамда ҳужумкор йўналиш тузиб олгач, Тошкент мудофаасини енгиб бу шаҳарни ҳам қўлга олдилар. 1866 йили Хўжанд, Ўра Тепа, Жиззах ва Янги Қўрғонни босиб олиб Қўқон хонлигини Бухоро амирлигидан ажратиб қўйишди. 1868 йил 2 май куни Самарқанд шаҳрига кириб келишди ва шу йилнинг июнь ойида Зирабулоқ кенгликларида Бухоро амирлигининг қўшинлари енгиб, Добусия қалъаси ёнида тузилган битим асосида Зирабулоқгача бўлган ҳудудни Рус империяси тасарруфига олдилар.

Хоразм хонлигига уч томондан: Тошкент, Оренбург ва Красноводск орқали қилинган шиддатли ҳужум натижасида Хива босиб олинди. 1873 йил 12 августда Хива хони билан ва шу йилнинг 18 сентябрида Бухоро амирлиги билан тузилган шартномалар бу икки хонликни Россия вассалига айлантириб қўйди.

Қўқон хонлигидаги 1873—1876 йиллардаги ички низолардан фойдаланган Россия 1876 йилнинг 12 февралда Фарғона вилоятини қўшиб олиб, Қўқон хонлигига барҳам берган бўлса, 1881 йилда Кўк тепа ва 1884 йилда Ашхободнинг босиб олиниши билан бутун Ўрта Осиё истилосини поёнига етказди.

Гарчи Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинишининг баъзи бир ижобий томонлари бўлса-да, тарихий тараққиётни мажбуран тўхтатиб бошқа йўлга буриш каби катта салбий томони мавжуд. Аммо яқингача унинг салбий томонлари, жумладан янги сиёсатни тезроқ сингдириш мақсадида баъзан маҳаллий маданият томирларига зарар етказилганлиги ҳақида фикр юритиш номувофиқ ҳисобланарди. Бинобарин, босиб олинган шаҳар, қалъа ва қўрғонларда

жанг пайтида ҳамда рус қўшинлари истехкомларини қуриш чоғида, йўлларни кенгайтириладиганда талайгина биноларга зарар стказилди еки йўқ қилиб юборилди. Буларнинг баъзилари ҳақида қуйида айтиб ўтилади. Умуман олганда, Ўрта Осиё меъморчилиги ва шаҳарсозлиги XIX аср охири XX аср бошларида қуйидаги уч йўсинда тараққий этди:

1. Европа шаҳарсозлигининг кириб келиши ва Ўрта Осиё шаҳарларининг янгича қиёфаси.

2. Маҳаллий меъморчилик ва рус архитектурасининг ўзаро таъсири натижасида юзага келган янги муҳандислик қурилиши ечимлари.

3. Анъанавий меъморчиликнинг ривожи.

Рус капитализми, бошқа тил ва диндаги халқнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиб ўрнашиши бевосита шаҳар тузилишига таъсир кўрсатади. Бунда социал муносабатлар шаҳарларни кенгайтиришда Европа шаҳарсозлигида қўлланиб келинаётган икки хил усулни татбиқ этишни тақозо қилди. Биринчиси — бу энг қадим замондан Ҳиндистонда ва Хитойда маълум бўлган ҳамда Европа шаҳарсозлигида Милет шаҳрининг тарҳини тузган меъмор Гипподам номи билан боғлиқ бўлган "гипподамова планировка" деб аталадиган муттасил (регулярная планировка) тарҳ тузиш ва унинг асосида шаҳар бунёд этиш ҳисобланади. Ўрта Осиёда муттасил катакли шаҳар тарҳи кўринишида Бишкек, Олма Ота каби шаҳарлар бунёд этилди.

Европа шаҳарсозлигининг иккинчи кўриниши — бу уч нурли композиция кўринишидир. Бундай усулни яна Москва шаҳрининг тузилишига муқоёса этиб радиал — ҳалқа (русчасига радиально — кольцевая планировка) тарҳ тузилиши деб ҳам аташади. Умуман олганда бу дастлаб Версалда қўлланилиб, қаср биносига келиб туташувчи учта нур тарзида жойлашган кўчалар воситасида тузилган тарҳдан иборат. Вашингтон ҳам шу усул (Капитолий ва унга йўналган уч кўча) тарзида солинган. Москва шаҳрининг XIX асргача бўлган кенгайиши бу усулни бир қадар ўзгартириб нур-ҳалқа тарзига олиб келди.

Шундай қилиб Самарқанд, Тошкент, Ашхабод, Наманган. Қўқон, Андижон, Янги Марғилон (Фарғона) каби шаҳарларнинг янги қисмлари шу усулда кенгайтирилди. Бунда кўпинча Ўрта асрларда бунёд этилган арк, ўрда ёки қалъа ўрнига ўша шаҳарлар ҳарбий ҳокими қароргоҳи қурилиб ундан кенгайиб боровчи кўчалар бунёд этилган. Ҳамма ҳолатларда ҳам янги ҳоким қўргони олдига кенг хисбон тарзидаги майдон — эспланада ташкил қилинганлигини кўриш мумкин. Бунда баъзан кўчаларни кенгайтириш ва янги қўрғонларни бунёд этишда эски тарихий ва меъморий обидалар бузилиб йўқ қилинди. Жумладан тарихий манба ва илмий адабиётларда Самарқанддаги савдо растасини кенгайтириб. почта

шоҳкўчасини (ҳозирги Тошкент кўчаси) тузишда Мадрасаи Хоннинг хатта қисми бузилиб ташланганлиги маълум. Н. И. Веселовский 1904 йилда Абу Тоҳир Хўжа Самарқандийнинг "Самария" китобини нашр эттириб унга илова қилиб шаҳар бош қозиси Низомиддин Хўжанинг мактубини келтиради. Бу мактубда олдинги Темур арки ичкарасида жойлашган, Темур солдирган Қутби Чоҳардаҳум номи билан машҳур бўлган Шайх Низомиддин Хўжа мақбараси 10 пуд портлатувчи модда воситасида яқсон қилинганлигини ёзади.

Бундан ташқари XIX аср рус зобит-рассоми В. Верещчагиннинг 1888 йилда "Живая старина" ойнамасида босилган мақоласида руслар бостириб келган вақтда Темур аркидаги бинолар, унинг муҳташам заллари, сарқовузалари яхши ҳолатда бўлганлигини сзган. Кейинчалик арк ва шаҳар растаси (бозори) бузиб, ёқиб юборилганлигини ёзади. Шундан сўнг бу ер Тепақўрғон номини олди. Самарқанддаги Регистон майдонидан Сисё бозорига олиб бориладиган кўча кенгайтирилиши чоғида Мадрасаи Хоннинг бузиб ташланганлиги адабиётлардан маълум.

Рус капитализми кириб келиши натижасида тураржой бинолари, савдо иншоотлари, янги типдаги мактаб, черков каби фуқаро иншоотлари билан бир қаторда фабрика, завод, банк каби бинолар ҳам қурила бошланди. Уларнинг қурилишида рус анъанавий меъморчилиги шакллари билан бир қаторда Европада тараққий этган готика, Уйғониш даврининг барокко ва классицизм сингари услуб белгилари намойиш бўлади. Европа меъморий услубларига маҳаллий меъморчилик анъаналари, қурилиш материаллари, амалий санъат намуналари таъсир кўрсатиб, ўзига хос янгиликлар юзага келди. Худди шунингдек, Урта Осиё меъморчилигига Европа муҳандислик ютуқлари ҳам маълум даражада таъсир кўрсатди. Жумладан, саноат асосида ишлаб чиқарилган узунчоқ пишиқ гиштлар, металл конструкциялар, қурилиш материаллари, печка сингари янги иситиш системаси, чердакли томлар ва бошқалар шулар жумласига киради. Бунда айниқса тураржой бинолари қурилиши соҳасида кўплаб ўзгаришлар содир бўлди. Аҳвол шунга етиб келдики, инқилобга қадар маҳаллий меъморчиликдаги Европа таъсири янада чуқурашиб, XX асрда европача кўринишдаги жуда ҳам ноқулай бинолар турлари пайдо бўлди. Урта Осиёга келтирилган европача тураржой бинолари нусхаси яқин чердакли тўрт бурчак том остига жойлашган хоналар мажмуасидан иборат эди. Ундаги хоналарнинг бир нечасига битта йўлакдан кирилиши, томнинг қулайлиги, иситиш системаси, деразаларнинг ҳар томонга чиқиши бу турдаги биноларнинг тез орада кенг тарқалишига сабаб бўлди. Тахминан бир асрлик вақт ичида минг йилликлар давомида Урта Осиёда юзага келган, атрофи ўраб олинган ҳовлили уйнинг асосий элменти қилиб олинган иморатлар ўрнига ўта ноқулай тур — ҳовлининг бир бурчагигагина жойлаштирилган иморат қуриш анъанага айланиб қолди. Шунин

алоҳида таъкидлаш керакки, 1860 йиллар охирларида ҳозирги Ўзбекистон жумҳуриятининг асосий ерлари босиб олинган бўлса, 1992 йилгача бўлган даврда жуда ҳам кўп иморатлар қурилди. Қаср ва саройлар меъморчилигининг намуналаридан бири Тошкентдаги Николай Констатинович саройининг маҳаллий қасрларга Европа меъморчилиги таъсирини эса Когондаги Бухоро амири қасри, Карманда вайроналари сақланиб қолган Чармгар — Чорбоғ иқоматгоҳи ва Бухоро ёнидаги Ситораи Моҳи Хосса саройларида кўриш мумкин.

Тошкент, Самарқанд, Фарғонадаги ҳарбий йиғилиш бинолари, губернатор иншоотлари, тураржой кварталлари, марказий кўчалардаги черковлар, магазинлар, маданий ва маъмурий аҳамиятдаги бинолар Ўрта Осиёнинг анъанавий меъморчилиги намуналаридан яққол ажралиб туради.

Таассуфки, Европа муҳандислик илми билан бирга кириб келган илғор қурилиш ва меъморчилик усулларини ўзлаштиришда бир ёқламалikka йўл қўйилди. Европадан нимаки кириб келса, барчаси илғор ва аксинча — маҳаллий барча анъаналар зарарли, эскирган, деган нотўғри ақида юзага келди. Натижада бир қатор ижобий меъморий илмлар унутилди.

Жумладан, ўрта асрлар меъморчилигимиздаги ҳандасавий уйғунлаштириш усуллари, нақш боғлаш санъати, кошинкорлик, гумбаз, қанослар боғлаш ва шу сингари қатор анъаналар қадрсизланиб, истъмождан чиқиб кетди. Бугунги кунда қадимий қадриятлар қайтадан ўрганилиб чиқилмоқда ва ундан фойдаланиш чоралари қидирилмоқда.

СУНЪИЙ ТЕПАЛИКЛАР ТУРЛАРИ

Сунъий тепаликлар деганда инсон меҳнати билан бунёд этилган, кўпинча эски иншоот қолдиги тушунилади. Улар баланглиги, ранги ва ўсимликлар билан нисбатан озроқ қопланиши туфайли атроф-муҳитдан ажралиб туради. Ўрта Осиё ҳудудига тупроқ уюмлари шаклида ер сатҳидан ҳар хил баландлиқда кўтарилиб турган чексиз сунъий тепаликларни учратамиз. Булар эндиги кунда фанга маълум бўлган Панжакент, Афросиёб, Ер қўрғон, Варахша, Робинжон каби қисман қазиб ўрганилган шаҳар харобаларидан бошлаб турлича "қир", "қалъа", "қўрғон", "тепа", "тал" қўшимчалари қўшиб номланадиган Қизил тепа, Оқ тепа, Мазараган тепа, Чимқўрғон, Бозор қўрғон, Кўзали қир, Тали Барзу, Тали Сафел сингари минглаб номлар билан аталадиган ҳамда талайгина номсиз хароба тепаликларни ташкил этади. Уларни дарё, сой, канал ва катта ариқлар ёқаларида, водий ва даштларда, адир ҳамда эски карвон йўлларида учратиш мумкин.

Сунъий тепаликлар айниқса Қадимги Хоразм мамлакати ҳудудини ташкил этадиган бугунги Қарақалпоғистон, Туркманистон

ва Хоразм вилояти ерларида, Фарғона водийси ҳамда Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида, тоғолди адир жойларида кўплаб сақланиб қолган. Буларнинг кўпчилиги маданий обидалар ва тарихий бойлигимиз ҳисобланади ва уларга лоқайдлик билан қараб келинган яқин 70 йил ичида яқсон қилиб ташланди. Пахтазорларда жойлашганлари текисланиб пайкалга қўшиб юборилди, баъзи бирларини эса аҳоли бузиб томорқага ўғит сифатида ишлатиб юборди. Эндиликда уларни сақлаш ва ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Гарчи бу тепаликларни муҳофаза қилиш кўнгилдагидек бажарилмаётган бўлса-да, олимлар ҳаракати уларнинг деярли барчасининг рўйхатга олинishi ва жумҳурият ҳукумати муҳофазасига киритилиши мақсадга мувофиқдир.

Бундай эътиборсизликнинг асосий сабабларидан бири Октябрь инқилобидан кейинги даврда сунъий тепаликларнинг вужудга келиши ҳам ҳар хил илоҳий воқеалар билан боғланганлиги, уларга диний ақида ва сарқитлар, эскилик ва қолоқлик намуналари сифатида қаралганлигидир. Уларнинг тарихий ва маданий аҳамияти унутила бошланди. Аслини олганда бу тепаликларнинг аксарияти қадимий шаҳар харобалари, ёки бирон бир қўрғон, карвон тўхташ жойи ва бошқа шу сингари тарих, археология ва меъморчилик обидаларининг қолдиқлари ҳисобланади.

Хўш, шундай экан, бу тепаларни оддий, табиий тепалик, адир ва баландликлардан қандай фарқлаш мумкин. Биз қуйида кўп йиллик кузатишларимиз натижасидан келиб чиқадиган баъзи бир хулосаларни келтираемиз.

1. Қадимий шаҳарлар харобалари. Кўҳна Хоразм ерларида, қадимги дарё, канал ўзанлари қошида, ҳозирги шаҳар ва қишлоқлар оралиқларида теварак-атрофдан ўзининг кулрангтоп ёки бўз тупроқ туси билан ажралиб турадиган гадир-будирликларини учратамиз. Диққат билан бундай жойни айланиб чиқсак теварак-атрофи дўмпайиброқ чиққан, ариқ қазиганда, тупроғи бир томонга тортилганда уюмлар сингари давом этган йўналишни кўраемиз. Унинг ташқи сирти чоҳ билан ўралган бўлади. Бунда кўпинча умумий майдон барқарор бўлмаган паст-баландликлардан иборат бўлади. Агарда бу майдон айланиб чиқилса ҳар хил сопол синиқлари, тупроқ остидан ёмғир ювишида бўртиб чиққан ғишт бўлаклари, баъзан темир ва нафис рангдор шиша бўлаклари сочилиб ётганини кўраемиз. Одатда шу майдоннинг бирор бир қисмида битта тепалик қолганларидан баландроқ кўтарилиб туради. Унинг умумий кўриниши тўртбурчак ва ёки турли бошқа шаклда бўлиб, атрофда энг кичкиналари 0,5–2,0 дан кичик эмас, катталари эса бир неча ўн ва юз гектардан иборат бўлади. Мана шу айтиб ўтилган кўринишлар белгиси бўлса-бу эски шаҳар харобаси бўлиши мумкин. Бунда кескин кўтарилиб турган қисми шаҳар арки, атрофдаги дўнгликлар иморат ва девор харобалари бўлади. Бунинг яққол мисоли сифатида Самарқанд, Қадимги

Термиз, Қаршидан Косонга боришда кесиб ўтиладиган Ер Қўрғон каби катта шаҳар ва ўнлаб кичик шаҳарлар харобаларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

2. Эски қўрғонлар харобалари. "Қўрғон" тушунчаси турли тарихий даврларда ҳар хил бино ва иншоот турларини билдирган. Жумладан, қулдорлик даври қўрғонлари кичик шаҳарларни ташкил этса, илк феодализм (V—VIII асрлар) да бундай иншоотлар феодал кўшкларидан иборат бўлган. Шундан кейинги давр қўрғонлари шоҳларнинг шаҳар оралиғидаги қўниб ўтган манзилгоҳларини, чорбоғлардаги оромгоҳларни, қўшин сақлаш жойлари (горнизон) — ҳазорани, йўл усти истехкомлари ва қоровулгоҳларни билдиради. Жумладан чопарларнинг отини алмаштириб берувчи махсус қароргоҳлар ҳам бўлган. Дала-ҳовли тарзида бўлган атрофи пахса девор билан ўраб олинган қўрғонча типли уйлар бундан мустасно. Қўрғонлар одатда атрофи чуқур қилиб қазилган чоҳ билан ўраб олинган, тупроқдан баланд қилиб тўртбурчак шаклида кўтарилган тепаликлардан иборат бўлган. Узоқроқ масофадан кузатилса баланд сунъий (кесик пирамида тарзида) қия тепалик устида тўғри, тик чиққан деворлар қолдиқлари кўринишида бўлади. Буларнинг тарҳи одатда тўртбурчак кўринишида бўлиб, энг кичиклари томони чамаси 30 м, катталарининг узунлиги 70—80 м лардан ошмайди. Устига чиқиб қараганда яққол девор излари ва ўпирилиб тушган томлар остида ётган хоналар шаклини сезиш мумкин. Бундай шаҳарча харобалари узра сочилиб ётган сопол, шиша, темир қолдиқларини учратмаймиз. Аммо пахса ва хом ёки пишиқ ғиштларнинг бўлаклари девор ва бурж қолдиғи сифатида бўртиб турганлигини кўрамыз.

Термиз яқинидаги Айритом ва Афғонистон томонидаги Ҳайратон, Дарғом ёқасидаги Тали Барзу, Пойариқ, Пастдарғом, Иштихон районлари, Бухоро, Сурхондарё, Қашқадарё вилоятлари ва Фарғона водийсида ястаниб ётган минглаб қўрғон ва кўшк харобалари фикримизнинг далили бўла олади.

Улар барпо этилган даврни қўлланилган қурилиш материали (ғишт, пахса, шувоқ тури ва бошқалар), сопол парчасининг шакли орқали олдинги бобларда келтирилган маълумотларга қиёслаб тахминлаш мумкин.

Бу усулни археологлар "қиёслаш археологияси" деб аташади. Бундан ташқари тепаликлардан топилган ҳар бир давр қурилиш ашёларининг қиёсланиши ҳам бу ишда қўл келади. Масалан асосий материал бўлган ғиштларни олсак. Илк ўрта асрларгача томонлари 30 см ва ундан ортиқ, қалинлиги 12 см (ва ундан қалинроқ) ғишт блоklar қўлланилган бўлса, V—VIII асрларда кўпроқ 52×26×12 см ўлчамли, VIII—IX асрларда эса 40×20×8 см. ли, кейинчалик 32×16×6×7 см, ўлчамли ғиштлар ишлатилганлигини кўрамыз. Сомонийлар даврида томонлари 20×23 см ли пишиқ чорси ғишт кенг

қўлланилган бўлса, XV асрларда 25×27 см ли ғиштлар кўпроқ ишлатилган.

3. Қадимий қабргоҳлар. Уларни археологияда рус тилида "Курганные захоронения" деб аташади. Бунга асосий сабаб уларнинг қўрган сифат тепаликлардаги қабргоҳлардан ташкил топганлигидир. Бундай тепаликлар Олтой ўлкасидан бошланиб, Чу водийси ва бутун Урта Осиё бўйлаб то Кавказгача бўлган ҳудудда учрайди. Қозогистондан бошлаб то Кубань ва Украина ерларида ҳам бор. Уларнинг олдинги икки тепа турларидан фарқи атрофида мудофаа вазифасини ўтаган хандақларнинг йўқлиги ва узоқдан кўриниши Миср пирамидалари кўринишини эслатади. Қабргоҳ тепаликларининг умумий шакли ясси конус кўринишида бўлади. Устига чиқиб қаралса асос томони, айтарлик паргор билан чизилган думалоқ шаклда эканлиги яққол сезилади. Бу тепаликларнинг марказидан тик кесиб тушилса, бир ёки бир неча қабр жойлашган хона чиқади. Унга томидан, ё бўлмаса ён бағридан яширин кириш йўли ишланган бўлади. Бунга сабаб улар кўпинча кўчманчиларнинг нуфузли қабргоҳлари бўлиб, ўша давр таомилига кўра марҳум ўзининг қимматбаҳо кийимлари, тақинчоқлари, қурол-яроғи ва идиш-товоғи билан дафн этилган. Бу қадимий олтой-турк қавмларига хос бўлиб, Миср ва Шумер урф-одатини бир қадар эслатиб туради. Бундай тепаликларнинг қадимийлари ва кичикроқлари бугунги кунда тамоман ястаниб кетган бўлиб, уни фақатгина тажрибали археолог, тарихчи ва мутахассислар фарқлай билишлари мумкин. Аммо Қашқадарё томонда, Жом тоғлари этаклари, Пастдарғом, Пойарик, Қўшрабат даштлари ва Жиззах чўлларида жуда ҳам яхши кўринишда сақланиб қолган талайгина қабргоҳ тепаликлар мавжуд. Улар кўпинча икки-учтаси ёнма-ён жойлашган тарзда учрайди. Бу уларнинг шундай тарзда жойлашуви ҳудудсиз ялангликларда маълум бир йўналишда ҳаракат қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Чунки бу қабргоҳлар (рус тилида курганные захоронения) кўчманчилар қабилаларга мансуб бўлганлиги туфайли улар бепоён дашт ва саҳроларда ориентация вазифасини ҳам ўтаган.

Тепаликлар турлари орасида қуёш соатлари (сода тузилишдаги обсерваториялар) ибодатгоҳ, қоровултепа, аскар турадиган жой — ҳазора (горнизон) ва шу сингари биз юқорида қайд этган бино ва иншоот турларига кирмайдиган бошқа бирон бир мақсадда бунёд этилганлари ҳам учраши мумкин.

ҚИСҚАЧА МЕЪМОРИЙ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ

- Ангоб** — гилболта, оқ рангли сиркорлик сопол идишларга бериладиган бирламчи сирли пардоз.
- Арақи** — шифт билан девор орасидаги безакли тахта ҳосиша.
- Ард** — тоқ ва равоқ қалинлиги.
- Ахта** — нақшнинг ҳоғозга ишланган асл нусхаси ёки иш бошлаш учун тайёрланган андазаси.
- Балхи** — гумбазнинг бир тури. Қўпинча мурабба ҳолатида бўлмаган, чўзинчоқроқ тўртбурчакли хоналарни ёпишда ишлатилган. Тўртбурчакдан марказга қараб гишт териб борилади ва яхлит икки ясовчили бўртма сирт ҳосил қилинади.
- Бағал** — тимпанъ, пештоқнинг равоқ устидаги икки учбурчаксимон қисми.
- Бозу** — тоқчалар орасидаги деворча.
- Болор** — тўсин.
- Боша** — капитель, устуннинг гулдастасимон юқори қисми, кўпинча муқарнас шакллар билан ишланган бўлади.
- Бурж** — шаҳар ёки қалъа деворлари ва ташқи бурчакларига ишланган минорасимон қурилма.
- Васса** — тоқи, тўсинларга мингаштириб терилган яримцилиндрик ёғоч ёпмалар.
- Вус** — тоқ ва равоқлар кенглиги.
- Ғажжак** — 1) равоқлар кўндаланг кесишувидан ҳосил бўлган қалқонсимон шакл; 2) нақшдаги элемент.
- Газ** — узунлик ўлчови. Одатда узатилган қўл узунлигида бармоқ учларидан то елкагача узунликда олинган. Яна "гази нақший" ёки "гази шоҳий" ҳам маълум. Бунда қўл узунлигига иккинчи қўлгача бўлган елка кенглиги ҳам қўшиб ҳисобланган.
- Ғириҳ** — (арабча "туғун" сўзидан олинган) ҳандасавий (геометрик) шакллардан тузилган нақш.
- Гулдаста** — иморат бурчакларини маҳкамлаш учун ишлатиладиган минорачасимон қурилма.
- Гумбаз** — Урта Осиё меъморчилигида кенг қўлланилган ёпма тури. Гумбазнинг курра (ярим шар), қитъа (сегмент), маҳрут (асоси пирамида), тоқ (сфероконик), гуркистони (асоси цилиндр, усти конус), сағанашош (сағанасимон), балхи, шалғоми, мирзои, зарбалик, чортарх, нақшбанди ва бошқа турлари маълум.
- Давралоя** — шифт остига деворнинг юқори қисми бўйлаб айланасига ишланадиган тоқчасимон изора.
- Даңдона** — деворга кўндаланг қилиб гишт териш. Одатда том пардеворлари шундоқ ишланган, XII асргача бунёд этилган иншоотлар деворлари гишторлигида кенг учрайди.
- Даҳана** — пештоқ сиртидаги тоқчасимон шакллар
- Долон** — усти берк йўлак.
- Замин** — ўймакорлик ва нақшбандликда танланган асос (фон).
- Зира ал-меъмория** — узунлик ўлчови. Яна "тирсах" деб ҳам аталади ва бармоқ учларидан тирсах қайрилмасигача бўлган узунлик.

Изора — панель.

Ислими — наботий, ўсмонликсимон нақш.

Калпон — катта усти берк савдо иншооти (павильон).

Китоба — ёзували безак ёки ёзув жойлаштирилиши учун мўлжалланган безакли шакл.

Кошин — сиртига сир бериб ишланган махсус пардоз гиштчалари.

Кошинбуруш — кошин бўлаklarидан йиғиб ишланадиган нақшбандлик (мазоика).

Кушгура — девор тепасидаги тишсимон шакл; қабарик ва ботиқ шаклларнинг кетма-кет такрорланиши; думалоқ шакл.

Кулдал — бўртма нақшбандлик қилиниб усти зарҳал билан ишланган безак.

Кўзаги — устунининг курси устида турувчи юмалоқ қисми.

Линга — равоқ ясашда ишлатиладиган қолип — шакл (кружала).

Линга банди — равоқлар кесишуви.

Маҳрут — кўп қиррали гүмбазости қурилмаси.

Мехроб — саждагоҳ, масжидларда Макка йўналиши — қиблани белгилаб берувчи жой.

Морпеч — русчада "жгут", ўралиб чиққан бўртма шакл.

Мусавада — лойиҳа эскизи.

Парчин — бир ёки бир неча хил сир бериб пишириладиган яхлит чизиб ёки ўйиб ишланган нақш бўлаги (мойолика).

Пилпоя (филпоя) — пилон, пештоқнинг ярми, кенг асосли устунсимон таянч.

Равоқ — гишт ёки тош билан бажарилган ёлма, тоқча (свод).

Раста — савдо қаторлари.

Тарҳ — план, бинонинг горизонтал проекцияси.

Тарз — фасад, олд кўриниш, бинонинг фронтал ёки профил кўриниши.

Тахмин (ёки тахмин) — кошинкор тахтаси ёки бошқа турдаги безак териб ишланган тахта иш дастгоҳ мосламаси.

Тақсим — нақшнинг такрорланувчи шакли (раппорт).

Тим — ёпиқ савдо иншооти (пассаж).

Тоқ — арка, баъзан сфераконик гүмбаз.

Тули — равоқ чуқурлиги ёки усти равоқ билан ёпилган йўлак ва хона ҳолида бўлса унинг узунлиги.

Турунж — нокни эслатувчи нақш — медальон.

Устивор — гүмбази кўтариб турувчи, одатда цилиндрсимон қисми (барабан).

Шарафа — муқарнасли девор бўйлаб, шифт остидан ўтказилган ганчли изора.

Ҷафаса — минора ёки кўшк тепасидаги кўшк (фонарь).

Қир — оҳак ва қамиш кукуни асосида тайёрланадиган қоримша. Кўпинча сув ўтказмайдиган қатлам сифатида ишлатилган.

Қирма — икки ёки ундан кўпроқ рангдаги сувоқ қўлланиб, ўйиб ишланадиган нақш. Европача граффитога ўхшаш.

Ғаров — гүмбаз қобирғалари.

Ҳошия — нақш ёки шакл чети (бардюра).

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. *Азимов И* Архитектурные памятники Ферганской долины. Ташкент, "Узбекистан", 1982.
2. *Ахмедов М. К.* Ансамблевая застройка: Традиции и преемственность "Архитектура Узбекистана" (альманах). Ташкент, 1985, с 9—20.
3. *Ахмедов М. К.* Архитектурные ансамбли и вопросы организации городского пространства в средневековом зодчестве Средней Азии "Градостроительство и архитектура", Тошкент, 1990.
4. *Булатов М. С.* Мавзолей саманидов — жемчужина архитектуры Средней Азии. Ташкент, 1975.
5. *Булатов М. С.* Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX—XV вв. Изд. 2-ое исп. и доп. М., "Наука", 1988.
6. *Вамбери Херман.* Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент, 1991 й. ва М.: 1924 й. нашри.
7. Всеобщая история архитектуры (ВИА), т. 1, с. 348—355, гл. 8н. т. 8, с. 183—139, гл. 4. "Архитектура Средней Азии", М., 1972—77.
8. *Зоҳидов П. Ш.* Зеб ичра зийнат. Тошкент, Г. Фулом нашриёти. 1978.
9. *Зоҳидов П. Ш.* Меъмор саъяти. Тошкент, Г. Фулом нашриёти. 1978.
10. *Маъжовская Л., Булатова В.* Памятники зодчества Хорезма. Ташкент, Г. Гуляма, 1978.
11. *Лавров В. А.* Градостроительная культура Средней Азии. М., 1950.
12. *Нильсен А. В.* Архитектура Средней Азии (Становление феодальной архитектуры Средней Азии (V—VII вв.), Ташкент, "Фан", 1966.
13. *Нильсен В. А.* У истоков современного градостроительства Узбекистана (XIX—нач. XX в.), Ташкент, Г. Гуляма, 1988.
14. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* История искусства Узбекистана (с древнейших времен до середины девятнадцатого века, М., "Искусство", 1965
15. *Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И.* Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. Ташкент, 1958.
16. *Пугаченкова Г.* Зодчество Центральной Азии (XV век). Ташкент, Г. Гуляма, 1976.
17. *Ремпель Л. И.* Архитектурный орнамент Узбекистана. Ташкент, 1961.
18. *Голстов С. П.* Древний Хорезм. М., 1948.

МУНДАРИЖА

Қириш	5
<i>I БОБ.</i> Ўрта Осиёда меъморчиликнинг вужудга келиши (энг қадим замонлардан то милoddан олдинги I минг йиллик бошларигача)	6
<i>II БОБ.</i> Қулдорлик даври меъморчилиги ва шаҳарсозлиги (милoddан олдинги I минг йилликнинг бошларидан то милудий V асргача)	14
<i>III БОБ.</i> Илк Ўрта асрлар меъморчилиги ва шаҳарсозлиги (V–VIII асрлар)	22
<i>IV БОБ.</i> Ўрта Осиёда фан ва маданиятнинг қайта уйғониш даври меъморчилигининг ривожланиш омиллари (IX асрдан XIII асрнинг 20-йилларигача)	30
<i>V БОБ.</i> Ўрта асрлар ва темурийлар даври меъморчилиги (XIII асрнинг 20-йилларидан XVI асргача)	42
<i>VI БОБ.</i> Ўзбек хонликлари даври меъморчилиги ва шаҳарсозлиги (XVI асрдан XX аср бошларигача)	60
Бухоро хонлиги меъморчилиги ва шаҳарсозлиги (XVI аср бошларидан 1920 йилгача)	61
Хива хонлиги меъморчилиги анъаналари	68
Қўқон хонлиги меъморчилиги тарихи	83
<i>VII БОБ.</i> Тураржой бинолари меъморчилиги тарихига бир назар	91
<i>VIII БОБ.</i> Ўрта Осиё шаҳарсозлигида меъморий ансамбл ва комплекслар тузиш санъати	103
<i>IX БОБ.</i> Меъморчиликнинг назарий асослари	112
Хулоса	127
Иловалар	129
XIX аср охири — XX аср бошларида Ўрта Осиёдаги сиёсий аҳвол Шаҳарсозлик ҳамда меъморчиликдаги ўзгаришлар	131
Сунъий тепаликлар турлари	134
Қисқача меъморий изоҳли лугат	138
Адабиётлар руйхати	140

Аҳмедов Муҳаммад Қосимович

**ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ
СРЕДНЕЙ АЗИИ**

(на узбекском языке)

Издательство "Ўзбекистон"
700129, Ташкент, Навои, 30.

.

Рассом О. Соибнизаров
Бадий муҳаррир *Ж. Гурова*
Техн. муҳаррир *А. Бахтиеров*
Мусаҳҳиҳ *М. Раҳимбекова*

Теришга берилди 28.09.93. Босишга рухсат этилди 27.02.95. Формати 60x84¹/16.
Офсет босма усулида босилди. Таймс гарнитура. Шартли бос. л. 10,23,
Нашр л. 10,13. Тиражи 3500. Буюртма № 1045,
Баҳоси шартнома асосида.

“Ўзбекистон” нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 87—93.

Оригинал-макет масъулияти чекланган “Ношир” жамияти техникавий
ва программавий воситалар базасида тайёрланиб,
Тошкент “Ўзгипрозем” институтининг картфабрихасида босилди.
700096, Муқимий кўчаси, 182.

Аҳмедов М. К.

Ўрта Осиё меъморчилиги тарихи: Олий ўқув юрт.учун ўқув қўлланмаси.— Т.: Ўзбекистон, 1995.—142 б.

Изоҳлар лугати: 2 б.

Адабиётлар рўйхати: 1 б.

ISBN 5-640-01616-7

Ўқув қўлланмасида Ўрта Осиё меъморчилиги ва шаҳарсозлиги тарихи энг қадим замонлардан бошлаб то XX аср бошларигача қараб чиқилган. Бунда ҳар бир тарихий босқичга баҳо берилиб, меъморчиликнинг сиёсий ва тарихий тараққиёт йўллари узвий баён этилган. Шаҳарлар, бино турлари таҳлил қилиб чиқилган.

Ўқув қўлланмаси олий ўқув юртлари, коллеж ҳамда ўрта махсус таҳсилгоҳларда меъморий ва санъатшунослик мутахассисликлари бўйича таҳсил кўраётган толибларга ҳамда меъморчилик тарихи билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

Мазкур қўлланма "Халқаро Ота Хон" жамғармаси ёрдамида нашр этилди.

85.113 (2)я73

№ 173—95

Алишер Навоий номидаги

Ўзбекистон Республикасининг

Давлат кутубхонаси

А 0503020904—19 95
М 351 (04) 95